

Иван Франко

КУШАНДАЛАР

*Ҳикоялар,
сатирик эртаклар,
хотиралар*

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

С (Укр)
Ф 88

Иккинчи нашри

Русчадан
ҒУЛОМ ИСМОИЛОВ
таржимаси

Ф $\frac{70303 - 39}{M352(04) - 82}$ 158 — 82 4702590100

ИШДА

I. ЧАРХ ЕНИДА

Бу нима деган гап ўзи? Шунча Бориславга борсаму ҳалигача ер остида бўлмасам-а! Уззукун чарх айлантириш, тупроқ ташишу қудуққа ҳаво ҳайдашдан бошқани билмайсан киши. Бунинг устига, иш ҳақимнинг озлигини айтмайсизми! Ниманиям оляпман ўзи! Кунига атиги саккиз шистка¹ беришади-я! Уласанми, қоласанми, бу билан хўжайиннинг асло иши йўқ.

Анави Матвей бўлса, ер остида, конда ишлайди... Тўгри, у ер исли, нафасинг бўғилиб қолади, дейишади, ҳа, шунақа. Вой, арзанда-ей! Ҳа, вазифанг шу бўлгандан кейин қиласан-да! Неча пул олади денг! Кунига бир ярим сўлкавой-я! Аммо мен, худо ҳаққи, ҳечам қизғанмайман, олаверсин. Фақат, айтинг-чи, менинг қаерим кам? Нима, ундан ёмонроқманми? Нимам етишмайди? Қўрқишга қўрқмайманку-я! Нақ ўша жаҳаннамнинг комига ҳам киравераман! Бироқ у ер чинданам исли. Хайр, ҳечқисси йўқ, бир илож қилиб чидарман. Агар чидай олмасам, бир бало қилиб у ердан чиқарман-да, нима! Ҳар қалай, синаб кўриш керак. Э, бўлмаса-чи! Йўқса, бу қанақаси? Саккиз ҳафтадан бери Бориславга қатнасаму ҳалигача ер остига тушмасам-а!

Мана, ўзингиз бир қаранг-а, бу лаънати чархнинг қандай айланишини. Жонга тегиб ғирчиллагани ҳам гўрға-я, лекин дам уёққа, дам буёққа сапчиб кетади сибил... Каттакон кажаводаги тупроқни эллик саржинлик чуқурдан то тепага тортиб чиқаргунингча она сутинг оғзингдан келади! Айлантирганинг айлантирган! Тинклик қуриб, бамисоли қўлларингни биров пичоқ билан

¹ Шистка — олти крейцерлик чақа (тахминан 5—6 тийин).

кесиб ташлагандай бўлади. Лекин чархни ташлай олмайсан, ўлар ҳолатда бўлсанг ҳам айлантираверасан. Йўқ, энди бас! Эртага айлантириб бўпман! Қани энди тезроқ эрта бўла қолсайди. Эртага якшанба. Худо ҳаққи, албатта, ўша қудуқ конга ишга ёлланаман. Нима, умр бўйи арзимаган чақага гарданимни яғир қилиб юрамани, ахир?

Федорова Маринанинг бундан хабар топиб йиғлашига келганда эса... эҳ-ҳе, бу сал чатоқроқку-я, лекин менга нима? Уйга ҳам пул керак, бу ерда ҳам компанияда қандайдир яшаш керак, ахир. Гадойга берсанг, хайри тегмайдиган бу саккиз шистокка кун кечириб бўлармиди?

Худога шукур, шанба ҳам тугади. Оҳ, қўлларим танамдан ажрайди-я! Бу ит эмгур Иван мунчаям зил-замбил бўлмаса! Худонинг балосига йўлиққур! То бу ярамасни қудуқдан тортиб чиқаргунимча жоним ҳалқумимга келади. Ҳа, ҳозир бунақа жаҳаннам юкини балки охириги марта тортаётгандирман... Энди буни елкаминг чуқури кўрсин!

Хўжайинлар бўлса, бамайлихотир ялло қилишади. Бўйининг узилгурлар! Бу итваччалар ясанишиб, қўллари-ни мешдай қоринларининг устига қўйиб, қудуқлар олдида ивирсиб юришади, христиан халқининг қандай азобукубат чекиб, майиб бўлиб, ўзлари учун меҳнат қилаётганини томоша қилишади! Эҳ, ҳақиқат, ҳақиқат, қаёққа гумдон бўлдинг? Ёки сен ҳам бу даҳрийларнинг киссасига тушиб кетганмисан?..

II. ҚЕЛИШУВ

— Салом, Матвей!— дейман. Матвей бўлса, қайрилиб ҳам қарамайди. Қибру ҳавосини қаранг-а! Бу хумпар кунига ўн беш шистокдан олиб, ўзини энди катта пан, деб ҳисоблаётганга ўхшайди. Оббо, сени-ей! Мен ҳам энди кунига ўн беш шистокдан бўлмаса-да, ўн икки шистокдан оларман ахир!

Эҳ-ҳе! Яҳудий хўжайинлар жудаям пихини ёрган чиқди-ю! Одамни киши билмас талашади-я! Хўш, ўзим-чи? Мен ҳам шунақа эмасманми? Илож қанча! Бас, кунига ўн икки шистокдан олиб ишлашга рози бўлганимдан кейин, ишлашим керак. Фақат бир нарса ғашимни келтиряпти: нега бу муғамбирга ўн беш шистокдан ҳақ тўла

шади-ю, менга бўлса атиги ўн икки шистокдан? Нимага бундай, ахир? Нима, мен ундан заифроқманми? Ёки у мендан яхшироқ ишлайдими? Ҳеч-да!

Хўжайиннинг олдига бордим. «Ҳа, Гриня, нима гап?»— дейди. «Ҳеч нима», дедим.

— Нимага келдинг ахир?

— Қудуқда ишламоқчиман.

— Хўп, яхши, қудуқда ишлай қол,— деди хўжайин.

— Неча пулдан ҳақ тўлайсиз?— деб сўрадим.

— Ҳамма қатори сенга ҳам ўн икки шистокдан тўлайман-да,— дейди.

Мен бўлсам: «Ҳе... гапингизни қаранг-а! Қанақасига ўн икки шистокдан бўлар экан? Одамларингиз ўн беш шистокдан ҳақ олиб ишлаётганини ўзим кўриб юрибман-ку!»— дедим. Хўжайин: «Ким ишляпти? Қаерда ишляпти?»— деб жазава қилади. «Мана, ҳамқишлоғим Матвей ўн беш шистокдан оляпти».—«Матвейнинг ким? Қайси Матвей?»— деб сўрайди хўжайин. «Ҳа, манави четдаги бешинчи шахтада ишлаётган бизнинг қишлоқлик Матвей-да. У, кунига ўн беш шистокдан ҳақ оляпман, деган эди», дедим. Хўжайин эса: «Ҳеч қанақа Матвейни танимайман, у сенга ёлғон гапирибди! Ишчиларнинг ҳаммаси ўн беш шистокдан эмас, ўн икки шистокдан оляпти. Афтидан, ўша Матвейнинг сенга мақтанчоқлик қилган бўлса керак», дейди.

Унга гап уқтириб кўр-чи! Қайсар эшакдай оёғини ерга тираб, «айтганим айтган», деб туриб олди, бирор шисток ҳам оширмади. Нима қилай? «Хўп, майли, ўн икки шистокка ишламасанг, ишламай қўя қол! Мен сени мажбур қилмайман! Чархни айлантиравер, саккиз шистокдан тўлайман», дейди.

Ё саккиз шистокка чархни айлантир, ёинки ўн икки шисток учун қудуққа тушиб ишла! Худоё! Бу қандай кўргилик-а! Чархни эса ҳечам айлантиргим келмайди. Саккиз ҳафта чархда ишлаб, шундай ҳолатга етдимки, кечаю кундуз бошим айланади, худди бутун дунё чархпалак бўлаётганга ўхшайди. Аммо бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Айлантираверасан зормандани, айлантираверасан, айлантираверасан...

«Нима қилай? Бари бир ишлаш керагу», деб ўйладиму шу ўн икки шистокка ҳам рози бўлдим. Ҳе, ўша нафсингга чипқон чиққур! Бадбахт, ҳаромхўр! Уч шистогим тешиб чиқсин сени!

Ўзиям ўтакетган ит экан-да бу хўжайин. Елғонни дўндирган экан, билмабман. Ҳамма ўн беш шистокдан ҳақ олишар экан. Бу ер юткур худо беҳабар мени роса лақиллатибди! Буни тушдан кейингина билиб олдим. Энди бошқа жой қидиришга кечикдик, нега деганда, ҳамма идоралар аллақачон ёпилиб қолди. Лекин, қуво-наверма, аблаҳ. Бу —охирги алдашинг. Ҳа, бундан кейин мени алдолмайсан!..

III. БАРЧА ТАШВИШДАН КЕЙИН

Жин урсин бу ёлғончини! Аҳмоғини топибди! Ха-ха-ха!

«Гриня, қудуққа туша кўрма, исси ёмон, тирик чиқ-майсан!»— дейди менга. «Сен қандай тирик чиқяп-сан?»— деб сўрайман ундан.—«Ҳе, менинг йўлим бошқа! Мен ўрганиб қолганман»,— дейди Матвей. «То ўргангунингча қандай бўлди?»— деб сўрасам, у: «Қанақа бўли-шини сўрамай қўя қол, ўзинг кўрарсан»,— дейди-ю, тагин: «Ҳали қараб тур, ернинг тагида бундай чуқурликда ёлғиз ўзинг ишлаганингда шунақаям ҳолингга маймун-лар йиғлайдики, шунақаям даҳшатларга тушасанки, ондан туғилганингга минг бор пушаймон бўлиб кета-сан!»— деб қўшиб ҳам қўяди.

Ха-ха-ха! Оббо, Матвей! Роса такаббур-да! Афтидан, ўзини, дунёда энг зўр паҳлавон деб ҳисоблаётганга ўх-шайди-я. «Мен ҳамма нарсага чидайману, сизларнинг эса, кучларинг етишмайди», демоқчи бўлади у. Э, суф сенга-э!

Тагин мени кичкина болага ўхшатиб, сўроққа тутга-нини айтмайсизми?! «Сен ер тагида лаҳим қаза оласан-ми? Тиргак қўя оласанми? Фалон ишни биласанми, пис-мадонни биласанми?»— дейди-я! Э, бор-е! Нима, мен дунёга эндигина келдимми? Уйда мен омбор ҳам қурган-ман, молхонанинг томини ҳам ёпганман. Дурадгорликни эндигина қилаётганим йўқ! У лаънати бўлса, ўздан бошқа ҳеч ким ҳеч нарсани билмайди, деб ўйлайди!

Эҳ-ҳе! Чиндан ҳам бу нефтчиларнинг одати антиқа бўлар экан! Ўз давраларига мени қай мақомда қабул қилишганини бир эшитинг-а! Бу шайтонваччаларнинг бу-нақа масхарабозлик қила билишини ким ўйлабди дей-сиз!.. Ха-ха-ха!

Ер остида ишлай бошлаганимни эшитгач, дарров агрофимни қора қузғундай ўраб олишди. «Шундай бўлгач, сени ишчилар даврасига дохил қилиш керак! Юр, Кирницкийнинг олдига борамиз!»— дейишди.

Бордик. Бутун улфатлар учун беш кварта ароқ олиб беришга тўғри-келди. Нима қилай ахир? Ичдик. «Энди, оғайни, сени чўқинтириш керак!»— деб қолишди бирдан. «Қанақа чўқинтириш экан у?»— деб сўрадим. «Э, сен жудаям шошқалоқ экансану, кўп нарсани билсанг, тезда қариб қоласан! Қани, бирор рўмолчами, қийикми беринглар-чи!»— деди бирови. Бердилар. Шу он Матвей: «Буёққа кел!»— деб чақирди. Ёнига борсам, у аллақандай латта билан кўзимни бойлади. Уф-ф, кон жуда дим, зўрға нафас оляпман. Нимаям қилардим? Чидаяпман. «Чўкка тушт!»— дейишди. Чўкка тушдим. «Сен кимсан?»— деб қичқирди Матвей худди мени билмагандай. Бошқа бирови бўлса, «Нефтчиман дегин!»— деб шивирлайди қулоғимга. «Нефтчиман!»— дедим. «Кимман дединг?»— «Нефтчиман!» Бу жавобимни эшитиб, бирданига ўнтаси: «Елғон гапиряпсан, тентак! Нефтчига қаеринг ўхшайди ахир?»— деб бақириб юборишди. Айни шу пайтда қайси бир жандапўш:

— Ҳа, мана бундай бўлганда бир нави сал-пал ўхшайсан!»— деб бошимга шўлпиллатиб қандайдир қуюқ бир нарсани чалпиб ташламасми? Худоё! Бу нимаси эди тагин! Устимга қайноқ сув тўкилгандек, ўрнимдан сапчиб турдим. Улар бўлса хохолаб кулишади. Жаҳлим чиқиб, бошимдан рўмолни олиб ташладим. Эҳ-ҳа! Бундай қарасам, ҳаммаёғимдан нефть оқиб тушяпти. Бирпасда ошпоқ кўйлагим, сочим, қўлларим, бари-бариси печдан чиққандай қоп-қора бўлди-қолди. Мен ғазабланиб:

— Нима, сизлар қутурдингларми ё жинни-пинни бўп қолдингларми?— деб қичқирсам, улар янада қаттиқроқ хохолашади:

— Ҳа, энди сен ҳақиқий нефтчи бўлдинг! Расмана чўқинтирилдинг,— дейишади.— Эй, пан Кирницкий, буёққа ароғу пиво келтиринг. Янги ўртоғимизни ювамиз! Ха-ха-ха!

IV. АЖИБ ТУШ

Тўхта! Тўхта-чи! Бу кеча тушимга нима балолар кирди ўзи? Ҳар қалай, аллақандай даҳшатли нарса эди.

Қурғур, калламда айланади-ю, лекин эслай олмайман. Нима бало, уйқудан турганда деразага қарадимми-ё?¹ Йўқ... ҳа, ҳа, эсладим, ҳа, эсимга тушди!

Гўё мен қудуқ лабида туриб, тагига боқар эмишман. Қудуқ эса шундай тубсиз, шундай қоронғики, росаям қўрқинчли. Аллақай мени арқонга боғлаб, сонларимдан чапарбанд қилишиб, қовғага ўтқазिशди. Аллаким: «Қани, бошла!»— деб бақирди. Чарх гуриллаб айланиб кетди. Қарасам, чуқурга тушяпман, тушганда ҳам шундай оҳиста тушяпманки, худди момиқ пардай ҳавода билинар-билинимас липиллайман.

Тепам, олдим, атрофим ва оёғимнинг ости тобора кенгу ёруғ бўлиб боряпти. Ўзимни енгил ҳис қилиб, эркин нафас оляпман. Нефтнинг иси ҳечам сезилмайди. Умуман, дуруст. Бирдан қарасам, ям-яшил ўтлоқда турибман. Атрофимда хушбўй гуллару бўлиқ ўтлар чайқалади, капалаклар учишади, асаларилар гулларга қўниб ғувиллашади; чигирткалар чирқиллайди, ажойиб қушчалар шувоқ буталари устида силкинишади. Ҳаммаёқ шундай яхши, кенгу бепоёнки, баҳринг очилади. Тиниқ осмондан офтоб шуъла сочяпти. Олис-олисларга тезроқ боришга интиламану, лекин юролмайман. Ўзимга бундай разм солсам, тушаётганимда бойланган ўша нефту мумга оғишта арқон ҳали ҳам вужудимни чапарбанд қилиб турибди. Мен бу арқонни ечиб ташлашга шунчалар уриниб қийналаману, лекин ундан ҳеч қутулмайман.

Шу чоғ қаердандир аллақандай бир аёл пайдо бўлди. У бақувват, чиройли-ю, лекин негандир кайфи нохуш.
— Хўш, қалай, юртимиз сенга ёқдимиз?— деб сўрайди у.

— Ҳа, бўлмасам-чи, юртингиз яхши экан, мана, яйловлари ям-яшил, ўтлари ҳам бўлиққина,— дедим мен.

— Ўзингнинг аҳволинг қалай? Бу ерда ўзингни яхши сезяпсанми?— деб сўрайди яна у.

— Агар ҳаракат қила билсам, ўзимни яхши сезардим-а,— дейман унга.— Аммо танамдаги мана бу арқонга бир қаранг. Шунча қийналиб уринсам ҳам ҳеч бу лаънати арқонни ечиб ташлай олмаяпман.

¹ Ғарбий украинликларнинг ақидасига кўра, уйқудан уйғонган чоғда деразага қараган киши кўрган тушини бутунлай унутар эмиш.

— Сени банду печ қилиб турган бу арқоннинг қанақалигини биласанми?— деб сўрайди аёл.

Мен бўлсам:

— Арқон-да, нима бўларди?— дейман.

Аёл эса бошини чайқаб:

— Гўлсан, шунинг учун ҳам билмайсан, кўрсан, шу боисдан ҳам кўрмайсан,— дейди.— Билсанг, жигарим, арқон эмас, балки хўжайиннинг қўллари-ю, унинг айёрлиги сени чулғаб, банди қилиб қўйган. Мана, ўзинг қара, ҳозир бу ерда ҳаммаёқ бўм-бўш бўлиб қолган. Олдин эса бу ерда одам кўп эди. Биласанми, ўша одамлар ҳозир қаерда?— дейди.

— Йўқ, билмайман,— дедим.

Аёл:

— Юр мен билан, сенга уларни кўрсатаман,— дея йўл бошлади.

Унинг билан бирга бордим. Энди вужудимни банду баст этган бояғи арқонни сезмасдим. Юриб боряпман. Қарасам, шундайгина оёғимнинг тагида қудуқ турибди. У шундаям даҳшатли, чуқуру қоронғики, эсласам баданим жунжикиб кетади. Қудуқдан эса шунақа сассиқ нефтнинг иси бурқиб турибдики, бундан худо ўзи асра-син, ҳеч чидаб бўлмайди.

Аёл бу гал қандайдир дарғазаб овоз билан:

— Улар мана шу ерда,— деркан, мен илгаригидан ҳам баттароқ кўрқиб кетдим.

— Уларни шу чоҳга ким ташлаганини биласанми?— деб сўради у.

— Йўқ, билмайман.

— Мен ташлаганман.

— Сиз? Ўзингиз ким бўласиз?

— Э, сен ҳали менинг кимлигимни билмайсанми? Бўлмаса, билиб ол. Мен — Бўғувчи маликаман. Энди шу чоҳга ким итқитилишини пайқаяпсанми?— деб сўрайди у.

Мен:

— Йўқ, билмайман,— дейману, ўзим эса мирзатеракнинг баргидай қалтирайман. Шунда аёл:

— Сен итқитиласан!— деб қичқирди-ю, мени қудуқнинг қаърига итариб юборди.

Мен қудуққа йиқиляётганимда:

— Ё парвардигор!— дея бақиримиз билан бирдан уйғониб кетдим. Қуриб кетгур лаънати алвасти! Ило-

ҳим, қозикқа қоқилиб ўлсин у! Тушимда шунақа қилди. Худо билади, энди бу тушининг таъбири нима бўлса!..

V. ЧОҲГА!

Қани, арқонни тезроқ бойла. Ҳа, мени маҳкамроқ бойла, бўлмаса, йиқилиб тушсам, товонимга қоласан.

Нега куласан, аҳмоқ! Тиржайишнинг ўрнига насосни текшириб кўрсанг, дуруст бўларди. Қани, қара-чи, у бекаму кўстми, қудуққа ҳаво ҳайдаяптими? Лампочка қани? Нима, мен мушукмидим, бунақа қоронғи чуқурликда кўзларим лампочкасиз ҳам кўраверса. (Ҳақиқатан ҳам, худо ўзи асрасин, қудуқнинг чуқурлиги ақлни шоширадиган экан. Пастга бир қарашим биланоқ қўрққанимдан тепа сочим тиккайиб кетди. Вой-бў! Қанақа зулмат-а! Бадбўй ҳидини айтмайсизми!.. Ё биби Марям, ўзинг раҳму шафқат қил! Олдин қийин бўлади, кейин одам ўрганиб қолади!)

Аҳмоқсан-да! Нега чархни қўйиб юборасан? Мен ҳали қудуқнинг четида турганимни кўрмайсанми? Шошмай тур, қовғага дурустроқ ўрнашиб олай! Мисрангни буёққа бер! Чўкич ҳам шу ердами? Яхши! Болта билан чўкични қўлга олиш керак. Қани, кетдик! Ҳой, секинроқ айлантир, эшитяпсанми? Секинроқ! Қўнғироқ чалсам, тезгина тепага тортиб ол! (Ким билади, ҳали нима бўлади! Бирор кор-қол бўлиб қолгудек бўлса, дарров қўнғироқни чаламан! Ер ютсин бу арқонни! Қуриб кетгур жудаям ингичка-да... Мен бўлсам, тоши енгил йигитлардан эмасман. Бу сабил арқон ярим йўлда узилиб кетса нима қиламан? Э, худо урдими! Иван мендан ҳам оғирроғу арқон уни қудуққа туширганда ҳам узилмаган-ку!) Хайр, худонинг паноҳига! Айлантир!

Эҳ-ҳе-ҳе! Роса силкитяпти-ку! Қаердаман? Менга нима бўляпти ўзи? Кўз олдим қорайиб кетяпти. Қудуқнинг деворларига тиркалган ёнбошчўплар негадир айланиб, тепага учиб кетаётгандай бўляптими-а?.. Тепада нима бўп қолди яна? Арқон илиниб қолдими ё бошқа бирор гап бўлдими? Нега мени пастга туширмаяпти?.. Нима учун бу ерда, қудуқнинг ичида шамол гувиллайди-ю, тепада унинг товуши сира эшитилмайди? Худоё, бу ер қандай қоронғи, қандай қўрқинчли-я! Қудуқнинг туби бу? Йўқ... йўқ... ҳали туби кўринмайди. Ҳаммаёқни қоронғи зулмату ис чуллаган. Ҳаво мунча дим-а! Нафас

олиш нақадар оғир! Нега улар буюққа ҳаво ҳайдашмайди? Пастда эса — ўҳ-ҳў, қанақа шамол... қанақа зўр шамол-а... ҳаммаёқни чирпиратиб учуриб юборгудек бўлиб ғувилляпти-я... Матвейнинг гапи рост экан, бу ер қўрқинчли!.. Вой, мен қаердаман? Алламаҳалдан бери учяпману ҳали ҳам қудуқнинг тубига етганим йўт-а! Бу лампочка деган жинчиноқ ҳам ўлгудек милтиллаб, хира ёнади. Қудуқнинг туби борми ўзи? Э, худо! Улар алдашибди-ю! Қудуқнинг чуқурлиги эллик саржин деганлари ёлғон экан. Шу вақт ичида аллакай мен чорак миля йўлни учиб ўтдиму тагин эллик саржин дейишади-я... Оҳ, юрагим мунча гупиллаб урмаса! Энди ҳолим не кечади? Агар бўғила бошласам, то мени тепага тортиб чиқаргунларигача ўн марта ўлиб бўламан!.. Ё биби Марям, ўзинг раҳм қил! Муқаддас Никола, пуштипаноҳингда асра! Йўқ, йўқ! Учяпман! Қандай тез учяпман-а! Нафасим қайтяпти!.. Миямга қон уриляпти. Қудуқнинг туби эса ҳалиям кўринмайди. Ҳамон кўз олдимдан қудуқ деворларидаги каттакон-каттакон ёғочлар ўтяпти. Агар ер муми шу ёғочларни сиқиб қўпориб ташласа-ю, улар менинг бошимга қулаб, босиб юборса, нима қиламан? Бунақа ҳодиса бир мартагина бўлгани йўқ-ку. Мана, ҳамқишлоғимиз Сенья Яцихин ҳам худди шундай бўлиб ўлди. Устига ёғоч қулаб, мажақлаб ташлади уни... Худоё худовандо, мен осий бандангни бемаҳал ўлимдан асрагин!

Мейга нима бўляпти ўзи? Ҳали ҳам учяпманми? Йўқ, тўхтади шекилли. Чироқ тутиб кўрай-чи... Қудуқнинг тубидаман! Худога шукур! Мана, ниҳоят, қудуқнинг туби!

Вой-бў, етти қат ернинг қаърига кириб кетибман-ку! Юқорига қарасам, эгим жунжикиб кетади. Бу нимаси? Ё тепада аллакай кеч кирдими? Осмон қандай қорайган-а... Ёпирай, шам ёқиб қўйишибдими ё чиндан ҳам осмонда юлдузлар чарақляптими? Ахир, ер остига тўшаётганимда ҳали эрта-метан эди-ку. Нега юлдузлар кўринмаяпти? Балки кўзимга шундай бўлиб кўринаётгандир? Илло-билло, куф-ф! Лаънат шайтонга! Илло-билло, куф-ф!

VI. ШТОЛЬНЯДА

Бу ер қандай тор! Қандай қоп-қоронғи, димиққан ва нақадар даҳшатли бу ер!..

Менинг лампочкам худди мана шу зулмат остида қо-
либ сиқилгандай аранг милтирайди. Печдай қорайиб,
тулки уясининг оғзидай очилиб турган бу тешик нима
бўлдикин?.. Штольня дегани шуми? Бунга кириб, ичи-
да ишлаб бўладими? Ё парвардигор, ахир то мени ис-
бўғиб ўлдиргунича бу ерда букри бўлиб кетаман-ку!

Йўғ-е, хайрият! Буёғи кенгроқ экан. Қоронғига аста-
секин ўрганияпман. Худо ҳаққи, бу, ерда одамнинг кўзи
мушукникидай бўлиб қолар экан. Афтидан, ўтган кун
Иван айни шу ерда кон қазиган. Мен ҳам шу ерда ту-
риб ишлайман шекилли. Ҳм... ким билади, мум қачон
кўриниб қоларкин?..

Ҳм, ишлаб турганда унча ҳам қўрқинчли бўлмас
экан. Ҳа, бор куч билан ишлаш зарур. Дангалини айт-
ганда, ўша ит хўжайин учун лоақал бир марта ҳам чў-
кич уриш керак эмас. Қамбағал заҳматкашнинг ҳақини
кесишнинг жазосини у лаънатига бир кўрсатиб қўйиш
керак эди-ю, лекин, қарасам, бу ерда бир оз ҳаракат қи-
либ туриш дурустроқ экан. Фақат... нафас олишим жу-
да оғирлашяпти, ҳаво жуда дим, жуда-жуда оғир... Не-
га у тепадаги аҳмоқлар буёққа сал яхшироқ ҳаво юбо-
ришмайди.

Матвей аҳмоқлиги устига тағин мақтанчоқ ҳам. Тир-
гак қўя оласанми эмиш... Эҳ, каллаварам, аҳмоқ! Қани
кўрай-чи, кимнинг тиргаклари яхшироқ, сеникими ё ме-
никими? Менинг тиргакларимга тенг келадиганини то-
пиб кўр-чи!..

У мени қанақа қўрқитган эди-ёв! «Ҳа, энди қўрқиб,
конга тушмайди», деб ўйлаган бўлса керак-да! Мен
бўлсам, бу ерда ўзимни худди уйимдагидек ҳис қиляп-
ман... Шундай бўлса ҳам муҳит оғир!.. Ҳм... Дам-бадам
баданим увушиб боряпти. Лекин бу ҳеч гап эмас!

Қани, чўкичим, тезроқ бўл! Сенинг тишинг ялмоғиз
кампирникидай темирдан... (Нимага улар бундай ёмон
ишлашади, бу ерга дурустроқ ҳаво ҳайдашмайди? Аҳ-
волим тобора оғирлашяпти!..) Қани, дўстим, ҳунарингни
кўрсат-чи! Бир, икки, уч! Вой! Нима эди у гумбурлаб
кетган? Биринчи мартада чўкичимни худди пар ёстиққа
ургандай бўлдим. Юшоққина тегди, овози ҳам чиқма-
ди. Энди эса бамисоли бўш темир бочкага зарб урилган-
дай гумбурлайди. Қани, яна бир уриб кўрай-чи! Во
ажаб! Тағин ҳам қаттикроқ гумбурлаяпти. Нима бу
ўзи?.. (Эҳ-ҳе, қулоғим жаранглаётган экан. Ҳечқиси

йўқ. Менга шундай туюлибди. Аммо юрагим нечун болга урилаётгандай дук-дук-дук этиб гурсиллаяпти? Бошимга қон урилаётганини ҳам яққол сезяпман...)

Майли, ҳечқиси йўқ. Мана бу ерни яна бир озгина қазий, кейин тиргак қўя бошлайман. Чироқнинг ёруғида болта ажабтовур ялтиллайди-я! Худди аллақандай бало тиржайиб, тишларини кўрсатаётгандай бўлади. Лаънат шайтонга! Илло-билло, куф-ф!

Бу ёғочга нима бўлди? Бу ҳам гумбурлайптими? Еки у жон талвасасида инграяптими? Штольня деган жойи бунақа ажабтовур бўлар экан-а! Бу — кеча тушимда Бўғувчи малика мени йиқитган чоҳнинг нақ ўзгинаси-я! Бўғувчи малика!.. Ким билади; балки ҳақиқатан ҳам нефтчиларни бўғадиган шунақа нарса бўлса бордир? Мен, балки ҳозир унинг ер остидаги мамлакатига лаҳим қазийтгандирман, шунинг учун ҳам девор бундай гумбурлаётгандир?..

Ё парвардигор! Нима бу? Гўё қандайдир муздек совуқ қўл томоғимга чанг солиб бўға бошлади! Ўгирилиб қарай дейман, қаролмайман! Бу ёвуз қўлдан бир амаллаб қутулай дейман, қутулолмайман! Қутулолмаяпман! Қутулолмаяпман!

Ким бх? Оҳ, бу сенмисан? Нима керак сенга?.. Бўғувчи малика, нима керак сенга... мендан?.. . . .

Жиринг-жиринг-жиринг! Қутқаринглар! Қутқаринглар! Жиринг-жиринг-жиринг!.. Қутқаринглар!

VII. БУҒУВЧИ МАЛИКА ВА УНИНГ МАМЛАКАТИ

Орадан бутун бир ҳафта ўтиб кетибди-я! Э, худди карим! Менга эса атиги бир сутка ҳам ўтмагандай туюлади! Шу вақт ичида мен эҳ-ҳе, қаерларда бўлмадимунималарни кўрмадим! Юз йил ҳикоя қилсам ҳам айтиб тугатолмайман! Бу саргузаштларнинг барисини тушимда кўрдимми ёки чиндан ҳам қайларгадир парвоз қилдимми, бунисини аниқ айтолмайман. Қандай бўлмасин, ҳар ҳолда, менимча, бу — ҳақиқат. Мен шуларнинг барисини худди сизни кўриб тургандек кўрганман. Сиз мени бенафасу беҳуш ҳолатда ер остидан тортиб чиқардилар, дедингизми... ҳа, ҳа... Мени ишқалаб-уқалаб сал нафас оладиган қилганларидан кейин бир ҳафта иситмада куйиб ётганмишман-а?.. Шундай дедингиз шекил-

ли? Во ажаб! Ҳайрон қоламан бу ҳолга. Ҳа, айтмоқчи, Матвей, нега тикка турибсан? Утир, мана бу ерга. Сен эса, Марунька, яқинроқ кел, мана буёққа, ёнимда ўтир. Ҳа, шундай. Мен сизларга кўрганларимни ҳикоя қилиб бераман.

Қудуққа қандай тушганимни биласизларми? Ҳа, олдин, албатта, сал қийинроқ бўлди, лекин у ҳеч гап эмас эди. Мен конни қазий бошладим, тиргак қўйдим, яна қазийвердим. Кўкрагимни эса нимадир қисиб, ҳеч қўйиб юбормаётгандай бўлди, аҳволим тобора оғирлаша борди, менга нима бўлганини ўзим ҳам билмасдим. Зўр бериб ишляпман, калламда эса алланимабалолар айланишади, болалик чоғимда эшитган эртагу маталлардаги жину ажиналар кўзимнинг олдига келади. Кейин одамларнинг «Бўғувчи малика бормиш», дегани эсимга келди... Айни ўша кеча шу Бўғувчи малика тушимга кирвди. Эндигина шуни эслаган эдимки, бирдан кимнингдир жуда совуқ қўл билан бўйнимни қаттиқ қисганини яққол сездим-да... Қўли бирам совуқ, бирам совуқки, нақ музнинг ўзгинаси. Мен турган жойимда қотиб қолдим. Угирилиб қарай дейман, қаролмайман. Бир амаллаб қайрилиб қарадим. Ё парвардигори раҳмон, қаршимда ўша Бўғувчи малика турибди-да. Тушимда кўрганимнинг худди ўзгинаси. Менга ғазабу дағдаға билан:

— Сенга нима керак бу ерда?— деб бақирмасми.

Қўрққанимдан ўтакам ёрилаёзди. Тилим калимага келмай, бирор сўз айтолмай қолдим.

— Сенга кечаси кўрсатганим камлик қилдими? Эсингдами? У гал сени кечирган эдим, энди ўзингдан кўр! Кечикдинг! Энди сен меникисан!— деди у.

Қўлларим тиришиб, қўнғироқ ипини ушлаб олишга уринаётганимни сездим. Қўнғироқ ёнбошимда осилиб турибди-ю, уни тутолмайман. Э, тутмоқ қайда, тошдай қотиб қолганман. Яна: «Қутқазинглар!»— деб қичқирмоқчи бўлганимни сезаману, аммо нафасим тиқилиб, овоз чиқаролмайман. Худди устимга оғир тош ё бошқа алланарса қулагандай, кўкрагимни нимадир қаттиқ қисди.

— Йўқ, жонгинам,— деди Бўғувчи малика.— Уринмай қўя қол. Уринишинг беҳуда! Мен қўлимга тушган кимсани ҳеч қачон қўйиб юбормайман. Қани, юр мен билан!

Шундай деди-ю, мени қўлига кўтариб, олиб кетди.

Ўзимни қандайдир енгил сезгандай бўлдим. Энди ўгирилиб атрофга қарай олардим.

«Во ажаб!— деб ўйлайман ўзимча.— Ҳозиргина мен атиги икки марта мисранг урган жойимда энди икки қўшхўкизни бемалол ўтказиб бўладиган бунақа кенг чуқур пайдо бўлибди-я».

Бўғувчи малика эса мени тўппа-тўғри шу чуқурга оборяпти. Ҳаммаёқ қоп-қоронғи, совуқ. Учяпмиз, учяпмиз. Бутун борлиқ тинчу сокин. Шунда мен сал дадилландиму, «чиқмаган жондан умид», деганларидай, маликадан:

— Мени қаёққа оборяпсиз?— деб сўрадим.

Жавоб бермайди. Тағин индамай йўл босавердик. Ниҳоят, бир маҳал у:

— Ешинг нечада?— деб сўради.

— Йигирма учда,— дедим.

— Ота-онанг борми?

— Бор.

— Улар бойми, ўзига тинч, бадавлатми?

— Йўқ, камбағалмиз. Агар муҳтожлигу зарурият бўлмаганда мен шунақа дўзахнинг қаърига кирардим! Ўзингиз биласиз-ку, турмуши қанчалик мусибатли бўлмасин, одам бари бир яшашни истайди-да!— дедим.

— Ҳа, шундайми? Яшашни истайсанми?— деди у.

— Қимнинг яшагиси келмайди? Истайман, албатта.

— Ҳаётдан ажралиш сенга оғир бўлса керак-а?

— Оғир бўлганда қандай! Муҳтожликда ўсдим. Айни шу муҳтожлик мени бу ерга олиб келди. Дунёда мен ҳали нимани кўрдим? Озроқ пул топиб уйланарманми, худо хоҳласа, қашшоқликдан қутуларманми, деб ўйлаган эдим.

Малика бу гапимга жавобан:

— Ҳа, шундай де!— деди-ю, яна жим бўлиб қолди.

— Йигитча, энди иш битди, сен менинг қўлимдасан,— деди у бир оздан сўнг.— Юр, сенга ўз мамлакатимни кўрсатай.

У мени ҳавода шундай тез учуриб элта бошладики, бошим айланиб кетди. Қарасам, кўз олдимда ўша тушимга киргаң кенг серчечақ яйлов ястаниб ётибди. Кичик-кичик адирлар, яшил далалар, экинзорлар жилваланади. Бутун атроф шундай ёруғ, иссиқ ва хушманзараки, кишининг юраги қувончга тўлади.

— Бу ернинг подшоси сизмисиз?— деб сўрадим мен.

— Йўқ, бу мамлакат менинг катта опамники,— деди у.— Бу ерни кейинроқ кўрамиз. Менинг мулки подшолигим мана буёқда.

Шу ондаёқ биз қоп-қоронғи чуқур қудуқнинг олдида пайдо бўлдик. Бу қудуқ айна тушимда кўринган ҳолатда бўлиб ичидан қоп-қора қуюқ тутун буралиб-буралиб осмонга кўтариларди. Энг даҳшатлиси шуки, гўё шу ерда мингларча одамлар қийноқда жон бераётгандек, қудуқ қаъридан қийқириқ, йиғи ва инграш овозлари эшитиларди.

— Бу ер нима ўзи?— деб сўрадим қалтираб. Малика эса:

— Туш, кўрасан. Менинг подшолигим мана шу,— дея мени шу қоронғи жирканч чуқурликка судраб кетди.

VIII. НЕФТЧИЛАР ҚИСМАТИ

Мен сизга айтсам, шундай даҳшатли зиндонга тушиб қолдимки, умримда бунақасини ўнгим уёқда турсин, ҳатто тушимда ҳам кўрмаган эдим. Олдин ҳаммаёқни қабр зулмати чулғаб олди, фақат қандайдир бақириқ, шовқин ва чийиллашлар эшитиларди. Кейин аста-секин бир оз кўра бошладим. Қарайман... Ажабо, нима бало? Тору қоронғи узун бир штольня десамми ё шунга ўхшаш бир ғор десамми, хуллас, ўша жаҳаннамда турибман-да. Ичи лиқ тўла одам. Бариси нефтчилар. Бечораларнинг афти ангорлари қоп-қора; улар шу қадар ҳориб, ориқлаб, мажолсизланиб қолганки, қарасанг кўрқиб кетасан киши. Бириси чўкич, бириси мисранг кўтариб олган. Зўр бериб ишлашади. Худди бирор нарсаларини қидираётгандай эмаклаб, пайпаслашиб, каловланиб юришибди.

— Улар нимани қидиришяпти?— деб сўрадим ёнимда турган Бўғувчи маликадан.

— Қарасанг биласан,— деди у.

Шу чоғ сал нарироқдан қийқириқ эшитилди. Разм солсам, қичқирган одам нефтчи экан. Нега у додлаяпти? Тикилиброқ қарайман... Худоё! Унга нима бўлдийкин, дейсизми? Шўрликнинг ўнг қўли билан ўнг оёғи синиб, бутунлай майдаланиб кетибди. Қони қотиб қолган, синик суяклари диккайиб, чиқиб турибди. Ўзи эса ликонглаб юриб, шовқин солишини кўймайди. «Ҳой, аблаҳ хўжайин! Соғлигимни қайтариб бер! Ма, мана бу лаънати

иш ҳақимни ол ўзинга! Менинг шу қонли пулларимнинг охирги тийинигача ола қол. Соғлигимни қайтариб бер! Гўдак болаларим бор! Қўлсиз ҳеч нарса ишлаб тополмайман! Уйим олис! Оёқсиз боролмайман!»— дейди.

Мен бу фиғонни эшитиб, тошдай қотиб қолдим.

— Қай тахлитда бундай бахтсизликка учрабди у?— деб сўрадим.

— Ҳеч гап эмас,— деди Бўғувчи малика.— У икки ой қудуқда ишлади. Хўжайин эса айни иш ҳақини тўлаш олдидан гўё билмасдан қилгандай бўлиб, тепадан унинг устига тахта ташлаб юборди. Шундан кейин бу одам менинг қўлимга тушди.

Маликанинг гапини охиригача тингламадим. Енбошимдан бошқа бир овоз эшитилди. Ерда бола эмаклаётган экан. Уни зўрға кўра билдим. Бечора гўдак эмаклаб, митти қўлчаларини чўзиб: «О-йи! О-йи! Нон! Нон!..» деб чинқиради.

Қалтираб кетдим.

— Бу шўрликка нима бўлган?— деб сўрадим.

Бўғувчи малика ўгирилиб қаради.

— Болани сўраяпсанми? Э, бунақалар менда мингминглаб топилади. Сен нима деб ўйлаган эдинг? Очлик, яланғочлик, совуқ, касаллик ва бошқа кулфатлар буларни менинг қўлимга беради!

Энди яхшироқ кўра бошладим. Е парвардигор! Бу чоҳда нақадар одам кўп-а! Қанчадан-қанча йигитлар, аёллар, нораства гўдаклар... Е биби Марям! Буларнинг қайсисига қарама, даҳшатланасан киши. Бу ёнда касаллигу очликдан силласи қуриганининг озгин заъфарон чеҳрасини, у ёнда фарқ бўлганининг шишиб кетган жасадини кўрасан. («Бу ерда фарқ бўлаётганлар озмунча эмас,— деди малика.— Хув манави озги очик қудуқни кўряпсанми? Ушанга ер ости сувлари йиғилиб қолади. Қудуққа йиқилиб кетиш эса ҳеч гап эмас».) Чоҳдагиларнинг бошқалари худди ёнғинда куйган устун кўмиридек қопқора, қўрқинчли важоҳатда ётишибди. («Айтмоқчи, олов ҳам менга неча-неча марталаб хизмат қилди, шундай эмасми?— деди Бўғувчи малика.— Олов қудуққа бир тушиб олса, бас. Кейин у бу ерда ўзини уйидагидек ҳис қилаверади!»)

Мен жуда даҳшатланиб, шу ~~оқимнинг~~ ~~ендидил~~ ачиндим.

— Демак, бу одамлар қудуқда ҳалок бўлган экан-да?

— Бўлмаса-чи!

— Бунақа одамлар кўпми бу ерда?

— Ўзинг кўриб турибсан-ку, кам эмас. Аммо, бу ердагилар ҳалок бўлганларнинг атиги бир қисми, холос. Юр, бошқаларини ҳам кўрасан!

Биз шу штольня бўйлаб учиб кетдик.

Қаршимизда штольня анча кенгайиб борар, лекин ҳаво жуда-жуда дим эди. Бирдан тўхтаб қолдик. Яна тикилиб разм сола бошладим. Бу нимаси тагин? Кўз илғаган бутун ер, ҳамма жой узала тушиб ётган одам жасадлари билан қопланган. Кўпчилиги афсонавий баҳодирлардай хушқомат ёш йигитлар. Улар бир-бировларининг устларига қулаб, тўдаланишиб ётибди. Ёнларида мисрангу чўкичлари тушиб ётибди. Юзлари кўкариб кетган, муштумлари қисилган, кўзлари катта очилиб қолган...

— Уларга нима бўпти?— деб сўрадим.

— Уларми? Қудуқда бўғилиб ўлган. Анча кўп-а, шундаймасми? Хўш, бунга нима дейсан?

Шу сўзларни айта туриб, Бўғувчи малика шундай қўрқинчли бир вазоҳатда кулдик, даҳшатдан бутун вужудимни титроқ босди.

— Хўш, қалай? Чоғимда, менинг подшолигим сенга унча ҳам ёқмади шекилли? Биласанми? Бу ерда сенга ҳам жой ҳозирланиб қўйилган эди. Лекин, дўстим, мен сенга раҳм қилдим. Бунақаларнинг неча-нечасини қудуққа биринчи марта тушганидаёқ ўз даргоҳимга олиб қўйганман. Майли, бу гал сенга шафқат қилиб, ҳозир қўйиб юбораман. Агар яна буёққа тушсанг, жонингдан умидингни узавер, кунинг битади.

Қўрққанымдан ҳатто тишларим такирлай бошлади.

— Анави Матвей қудуққа ҳар куни тушади-ю, унга ҳеч нарса бўлгани йўқ,— дедим.

— Унга ҳам жой тахт қилиб қўйилган. У ҳам, жигарим, қатордан қуруқ қолмай, тез-қунда келади,— дейди.

Бу гапни эшитдимур турган жойимда қотиб қолдим. Ундан сени илтижо қила бошладим, худо ҳаққи, Матвей, ҳатто йиғлаб ҳам ёлвордим... Ҳеч кўнмайди: йўқ, вассалом!

— Мени тинч қўй! Бу ерда ҳокимлик қиладиган мен эмас. Мендан катталар ҳам бор. Мен уларга итоат қи-

ламан,— дейди. Кейин эса:— Энди, мамлакатимни бутунча кўрдим деб ўйламаслигинг учун, юр, сенга яна бошқа жойларни ҳам кўрсатай,— деб қолди.

— Э, ҳали шу билан ҳам тугагани йўқми?— Қичқириб юбордим мен аянич ҳолатга тушиб. Угирилиб атрофга қарайман... Э, оллоҳи қодир! Лаънати штольня узоқ-узоқларга қулоч ёйган. Унинг ичи эса очликдан, совуқдан ва ёнғиндан ўлган, айёрлик, макру фириб ва бошқа ҳар хил йўллар билан ҳалок этилган майибу мажруҳ нефтчилар билан тўлиб кетган. Бироқ бу ҳам кўради-ганларимизнинг поёни эмас экан. Кўз олдим қорайиб кетди. Ҳушсизланиб қолдим.

IX. НЕФТЧИЛАР ҲАЕТИ

Қулоғимда Бўғувчи маликанинг баланд овоз билан:

— Мана, кўриб, билиб ол!— деган сўзлари жаранглади. Узимга келдим. Атроф қоронғи. Совуқ изғирин увиллайди. Қарасам, тепада, Бориславда турибман. Ҳа, Бориславда!

— Ҳўш, кўряпсанми? Қаерга келганимизни билдингми?— деб сўрайди у.— Балки бу ерни танигандирсан?

— Ҳа, танидим. Биз энди қудуқда эмас, тепадамиз,— дедим.

— Мана, кўрдингми? Бу ерда ҳам менинг ҳуким чексиз. Юр, сенга кўрсатиб қўяй!

Биз аллақандай бир уйгами ё каттакон молхонагами кирдик. Тешик-тирқишлардан совуқ келиб турибди. Оёқ ости ўта зах. Ана шу ерда бир-бирига сиқилишиб тумонат одам ётибди. Буларнинг кўпини мен илгари ҳам кўрганман: қайсиси чархи чиғирда ишлайди, қайсиси қудуққа ҳаво ҳайдайди, қай бировлари мум саралайди, қайсилари омбордами ё бошқа жойдами ишлайди. Ер остида ишлайдиган ҳақиқий нефтчилар бу кимсаларни заррача ҳам назар-писанд қилмай, уларни «капчанлар», яъни чувриндилар, деб аташади. Улар орасида йнгитлар ҳам, қизлар ҳам кўп эди, чоллар, кампирлар ҳам оз эмас эди, ҳар хил одам бор эди. Лекин бариси бирга ухларди. Гоҳо униси, гоҳо буниси тушида босинқираб қичқирар ёки хийла вақт ўқтин-ўқтин йўталарди.

Биз уларга узоқ тикилиб турдик. Кейин Бўғувчи малика биринчи бўлиб гап қотди:

— Кўряпсанми, улар қанча, а? Шуларнинг ҳаммаси меники!

— Ё парвардигор! Наҳотки шуларнинг бариси шу ерда ўлса-я!

— Ҳа, эртами, кечми, бариси қирилади. Сен даҳлизга кирганингдан кейин уйга ҳам киравер. Бу менинг даҳлизим. Балки сен буларни текин ишлайди, ҳеч қандай ҳақ олмайди, деб ўйларсан. Мана, буларнинг ўз меҳнатига нима олиб-орттиганини яхшилаб кўриб қўй: инграб азоб чекиб ётган ҳув анави бобойни кўряпсанми, унинг қўли мажақланган, ўрнидан туролмайди. У бу ерда узоғи билан эртагача тирик бўлса ҳам яхши гап. Э, биргина шуми? Бошқалари ҳам кам эмас. Бу ерда узоқ жон сақлаб бўлармиди! Ҳа, бариси қирилади. Барисини мен ўз даргоҳимга оламан. Наҳотки, булар текинга ишлаётган бўлса, дейсанми? Сенга жавоб берай, эшит: буларнинг оладиган иш ҳақлари меҳнатга сарфланган кучлари-ю, йўқотган соғлиқларига арзимайди (лоақал, чархи чиғирни айлантириш учун қанча куч сарфлаш кераклигини ўзинг яхши биласан).

Гапнинг тагига етмоқчи бўлиб:

— Нега бундай? Нима учун?— деб сўрай бошладим.

— Буларнинг қанақа шароитда ухлашини кўрмайпсанми? Муздек совуқ, зах ерда ётишибди-я... бунинг устига, «уй»нинг ҳавоси ҳам оғир. Бас, шундай бўлгач, бу ерда одам узоқ вақт соғ қола оладими?

Унга нима деб жавоб берсам экан? Бунақа жойда одам уёқда турсин, ҳайвон ҳам тез ўлади.

— Буларнинг қандай ҳаприқиб нафас олаётганини эшитяпсанми?— деди у сўзини давом эттириб.— Аллакай одамларнинг ярмидан кўпи сил касалига чалинган. Энди уларни ҳеч қанақа доктор менинг қўлимдан қутқазиб ололмайди! Бунинг устига, тагин улар ўзларининг иш ҳақларидан мана шу бошпана учун яхшигина пул ҳам тўлашлари керак. Ўзинг бир ҳисоблаб кўр-чи. Мум туширувчилару омборда ишлайдиганлар кунига олтмиш крейцердан, чарх айлантирадиганлар эса саксон крейцердан ҳақ олишади. Шундайми ё йўқми?

— Шундай,— дедим мен.

— Иш ҳақи ҳар ҳафтада тўланади. Демак, шуларнинг баъзилари бир ҳафтада уч гульдену¹ олтмиш крей-

¹ Гульден — кумуш Австрия тангаси, 92 тийинга тенг.

пердан, бошқалари эса тўрт гульдену саксон крейцердан ҳақ олишади. Шундайми ё йўқми?

— Шундай экан,— деб жавоб қилдим.

— Мана, кўрдингми! Айт-чи, шундан улар бир ҳафтада овқатга қанча сарфлашади? Агар ҳар суткада энг камида ўттиз крейцердан сарфлаганда ҳам улар бир шисток харажат қилишади-я. Яхшироқ ётоқ-жойни топа олмасликларини ўзинг биласан, лекин улар мана шунақа ёмон ётоқ-жойга ҳам ҳар кеча учун бир шистокдан пул тўлашади, бир ҳафтада эса етмиш крейцер сарфлашади. Шундайми?

— Шундай.

— Хўш, энди ҳамма харажатларини бир ҳисоблаб кўр-чи, ҳамёнларида кўп пул қолармикан?

— Ҳе, мен бу ҳисоб-китобни яхши биламан,— дедим. Бу ҳисоб мени ҳам роса жигархун қилган: омборда ишлайдиганларнинг кассасида саккиз шисток, чарх айлантирадиганларнинг ҳамёнида эса икки гульден қолади, холос.

— Бас, шундай экан, атиги саккиз шисток учунгина бунақа жаҳаннамда бир ҳафта қийналиш — текинга ишлашнинг айни ўзгинаси эмасми ахир?

Малика бу гапни шундай маъюсу ғамгинлик билан айтдики, мен дудуқланиб унга нима дейишимни билмай қолдим.

— Тўхта-чи,— дея яна гап бошлади у.— Мен уларнинг ҳар куни овқатга сарфлайдиган харжини ўттиз крейцердан ҳисобладим. Хўш, айт-чи, у қанақа овқат ўзи? Ўзинг кўриб турибсанки, бу ернинг нони ҳамма жойдагидан ҳам қимматроқ. Хўжайинлар бу ерда одам кўп эканлигидан фойдаланиб, нонга истаганларича нарх қўйиб, шилаверишади. Кунига бир ноннинг ўзидан йигирма крейцерлик керак бўлади. Агар оғир меҳнатдан сўнг шу ишчи бирор марта ароқ ичса ёки бир ҳафтада икки-уч марта иссиқ овқат еса, пули бутунлай тугайди. Маълумки, биргина нон билан ва айниқса бу ерда сотиладиган бунақа нон билан кун кечириб бўлмайди. Хўш, одамларнинг нима учун ишлаётганини энди билдингми? Атиги ҳеч нарсага арзимайдиган овқату мана бунақа оғилнамо ётоқ-жой учунгина ишлашади-я! Шу ҳам иш ҳақи бўлдики? Шу ҳам турмуш бўлдики?

Мен бир дақиқа сукут сақлагач:

— Омборда ишлайдиганлар шундай яшашадику-я,

лекин чархда ишлаганда, ҳар қалай, бир оз пул жамғариш мумкин. Уларнинг чўнтагида ҳар ҳафтада, қандай бўлмасин, икки гульден соф иш ҳақи қолади-ку,— дедим.

— Ҳовлиқма, дўстим,— деди у.— Мана, сен чархда саккиз ҳафта ишладинг. Айт-чи, кўп пул жамғардингми? Ҳисобингга қараганда, ҳозир ҳамёнингда ўн олти гульден бўлиши керак. Қани, ўша пул?

Ростини айтганда, мен уялиб қолдим.

— Э, нимасини айтасиз,— дедим,— пиртинг-чиртинг бўлиб кетди-да. Қўлимда эса бир чақа ҳам қолмади, олдинги пайтларда яҳудий хўжайин менга кераклича оздан пул бериб турди. Кунига гоҳ беш, гоҳ саккиз шисткадан берарди. Лекин шу пулнинг бариси олган кунимнинг ўзидаёқ адо бўларди. Ўзингиз биласиз, одамга у керак, бу керак. Сотиб олмасанг бўлмайди. Ҳа, шунақа. Иннайкейин, хўжайин қаёққадир кетиб қолди. Қарийб бир ҳафта Қирницкийдан қарз олиб туришга мажбур бўлдим. Иш ҳақи бериш пайтида эса олган пулимнинг ҳаммаси қарзни тўлашга кетди, ҳатто етишмади ҳам. Шундай қилиб, мана кўриб турибсиз, ҳеч нима жамғара олганим йўқ.

— Гапнинг нимадалигини энди уқдингми?— деди у.— Сен биргина ўзингнинг аҳволинг шунақа, деб ўйлайсанми? Йўқ, жонгинам. Ҳеч ким ҳам бирор крейцер пул йиғолгани йўқ. Сен ўйлаган тежамкорликнинг уруғини аллақачон совуқ уриб кетган. Ҳа, хўжайинлар кўришдики, агар нефтчилари бойиб кетишса, ўзларига ер сотиб олишади-ю, шахталарда ишлашга эса одам қолмайди. Шунинг учун ҳам хўжайинлар сизларнинг ҳамиша қашшоқ бўлиб қолишингизни исташади. Шунда ишчиларнинг етишмовчилиги бўлмайди. Бундан эса хўжайинлар янада каттароқ фойда кўришади: негаки, ишчи қанча кўп бўлса, тўланадиган иш ҳақи шунча оз бўлади-да! Ишга ёлланишни истаб жуда кўп одам келади, хўжайинлар бундан фойдаланиб иш ҳақини камайтиришади. «Мана шу пулга ишлайвер, бундан ортиқ тўламайман! Хоҳламасанг билганингни қил. Одам кўп. Хоҳловчилар топилади!»— дейишади. Сен бўлсанг, иш қидириб бир хўжайиннинг олдидан бошқасининг олдига бориб, эшикма-эшик юраверасан. Қарайсан, ҳамма жойда тошу тарози бир хил. Ниҳоят, сен ё очу яланғоч, бир мирисиз уйга қайтишга, ёинки хўжайинларнинг қўйган байига ро-

зи бўлиб, ишга ёлланишга мажбур бўласан. Ишканалнинг асоси шундаки, уларнинг бариси ўзаро келишиб олишган. «Аввало шундай қилайликки, ишчилар пул жамғара олмасин, ҳеч қачон муҳтожликдан қутулолмасин!»— дейишади улар. Шу боисдан ҳам улар сонун саноксиз майхоналар очишди, турли йўллар билан ишчиларни алдаб, қаллоблик қила бошлашди, олдин ҳақингизни пиртинг-чиртинг тўлаб ё қарз бериб туриб, кейин эса сизлардан қарзингиздан зиёд пул ундирадиган бўлишди. Бундан ортиқ нима қилишсин! Улар ноқни кам келтира бошлашди, натижада ноннинг нархи ошиб кетди. Ҳозир ётоқ-жой учун ҳар кечага ўн крейцердан талаб қилишади (илгари эса беш крейцердан тўлардик). Шундай қилиб, улар ўз мақсадларига етишди. Энди сизларнинг барингиз уларнинг қўлидасиз. Қишлоқлар тобора қашшоқланиб боряпти. У ерда ҳам арендаторлару бошқа зулуклар ғафлатда қолаётгани йўқ. Бориславга галлашиб иш излаб келаётган ишчилар оломони кун сайин кўпайяпти. Шунинг учун ҳам хўжайинлар иш ҳақини қирқиб қўйишяпти. Ишчиларнинг ҳақидан уриб қолинган пулнинг бариси хўжайинларнинг ҳамёнига тушадида, кўряпсан-ку!

Буни эшитиб, ҳайратланганимдан ҳатто:

— Ё парвардигор, гап буёқда экану!— деб қичқириб юбордим. Бизда эса аҳволимизнинг нима сабабдан бунақа бўлаётганини ҳеч ким пайқамайди ҳам. Муҳтожлик тобора зўрроқ исқанжага соляпти. Одамлар буни: «Қилган гуноҳларимиз учун худонинг бераётган жазоси»,— дейишади. Бошимизга ёғилаётган кулфатларнинг боиси эса буёқда экан!

— Ҳа, гап шунда! Сиз аҳмоқлар Бориславга бориб пул ишлаб келаман, деб хомтама бўласизлар! Эҳ, нодонлар! Ахир, ҳеч чайқовчилар ҳам сизларга ёрдам берадими-а? Йўқ, дўстим, бу ерда сизларни нажот эмас, ҳалокат кутяпти. Сен яна бир нарсани ўйлаб кўр: ишга лаёқатли одамларнинг ҳаммаси қишлоқдан буёққа келяпти. Демак, далалар яхши ишловсиз, хўжаликлар эса қаровсиз қоляпти. Демак, сен ҳам бу ерда соғлигингни бекорга йўқотиб юрган бир пайтда уйингдаги бору йўғинг хокитуроб бўляпти.

— Бу гап ҳам тўғри! Жуда тўғри!— дедим.— Э, худои карим! Кейинги вақтда турмушимиз шундай оғирлашиб кетдики!.. Наҳотки, ҳеч қандай нажот бўлмаса-я?

Наҳотки, шу лаънати қопқонлардан қутулишнинг ҳеч бир иложи топилмаса-а?

У индамай, хийла вақт жим туриб қолди.

Х. УЧ ЙУЛ

— Иложи бор,— деди ниҳоят.— Ҳа, бу аҳволдан қутулишнинг уч йўли бор, дўстим. Лекин, мен уларни сенга очиқ қилиб айтолмайман. Бу менинг ҳукимда эмас. Ўзинг фикр юритиб кўр, балки уларни ўйлаб топарсан. Фақат шуни эсингда тутки, ҳеч қачон «худо» хоҳласа ҳамма иш яхши бўлиб кетади», деб хомтама бўлма. Мана, қара, илгари қудуқда ишлаганлар кунига ўн беш шисткадан ҳақ олишарди. Энди шунақа ишда ишлайдиганлар ҳам жуда кўпайиб кетди. Одамлар ўлишу майиб бўлишдан қўрқмай қолишди. Уша дўзахнинг қаърига ҳам тушишяпти. Хўжайинлар буни кўриб, уларнинг ҳақидан уч шистка қирқиб қўйишди.

— Ҳали биргина меънинг иш ҳақимдан қирқишмади ми улар?

— Даставвал сенинг иш ҳақингни, ҳозир эса ҳамманинг иш ҳақини камайтиришди. Хўжайинлар келишиб олишди. «Биттаники қандай бўлса, ҳамманики ҳам шундай бўлсин», деб қарор қилишди. Эй, шўрпешона, қоч бу ердан, тезроқ қоч! Бу ердан яхшилик кутма. Буни ўзинг ҳам уқиб ол, бошқаларга ҳам тушунтир.

— Мен қаёққа борай ахир?

— Истаган еринга боравер. Яхшиси, бориб батрақлик қил. У ерда ҳам унча кўп фойда кўролмайсанку-ю, лекин ҳарна бўлса-да, ўз ҳамқишлоғинг учун меҳнат қиласан. Душманиннга ёрдам бермайсан. Энди мен кетишим керак. Хайр, соғ бўл!

У ғойиб бўлди. Мен эса кўзимни очиб, қарасам, сизларнинг орангизда ўтирибман...

— Хўш, сизларга бу воқеа қандай туюлди? Чиндан ҳам ғаройиб-а! Мана, сизлар: «Ҳамманинг иш ҳақини кесиб қўйишди», деяпсизлар. Демак, кўрганларимнинг ҳаммаси ҳақиқат экан. Хўш, энди нима қиламиз? Йўқ, Матвей, сен кулма! Алаҳлабманми, йўқми, бунинг аҳамияти йўқ. Ҳалиги аёл эса Бўғувчимиди, бошқамиди, билмадиму, лекин у менга бирон сўзни ҳам ёлғон гапирмади. Мен сени тутиб турмайман. Билганингни қилавер. Аммо мен бундан кейин ҳечам қудуққа тушмайман. Ях-

шиси, мен чиндан ҳам бориб батраклик қиламану, лекин бу ерда қолмайман.

Фақат бир нарсага ҳайронман. У қанақа йўлларни кўзда тутган экан-а? «Узинг фикр юритиб кўр, балки ўйлаб топарсан», деган эди. Одамнинг калласи худди калтак билан дўппослагандай гангиб қолган бўлса, ўйлаб бўладими? Уйла! Истаганингча ҳаракат қил, бари бир, каллага ҳеч нарса келмайди! У менинг ёнимда бўлганида ҳамма гап аниқ-равшан эди. Узим эса ақлимни ишга сололмайман. Эҳ, камбағаллигимиз қурсиң! Бошқа болалар мактабга қатнашарди, мен бўлсам, очликдан ўлмаслик учун қишлоқнинг подасини боқардим!

— Ҳа, Маруня? Нега бунча ғамгин ўтирибсан? Вой-бў, нақадар ориқлаб кетибсан-а! Аввал мен буни сезмабман! Хўш, қалай? Бу ердан кетамизми? Қуриб кетсин бу лаънати дўзах! Бу ерда қимматли саломатликни бекорга барбод қилгандан кўра ҳар қанақа муҳтожликка ҳам чидаганим афзал. Хўш, ўртоқлар, сиз нима дейсиз? Уч йўл ҳақида ўйлаб кўрдингизми? Уйланг, ўйланг, азизлар! Шояд парвардигор гарданимиздан оғир қисмат юкини-ю, хўжайинлар занжирини итқитиб ташлашга мадад берса!

БАЛО ИЗЛАГАН ПАН

I

Бу воқеа илгари ҳам эмас, кейин ҳам эмас, замонанинг айни ўртасида бўлган. Уша вақт юртимизда - бир бадавлат пан бўлиб, ёши йигирма бешга етса-да, бало ҳақида ҳеч нарса эшитмаган эди. Ҳатто бу сўзнинг нималигини ҳам билмасди. Умрини шону шуҳратда ўтказган отаси яқиндагина ўлиб, унга каттагина беқаму кўст молу мулк мерос қолдирган эди. Омборлари ғаллага, хазинаси зарга, яйлову қўралари молга тўлиб ётса, хизматкорлари содиқ бўлса, ўзи эса кимсан фалончи шуҳратманд зодагоннинг зурриёти, соғлом, ёшу гўзал йигит бўлса, тақдирдан яна нима истасин ахир? Ёш пан ҳеч нимани истамасди ҳам. У панчасига яшар, отасининг мулкани елга совурмас, сиёсатга аралашмасди, худоёни худо ўрнида, подшони подшо ўрнида кўрарди.

Агар кичик бир воқеа бўлмаганида ёш пан бутун умрини ҳам шундай ўтказган бўларди. Не иложки, айни шу кичик воқеа унинг орому қарорини олиб, турмушини заҳарлаб, молу мулкидан жудо қилди.

Бир шанба оқшоми пан яхшигина овқатлангач, сайр қилиш учун боққа чиқди-ю, боғдан далага, даладан хирмонга ўтди. Қараса, хирмонга катта бир оломон йиғилган. Ўзига тобе мужиклар ҳам, назоратчилар ҳам, гумашталар ҳам — бариси шу ерда. Паннинг қулоғига шу оломоннинг орасидан буғдой янчилаётганга ўхшаш қандайдир гурсиллаган овозлар чалинди, лекин бу овозга қандайдир мунгли қийқириқ ва инграш нидолари ҳам қўшилиб эшитиларди. Пан нима бўлаётганини билмоқчи бўлиб яқинроқ келаркан, диққатга сазовор бир манзарани кўрди: одам саваланяпти, девор олдидаги креслода ўтирган бош гумашта вақт-вақти билан кичкина дафтарчасига қараб-қараб қўйиб, баланд овоз билан зарб-

ларни санаяпти. Хирмонда қайси бир мужик юзтубан ерга қапишиб, войвойлаб инграр, дод соларди. Унинг елкаси, қўл ва оёқларини учта бақувват йигит босиб ўтирибди, яна иккитаси эса бечоранинг орқасига қамчи ёғдирыпти.

— Нима қиялпесизлар?— деб сўради пан қизиқсиниб. Гумашта ўрнидан туриб, таъзим қилгач, тушунтирди:

— Бу, марҳаматли паним, Гриць Шулика, бир ҳафталик насибасини оляпти.

— Не сабабдан?

— Уч марта паншчинага кечикиб келгани учун.

Пан можаронинг боисини билиб, эндигина кетмоқчи бўлиб турган эди, бирдан хирмонга ётқизилган мужик:

— Оҳ, шўрлик бошим, қора кулфатли бошим!— деб додлаб юборди.— Кечикиб келганим учун ҳар куни далада савалаган эдилар, бу ерда ҳам уришяпти. Ахир, уйимда бало қўнган, хотиңим касал, болам ўлар ҳолатда ётибди, ейишга ҳеч нарсамиз йўқ. Бунақада ишга кечикмай бўладими!

Мужикнинг бундан кейинги сўзларини қоқсуяк баданга урилган шартиллама янги зарб товушлари босиб кетди. Аммо юқоридаги сўзларни эшитиб ҳаяжонланган пан бирдан бораётган йўлида таққа туриб қолди-ю, қайтиб келиб, гайдуқларга: «Тўхтатинг!»— дея қўлини силкитди.

— Мана, сен бало ҳақида гапирдинг,— деди у Грицга.— У нима ўзи?

Гриць ўрнидан турди-ю, панга нурсиз кўзларини тикиб, анграйиб қараб қолди:

— Баломи, паним?— дея ингради у.— Бало — нима дейсизми? Бало — бало-да, ер ютсин уни! Бало — бизнинг ҳамишаги нонимиз.

— Нонингиз? Унинг суроби қанақа ўзи? Мен шу вақтгача бу ҳақда ҳеч нарса эшитганим йўқ.

— Ундай бўлса, паним, бахтли экансиз. Мен эса, уни билмаган одам борлигини шу вақтгача эшитмаган эдим.

— Демак, сен уни билар экансан-да?

— Ҳа, паним, мен шўрпешона туғилибманки, балога ошнаман.

— Хўп, бўлмаса, кўрсат уни менга?

Мужик гарданини қашиб, нима қиларини билмай турарди.

— Мен уни марҳаматли панга қандай кўрсатаман? Бало ҳамма жойда бор.

— Бекорларни айтибсан, мужик! Бало дегани менда йўқ!

— Паним, илоҳим, саломат бўлсинлар!— деди мужик унинг оёғига бош қўйиб.— Лекин балони мен ҳаммаша кўриб тураман. Мен учун дунёдаги бутун нарсанинг турган-битгани бало.

— Гапир, нима у ўзи?

— Масалан, анави қамчи, менинг манави жароҳатларим бало эмасми, ахир?

— Ёлғон, ялангоёқ! Бу қилмишингга яраша берилган муносиб жазо!

— Паншчина-чи? Бало эмасми?

— Валдирайверма, шайтон! Паншчина — сенинг муқаддас бурчинг.

— Кулбамизда бошдан кечираётган очлигу яланғочлигимиз — бало бўлмай нима ахир?

— Бўлмагур гап! Бу бариси ўзингнинг ялқовлигингдан.

— Хотиним билан болаларимнинг касаллиги ҳам бало эмасми?

— Яна ёлғонляяпсан! Бу худонинг хоҳиши. Худо сенинг имонингни кўзлаб, иродангни синаш учун касаллик юборади сенга!

Мужик данг қотиб, лом-мим деёлмай қолди.

— Хўш, сен менга ўз балонгнинг қаердалигини айтиб берасанми ё йўқми?— дея дарғазаб бўлиб қичқирди пан.

— Эҳ, паним, менинг энг катта балойим онадан турилганим-да...

— Нима дединг, сен ҳали шаккоклик ҳам қиласанми? Қани, йигитлар, буни ётқизиб, боягидан қолган ҳақини беринглар-чи. Бунинг устига тагин худони ҳақорот қилгани учун ҳам ўн калтак уринглар.

Пан кетди. Мужик эса бундан ортиқ ҳеч нима демай, «муносиб жазо»нинг қолган қисмини олиш учун хирмон устига ўз ихтиёри билан ётди.

II

Пан бўлса, бора туриб йўл-йўлакай ўйларди. Ҳа, пан ўйлашни яхши кўрарди.

— Елгон гапиради у шайтон мужик! Ўзининг ношудлик, ялқовлигу аҳмоқлигини хаспўшлаш учун ўша аҳмоқона сўзни ўйлаб топган-да! Ишлаган одамнинг ҳамма нарсаси бор. Ўз вазифасини билиб бажарган одамнинг виждони ҳам пок. Қимки уйқудан барвақт турса, ўшанга худо неъмат беради.

Пан яхши ўйлаб, оқилона фикр юритарди-ю, лекин атиги... ўзининг мутлақо меҳнат қилмай бойлик орттиришини, ҳеч қандай вазифани бажармай, дунёда ўзини ҳаммадан тинчроқ ҳис этиб ҳаловатда юришини унутиб қўйганди. Уйқудан барвақт туришни эса у болалик чоғлариданоқ жинидан баттар ёмон кўрар эди.

— Мен бунақа қилиқларни буларнинг бошидан чиқараман,— дея ўйини давом эттирарди у.— Минбаъд бунақа аҳмоқона гапларни гапиришга йўл қўймайман. Ёинки менга ўша балони кўрсатишсин, токи мен уни ўз кўзим билан кўриб билай. То шундай қилишмагунча мен балонинг борлигига сира ҳам ишонмайман. Ахир, ҳар қандай одам, ҳар қандай мужик сингари мен ҳам ҳамма нарсани айна худо ато этган тарзда кўраман, сезаман, тушунаман. Мен ҳам худди ўшалардек қуёшни, мовий осмонни ва дарахтлар яшиллигини кўраман, айна ўшалардек хўрознинг қичқиришини ва занжирларнинг шақирлашини эшитаман. Бас, шундай бўлгач, нега у ҳамма жойда балони кўрар экану, мен эса уни ҳеч қаерда кўрмайман? Йўқ, алдайди у қаллоб! Ҳеч қанақа бало йўқ.

Пан мулоҳазали, саводхон бўлгани учун парвардигорнинг аслзодани бошқа лойдану мужикни бошқа лойдан яратганига ишонмасди, шу бонсдан ҳам «кўзлар бир хил бўлгач, бир хилда кўриши керак», дея жуда оқилона фикр юритарди.

Пан айна шу пайтда каттакон боғ ўртасидаги йўлдан келаётган эди, тўсатдан ёнидан жулдур кийимли бир қишлоқи бола қичқирганча чопиб ўтиб кетди. Унинг орқасидан чўлоқ бир чол таёғини силкитиб бор кучи билан қуварди. Чап қўли билан бошидаги шапкасини ушлаб, ўнг қўлини эшкакдай силкитиб югураётган бола зовурдан сакраб ўтиб, деворга чиқиб олди-ю, нокдайгина бўлиб нариги томонга сирғаниб тушди-кетди. Боғбон балки уни деворнинг устидан тутиб оларди-ю, лекин бечора зовурдан ҳатлаб ўтолмади: ўз кучи билан ҳисоблашмади шекилли, зовурнинг нариги бетига сакрайман деб,

айни ўртасига шапиллаб тушиб, тиззасигача лойга бо-
тиб қолди.

— Нима гап ўзи?— деб қичқирди пан кекса боғбон-
ни ўлжа туширган зовурнинг четида тўхтаб.

— Оҳ, марҳаматли паним, бу шумтака болалар нақ
бошигга битган бало-да,— деди чол ингроқ товуш би-
лан.— Сал четга бурилдим дегунча, қарабсизки, униси
уёқдан, буниси буёқдан боққа тушиб, олмаларни ўғир-
лаб кетишади.

Пан унга ғазаб билан тикилиб турарди.

— Бало дейсанми? Хўш, ўша бало деганинг ўзи
нима?

Боғбоннинг бу саволга жавобан панга қараши бояги
мужикнинг қарашидан ақллироқ эмас эди.

— Балони, муўтабар паним, бу... бу... бу... бало-да,
вассалом.

— Сен, қари аҳмоқ, менинг устимдан кулмасдан
аниқ гапир, бўлмаса, шу куннинг ўзидаёқ ишдан ҳайдаб
юбораман.

— Худо сақласин, шафқатли паним!— деб хитоб
қилди чол.— Унда мен ёруғ дунёда қандай кун кечира-
ман? Ахир, мен раҳматли кекса паннинг даврида ҳам...

— Аҳмоқона гапларни валдирама!— дея унинг сў-
зини бўлди пан.— Мен сендан буни сўраётганим йўқ!
Сен менга балони билиш-билмаслигингни айт!

— Ким уни билмайди, ахир, марҳаматли паним?

— Сен бошқаларни қўй, ўзинг учун жавоб бер! Хўш,
уни биласанми? У ўзи нима? Афти башараси қанақа?

Чол панга таажжуб билан қараб қўяркан, «Ҳойна-
ҳой, пан ақлдан озиб қолмаганмикан?»— деган фикрни
хаёлидан ўтказди.

— Афти башараси қанақа бўларди, ахир, марҳамат-
ли паним? У жулдур либосли, ялангоёқ, юҳо бир ялмо-
ғиз кампирга ўхшайди. У оч, ўлатни ҳеч нарса билан
тўйгазиб бўлмайди.

Бу муваффақиятсиз ҳазил паннинг ғазабини то-
ширди.

— Сен масхарабоз, нима, мени ҳам ўзингдай аҳ-
моқ деб ўйлаяпсанми? Менга бунақа бўлмағур гапларни
вайсайсан! Ҳой, билиб қўй, мен балони кўришни, у би-
лан танишишни истайман.

— Бундан худо сақласин сизни!— хитоб қилди чол.

— Алжийверма!— дея қичқирди пан.— Менинг хо-

ҳишим шу! Ё шу куннинг ўзидаёқ уни менга кўрсатасан, ёинки ўрнингдан ажраласан.

— Уни сизга қаердан олиб кўрсатаман, ахир?

— Бўлган жойидан топасан. Уни билар экансан-ку, ахир!

— Ё парвардигор! Бало ҳаммаёқда тўлиб ётибди. Ҳамма уни кўради. Фақат худонинг энг бахтли бандасигина уни кўрмайди, нега деганда, худо уни дунёда нуқул яхшилигу хушвақтликни кўрадигану балони эса ҳеч кўрмайдиган қилиб яратган. Марҳаматли пан! Ношукурчилик қилманг, бало деган бўрини ўрмондан чақирманг!

Пан бу мулоҳазага қулоқ ҳам солмади, кета туриб яна ўша гапини қичқариб такрорлади:

— Балони бугуннинг ўзидаёқ кўришим керак. Агар уни менга кўрсатмасанг, эртага менинг еримда қорангни ҳам кўрмай!

Чол эси оғиб, ҳангу манг бўлиб турарди. Э, бу қандай гап ўзи? Ўттиз йиллик ҳалол хизмати эвазига бунақа мукофот олса-я... Паннинг хаёлига келган аллақандай бўлмағур гап учун бечора одам қарилик чоғида бир бурда нонидан ажралиб ўтирса-я... Панга нима бўлган ўзи? Қанақа шайтон унга бало хусусидаги бу лаънати фикрни шипшитиб қўйдийкин? Чол шу ҳақда чуқур ўйга толиб, хаёл сурар ва лекин ўйининг охирига етолмасди.

III

Пан уйига қайтиб келиб, қараса, ҳовлида уезд старостасининг бир гала одамлари, гайдуқлар ва маҳаллий полициячилар қўллари боғланиб, юзи кўзи уриб қонатилган жулдур кийимли икки кишини қаёққадир судрашапти.

— Бу одамлар ким? Қаёққа оборапсизлар буларни?— деб сўради пан.

— Булар йўлтўсар қароқчилар. Ўрмонда булар бир савдогарга ҳужум қилиб талашган экан, ушлаб олдик.

— Йўқ, ундай эмас, биз бегуноҳ одамлармиз.— дея ёлвора бошлади бандилар.— Йўлда тинчгина бораётган эдик, булар бизни тутиб олишди. Бало бизни уйимиздан қувган эди, энди эса бало янада ёмонроқ балога гирифтор қилди.

Пан бу сўзларни эшитиб, тўсатдан бирор жойини куйдириб қўйгандек сапчиб тушди.

— Ёлғон гапиряпсизлар!— дея бақирди у.— Бало деяётганларингиз — бу ўз гуноҳларингиз! Ҳа, шундай! Ишонманглар буларга, қонунпешалар! Мен неча мартаки, мана шунақа ландавурлардан «бало» деган сўзни эшитган бўлсам, шунча марта уларнинг ўз айбларини шу сўз билан хаспўшлаганликларига ишончим комил бўлган.

— Биз марҳаматли пanning ҳузурларига буларни сақлаш учун бир кечага хавфсизроқ жой беришларини илтимос қилиб келдик, эрта-метан шаҳарга олиб кетамиз,— деди соқчиларнинг бошлиғи.— То ўшангача буларни яхшилаб сўроқ қилмоқчимиз.

— Илтимосларингизни бажонидил бажараман. Марҳамат, ҳаммаларингиз бу кеча меҳмон бўлинглар. Шунингдек, сизларга сўроқ ўтказишга ҳам ижозат бераман.

Пан ўз гайдуқларини чақириб, маҳбусларни сўроқ қилишда ёрдамлашишни буюрди. Маҳбуслар жиноят қилганликларига ихтиёран иқрор бўлмаганларида гайдуқлар қиздирилган темирларни келтириб уларнинг тавонларига босишди-ю, то иқрор бўлганларига қадар шу ҳолатда тутиб туришди. Кейин товонлари жизганак бўлиб инграб ётган бечораларни тош деворли бўш омборга қамаб қўйишди. Пан эса, яхши тадбир ўйлаб топганидан хурсанд бўлиб, ўз саройига кирди.

«Ҳа, худди айтганимдай бўлиб чиқди,— дея ўйларди у.— Одамлар бамисоли гўдакка ўхшайди: калтакланганларини айтишади-ю, лекин бунинг сабабини айтишмайди. Ўзларининг қилган гуноҳ ва пасткашлиklarининг оқибатини бало, деб аташади. Ундан қутулишга уринишади-ю, лекин қутулолмайди, хомхаёл калтафаҳмлар янглишишади. Шу кундан эътиборан одамларнинг кимлигини аниқлашнинг энг ишончли усули менинг қўлимда: энди кимки «бошимга бало тушди», деса, демак, ўша одамнинг ё виждони нопок, ёинки калласи ақлсиз. Шу тарзда иш кўриб, ҳаммага бунинг энг яхши усул эканлигини исботлаб бераман. Даставвал, балодан оғиз очган хизматкорларимнинг бирортасини ҳам қолдирмай ҳайдайман».

Шу фикрни хаёлидан ўтказиб пан шам ёруғида букчайиб пул санаб ўтирган кассирнинг олдида борди.

— Хўш, ишларинг қалай, дўстим?— деб сўради пан ундан.

— Билмадим, нима бало, бу ойда даромад буромадни қопламаяпти,— деди кассир.

— Э, ҳали шундайми?— деди пан ғазабидан башараси бўзариб.— Яхши, менга касса билан дафтарларни топшир, азизим. Бундан кейин менда ишламайсан.

— Нимага ахир, марҳаматли паним,— дея йиғламсиради ранги бўздай оқариб кетган кассир. Пан эса унинг илтижосини тингламади ҳам. У дарҳол молхонага борди. Қараса, чорвабоши яйловдан ҳайдаб келтирилган молларни санаяпти.

— Ҳорма, чорвабoши, ишлар дурустми?— деб сўради пан.

— Э, марҳаматли паним, бу бало ургур подачи иккита сигирни йўқотиб қўйибди,— деди чорвабоши.

Пан унга ҳам томдан тараша тушгандай қилиб:

— Эртага ишни бошқа одамга топширасан. Менга сендақанинг кераги йўқ!— деди.

Яшин ургандай бўлиб, ўзини йўқотиб қўйган чорвабоши:

— Вой шўрим! Гуноҳим нима, ахир, марҳаматли паним?— дея оҳ тортди. Пан бўлса аллақачон узоқлашиб қолган эди. Нариги томонда отхонабоши паннинг извошига қўшиладиган отларни ёғоч челақлардан суғориб турган отбоқарнинг ишини кузатарди.

— Хўш, қалай, пан отхонабоши?— дея узоқдан қичқирди пан.

— Э, марҳаматли паним, яна бошга бало тушди: кўк ғўнон оёғини синдириб қўйди.

— Йўқол! Эртага келиб ҳақингни ол, энди бундан кейин менда хизмат қилмайсан.

Отхонабоши тепасидан совуқ сув қуйилгандай бир ҳолатда данг қотиб, қўлида шапкасини ғижимлаганича анграйиб қолди-ю, бирор сўз демади. Пан қирдан қайтаётган дала назоратчисини кўриб, унга рўпара бўлди.

— Хўш, далада нима гап?— сўради у лўнда қилиб.

— Марҳаматли паним, кечаги ёққан дўл эмас, бир бало экан, ўрмоннинг четидаги бир пайкал сулини нобуд қилибди,— деди назоратчи.

Пан бунга жавобан:

— Эртадан бошлаб сен, азизим, бу ерда ишламайсан!— дея бақирди-ю, жазаваси тутган девонадай югу-

риб кетиб қолди. Рўпарадан атрофга аланглаб қараб паннинг бош гумаштаси вазмин қадам босиб келарди. Бу одам, гарчи, дворянлик гербига эга бўлса-да, лекин, тамагир, юлғич бир кимса эди. У барча хизматкорларни қаттиққўллик билан ишлатар, ҳамма нарсадан хабардор бўлиб кузатиб борар, жамики нарсани топар, «чош қанчалик катта бўлса, ундан ўғирлайдиган улушим ҳам шунчалик кўп бўлади», дея панга бойлик жамғарар ва... из ҳам қолдирмай, шубҳа ҳам туғдирмай, силлиққина молу зар ўмарарди. Айни шу пайтда у ўтган ойда паннинг пулидан қанчасини ўғирлаб чўнтагига ургангани ҳамда қўшни имениелардан бирини сотиб олишга мўлжаллаб йиққан сармоясини неча пулга етиб қолганини хаёлан ҳисоблаб келарди.

— Ҳа, оғам, ишлар қалай?— деб сўради пан.

— Ҳамма иш жойида, тўрам,— деди гумашта илжа-йиб.

«Э, хайрият-э!» — дея пан енгил тортди, ҳатто дили ҳам равшанлашгандай бўлди. Отасининг энг эски ва энг содиқ хизматчиларининг сўзни ҳадеб балодан бошлайверишлари паннинг юрагига даҳшат сола бошлаган эди. У ўзини ўғри, қароқчи-ю, талончилар қуршовида қолгандай ҳис қила бошлаган эди. Шунинг учун ҳам, у, ўзининг ялқовлик ва гуноҳкорлигини «бало», деган аҳмоқона даҳрий сўз билан хаспўшлашга ҳожати бўлмаган шундай покиза виждонли биттагина ҳалол одамни учратганидан беҳад қувонди. Пан мазкур содиқ хизматчиси ва дўстининг қўлини чин қалбдан сиқиб, унинг билан дилкашона суҳбатлашиб, уйига кетди.

IV

Тун эди. Июлнинг ажойиб, сокину мусаффо, илиқ тунларидан бири эди. Паннинг кўзига уйқу келмас, миясида эса аллақандай ғаройиб ўйлар чувалишарди. У ўрнидан туриб, енгил плашини кийди-ю, хонасидан чиқди. Ташқари эшик томонга йўл олиб, йўлкада эски хизматчилари турадиган хоналар ёнидан ўтаркан, қари боғбон, отхонабоши ва дала назоратчисининг хоналаридан бўғиқ йиғи сасини эшитди. Қим билади, балки шу танҳо изтироб чекаётганларнинг ҳар бири ўз ғами билан бўлиб, бундай кулфат бошқаларнинг бошига ҳам тушганлигини ҳеч қайсиси билмас... Эҳтимол, шуларнинг ҳар

бири кундузи мусибатни бошқалардан яшириб, энди қоронғи ёлғиз уйда шу жароҳатнинг заҳрини янада ўт-кирроқ сезаётгандир. Пан қилмишидан уялиб, юраги эзилиб кетди. У ўз виждонидан қочишга уринаётган жиноятчидай қоронғи йўлакдан югуриб ўтиб, эшикни калит билан секин очди-ю, ҳовлига чиқди.

Ҳаммаёқ кундузгидек ёруғ эди. Пан аввал орқасига ўгирилмай тез юрди, кейин қаерга бораётгани билан иши бўлмай, қадамини тобора секинлаштириб юрди. У бора туриб ўйлар, тўғрироғи, оҳиста овоз билан мулоҳаза қиларди.

— Наҳотки хато қилган бўлсам-а? Наҳотки ўша бало деганлари одамлардан гоят кучли, уларнинг ихтиёридан ташқари ўз ҳукмига оладиган; ҳақиқатан ҳам мавжуд ва сезиларли бир нарса бўлса-а? Бундай ҳолда мен уни билишни керак эди-ку. Умримнинг ўн йилдан ортиғини илм олиш, ўтмишни, ҳозирги замонни ва атрофимизни қуршаб турган табиатни ўрганишга бағишладим, аммо балонинг сезиларли бир нарса эканлигини эшитмадим. Табиатнинг ўз тартиби мавжуд, ҳамма нарса ва сабабларнинг узвий боғлиқлиги, аниқ ва ўзгармас қонунлари бор, лекин ҳеч қанақа бало деган нарса йўқ. Одамлар ўртасида ҳам қонун ва ўтмиш аъъаналари билан муқаддаслаштирилган уйғунлик ва тартиб мавжуд. Аммо бу ерда ҳам қандайдир махсус қонун сифатида рўй бериб, кўзга кўринадиган воқелик сифатида намоён бўладиган бало деган нарса йўқ. Ҳа, у йўқ. Менинг фикрим тўғри: бало деганлари атиги қобилиятсизликни ёки нопок виждонни хаспўшлаш учунгина тўқиб чиқарилган беҳуда гап.

— Фикринг нотўғри,— деди ёнбошдан кимдир юмшоқ ва лекин қатъий овоз билан. Унчалик қўрқмай, ҳайратланмай, пан ўгирилиб қаради. Зеро, қўрқишнинг ҳеч ўрни йўқ эди: у ўз ҳовлисида бўлса, оқшом эса бу қадар ойдин бўлса, нимадан қўрқади ахир? Паннинг ёнбошида эса эгнидаги енгил плаши шамолда пирпираб турган оқюзу, узун малла сочли бир ёш йигит шарпасиз қадам босиб борарди. Пан уни кўриб қўрқмади, таажжубланмади ҳам. Гўё бу йигитни ўзининг гўдаклик чоғиданоқ билгандек, паннинг кўнгли жуда ёришиб кетди.

— Нега нотўғри?— деб сўради пан.

— Инсоннинг гуноҳ ва қобилиятсизлигидан ташқари рўй берадиган бало бор,— дея жавоб қилди йигит.

— Унинг борлигини нима билан исботлайсан?
— Балони истаган жойингда, истаган дақиқангда кўриш мумкин бўлганидан кейин исботга на ҳожат?

— Нега бўлмаса, мен уни шу вақтгача кўрганим йўқ, ҳозир ҳам кўрмаяпман?

— Чунки сен дунёга сохта формулалар кўзи билан қарагансан.

— Қандай кўз билан қарасам уни кўра оламан?

— Меҳр ва ҳамдардлик кўзи билан қарагандагина.

Паннинг юрагини яна уят ва нохушлик туйғуси қамраб олди. У индамай ерга қараб турарди.

— Хўш, шундай қилиб, уни кўрмоқчимисан?

— Билмадим, уни кўра олармиканман,— деди пан журъатсиз.

— Ҳа, агар ҳозирги тахлитингда бўлсанг, албатта кўролмайсан. Сенда бу воқеликни кўришга қодир қиладиган ҳиссиёт ҳали ривожланмаган. Айт-чи, ана шу балони кўрадиган қилиб, кўзингни очиб қўйишимни истайсанми?

— Истайман!— дея шодлик билан хитоб қилди пан.

— Сен бунга қувонма!— деди йигит.— Буним кимки кўп кўрса, ўша кўпроқ сезади, кўп сезган эса кўп мусибат чекади. Ҳа, шундай. Сени огоҳлантириб қўяй: бу жуда-жуда ёқимсиз ҳам хавфли иш.

— Инсон бахтининг ақл ва бойликдан иборат икки негизи бор. Агар шу янги ҳиссиёт бахтимнинг на у, на бу негизини сусайтирмайдиган бўлса, менинг билан қандай ёмон ҳол рўй бериши мумкин?

— Сусайтирмасдан, балки мустаҳкамлаб ўткирлаштиради ҳам. Хўш, сенда меҳру ҳамдардлик кўзини очиб қўяйми?

— Ҳа.

— Юр мен билан.

— Қаёққа?

— Бугун сенинг буйруғинг билан балонинг йўқлигини таёқланиш йўли билан уққан ўз мужигининг уйига.

Пан буним эшитиб, гарчи бадани сесканиб кетса-да:

— Яхши, бораман,— деди.

V

Мискин мужик кулбаси зулмат оғушида. Деразача рафига қўйилган жинчироқнинг сарғиш тили маъюс милтирайди. Гўё шу ожиз нурда ҳам ғам сезилади. Қотиб

кетган ифлос тўшакда иситмадан кўзлари ёниб турган заъфарон юзли қоқсуяк бемор инграб ётибди. Бу мужикнинг хотини. Печь устида иккинчи бемор: ифлос увалдаларни ёпинган болакай жон узяпти. Дераза олдидаги скамейкада эса уй эгаси бутунлай тўшаксиз, қўлини ёстиқ қилиб, бугунги калтакларнинг зарбидан инграб ётибди. Уйнинг ичи бўм-бўш, ҳаммаёғи қоп-қора. Кулбани муҳтожлик ва бесарусомонлик қўлансаси — чиритган ўпка-ю, тупурилган қонли балғам, уч кун олдин пиширилиб, моғор босиб қолган караму ачимсиқ қора нон ҳиди тутиб кетган.

Эшик ғирчиллаб очилди-ю, уй сая ёруғроқ бўлгандай бўлди; пан нотаниш йигит билан бирга ичкарига кирди. Уларнинг келганини ҳеч ким эшитмади, уларни ҳеч ким чақирмади ҳам.

— Мана шу уйга қара-ю, сенинг биродарларинг бўлган одамларнинг бутун умр бўйи шу ерда яшаб, шу ерда ўлишга маҳкум этилганликларини бир тасаввур қил,— деди йигит.

— Хўш, нима бўпти? Ҳамма шоҳона саройда яшолмайди, кимдир кулбада ҳам яшаши керак-ку,— жавоб қилди пан.

— Сен бу ҳаётнинг қанақалигига ҳам бир қара-да!— деди йигит.

— Буларнинг қилмишига яраша ҳаёт шу,— дея жавоб берди пан.

— Мана бу аёлнинг чўпдай қуриб кетган танасига бир назар сол.

— Уни мен кўпдан биламан. Ишёқмас пияниста эди, энди сил касалидан ўляпти. Бу — табиий бир ҳол.

— Жабру уқубатнинг тирик тимсоли бўлган мана бу отага, унинг қадоқ босган қўлларига, унинг чексиз жафони акс эттириб, мурдадай оқарган юзига бир қара.

— Эҳ-ҳе-ҳе, гапингни қара-ю! Э, бу — атиги мол, холос. Бунақа молни занжирда сақлаб, қамчилаб туриш керак. Бўлмаса, одамларга ташланиб, тишлай бошлайди.

— Ўзинг бир ўйлаб кўр-чи: бировларни бутун умр бўйи занжирбанд бўлиб қамчиланиб яшашга-ю, бошқаларни эса шоҳона саройларда кайфу сафо суриб, озодлигу олижаноблик ҳақида сафсата сотиб яшашга маҳкум этган ўша тақдир ғоят даҳшатли эмасми?

— Бунинг нимаси ажабланарли? Гул гўннинг устида ўсади. Ҳа, гулнинг ўсиши учун унинг тагига бирор

нарсани солиб қўйиш керак. Ўша нарсанинг ўзи чирийди, лекин гулларга ҳаётий озуқа беради.

— Аммо бунақа гулларнинг кўзлаган мақсади нима ўзи? Улар кимга керак? Нима сабабдан бировлар улар учун чиринди бўлиши керак экан?

— Инсониятнинг, шу жумладан, унинг гуллаб-яшнашининг олий мақсади, тафаккур ва идеалларни ривожлантиришдир.

— Агар ривожланиши учун инсониятнинг ўндан тўққиз қисми чиринди бўлиб кетадиган бўлса, бунақа тафаккур кимга керак. У кимга хизмат қилади ўзи?

— У ўзи ўзига хизмат қилади. Тафаккурнинг ўзи — мақсад. Бутун қадру қиммати ҳам унинг ўзида мужассам бўлган.

— Бачканалик! — деди йигит ачиниб. — Ҳа, бу атиги кумни бир уюмчадан олиб иккинчи уюмчага тўкишдан бошқа нарса эмас. Йўқ, агар сен ҳақиқатан ҳам ақлли одам бўлсанг, ҳозирги айтган гапингга ўзинг ишонмайсан. Лоақал тафаккурни ўстириш учунгина инсоният яратилмаган. Инсоният тафаккурни ўз манфаатини кўзлаб, ўзи учун ўстиради.

— Майли, сен айтганиндек бўлсин, — деди пан. — Лекин бу ҳолда ҳам тафаккур маҳсулидан фақат фикр юрита билган кишигина баҳраманд бўла олади.

— Гарчи бировни чиринди қилиб, унинг ҳаётий кучини ўз томирига тортиб олса ҳам майлими?

— Агар гул тупроғига аралаштирилган хазоннинг чиримай қолишини ўйлаб, ўзининг ўсишидан воз кечадиган бўлса, на ўзи гуллай олади, на хазонни чиришдан сақлайди. Асрлар давомида орттирилган тафаккур хазинасидан жоҳил кўпчиликнинг фойдалана олмаганлиги боисидангина шу маънавий бойликни унутилишга маҳкум этгандан кўра, уни оқил озчиликнинг ихтиёрига топшириб қўйган маъқул.

— Нима, гумроҳ кўпчиликнинг тафаккур хазинасидан фойдалана олмайди, дейсанми? Айт-чи, сизлар ўша кўпчиликнинг шу тафаккур хазинасидан фойдаланишига имкон яратиб беришга ҳеч уриниб кўрганмисизлар? Нега сизлар шу маънавий бойликларни бунчалик ҳушёрлик билан қўриқлайсиз, жоҳилларни илму маърифатга яқин йўлатмаслик учун тафаккур хазинасини сунъий деворлар билан ўраб оласиз?

— Чунки мужиклар — гўдагу, маърифат — олов. Гў-

дак оловдан фойдалана олмайди-ю, уйни эса ёндириб қўяди.

— Аммо сиз болага оловдан фойдаланишни умрбод тақиқлаб қўйсангиз, ундан икки оёқли ёввойи ҳайвондан бошқа кимса етишиб чиқмайди-ку?..

— Бу борада мен қандай ёрдам бера олардим?— деди пан кифтини қисиб.— Наҳотки сен атиги шуни айтиш учунгина мени бу сассиқ каталакка бошлаб келган бўлсанг-а? Лекин сен «янги гапни топиб айтяпман», деб ўйлама. Менда меҳру ҳамдардлик туйғусини уйғотиб, кўзимни очиб қўйишни эса бутунлай хаёлингга ҳам келтирмай қўя қол.

— Бунақа нарсани сира ўйлаганим ҳам йўқ,— дея жавоб берди йигит.— Мен, фақат виждонингни пайпаслаб ахтардим у тополмадим. Сени маънавий тарозида ўлчаб кўрдим, жуда енгил экансан. Бу уйга эса сен бутунлай чиқмайдиган бўлиб кирдинг. У сен учун энг олий дорилфунун бўлади. Сен одамийлик соҳасида хорижий университетлар ўргатмаган сўнгги олий маълумотни шу ерда оласан.

Пан бунга жавобан заҳархандали тиржайди. Йигит скамейкада чўзилиб ётган мужикнинг олдига келиб кўкрагидан ушлади-ю, худди парга ўхшатиб енгилгина кўтарди. Кейин эса ҳамон уйқудаги мужикни паннинг ёнига қўйиб:

— Бунга яхшироқ разм сол,— деди панга. Пан бўлса, сесканиб:

— Нима бўларди, исқирт ҳайвон-да!— дея тисарилди.

— Бўлмаса, гапимни уқиб ол,— деди йигит.— Шу дақиқадан бошлаб сен манави мужикка айланасан, унинг қиёфаю ҳолатига кирасан, у эса сенинг ўрнингни эгаллайди.

Йигит шундай дея каттакон гурзидек мушти билан паннинг кўкрагига туширди. Даҳшатли оғриқдан пан «Вой!»— дея йиқилиб, ҳушидан кетиб қолди. Шу он дарчадаги жинчироқ ўчиб, кулба қабрий зулмату сукунатга чўмди.

VI

Пан ҳушига келиб кўзини очганда эндигина тонг ёриша бошлаган, атроф нимқоронғилик оғушида эди. У

ҳали ховос ётаркан, кеча нималар бўлганини аста-секин эслай бошлади. Қандайдир юракни эзувчи қўрқинчли тушлар кўз олдига келарди. Теваракка қарайман деб, бошини кўтарган эди, тепасида мужик кулбасининг дарчаси бўлмиш торгина тўртбурчак кулрану тешиқдан бошқа нарсани кўролмади. Бошини қўйганда эса муздек совуқ, қаттиқ ерга урилди. Пан дарҳол баданининг жунжикиб оғриётганини ҳамда худди қоронғи, тор тобутда летаргик уйқудан уйғонган кишидай бутун вужудини қўрқув аралаш ҳорғинлик ва ишончсизлик қамраб олаётганини сездди.

Шу он кимнингдир эшитилар-эшитилмас даҳшатли нидоси шу қабрий сукунатни бузди; оғир қийноқда жон бераётган қайси бир кимса ўзининг мусибат, жароҳат ва аянчликка тўла бутун умрини сўнгги оҳига мужассам этиб, оҳиста ингради, чириб йиринглаб битган ўпкасининг охирги нафаси-ла:

— Гриць! Гриць!— дея чақирди.

Қандайдир номаълум бир куч уни туртиб юборгандай бўлди. У ўзининг қаттиқ «тахта тўшаги»дан дафъатан сапчиб туриб, овоз чиққан томонга бормоқчи бўлди. Телбалардек атрофга аланглаб, ниманидир эслашга уринар ва лекин ҳеч нарсани ёдига келтиролмади. У ўз қарши-сида бир ёни йиқилиб тушган гувалак печни ва унинг устидаги лаби синиқ сопол тувакни, лоё билан сувалган ифлос деворларни, кичкина дарчаларни ва товоқчалар териб қўйилган тахта токчани кўрар ва лекин эндигина чиқаётган офтобнинг хира ойнақдан тушган заиф ёруғида кўринган шу нарсаларнинг бариси унга аллақандай тушдай, даҳшатли иситма васвасасидай бўлиб туюларди. У: «Тушимми, ўнгимми?»— дея ўнг қўли билан чап қўлини ушлаб кўрган эди, гўё бадани тасодифан қандайдир маразли ёт бир нарсага теккандай сесканиб кетди: қўли гўнгу занжир таъсирида қорайиб, тарам-тарам ёрилиб, ҳаммаёғини тиртиғу сўгал босган — бедаво бир ҳолатда эди. Чап қўлини ёруққа тутиб қаради. Ё парвардигор! Қўл эмас, айни косов-а, косов! Ўнг қўлини офтобга тутди. Буниси ундан ҳам расвороқ. Усти бошига разм солди. Қараса, эғнида ўша юпун мужикча қалами либос, қўпол бўз кўйлак, бели эса камар ўрнига пўстлоқ чилвир билан бойланган.

Яна овоз, биринчидан, даҳшатлироқ овоз эшитилди. Олдин кимнидир аллақандай оғир ҳиқичоқ тутди, кейин

эса нафасини бўғиб, кўкракни ёриб юборгудек шунақаям беомон узоқ йўтал исканжасига тушдики, пан бун эшитаркан, юраги темир қисқичлар билан қисилаётгандай бўлди.

Гоҳ минг-минглаб тош отилаётгандай қаҳқаҳлаб, гоҳ ҳуштак чалиб, қаттиқ қалқиллаб, дам-бадам тиниб ва қайта қўзғалиб поёнсиз давом этаётган бу йўтал шундай даҳшатли эдики, агар ўн қадам нарида зўр момақалди роқ гулдураб ўтли яшин тушганда ҳам пан бунчалик даҳшатга тушмаган бўларди. У шу товушлар таъсирида уй ўртасида устундек тик қотиб, ҳатто овоз чиққан томонга қарашга ҳам юраги бетламай турарди.

Ниҳоят, йўтал тинди. Гўё қандайдир энгиб бўлмай диган қудрат азмига бўйсунишга мажбур бўлгандек, пан аста-секин ўгирилиб, ўша томонга назар солди. У ҳозир умрида ҳеч қачон кўрмаган аллақандай ваҳимали нарсани кўражagini сезиб, бутун вужуди-ла қалтиради. Бироқ иситма оловида лаблари қовжираб, кўзлари ёниб, ўлим титроғида жон узаётган, заъфарон чеҳрали, ярим яланғоч аёл скелетига кўзи тушаркан, у ўзига келди. У ҳамма гапни фаҳмлади, қаерда турганини, ўзини ким ва нима учун бу ерга келтирганини — бари-барисини эслади. Шу хотинни кеча кўрганини ва ҳатто унинг ҳақида ўзининг шафқатсиз ёввойилардек: «Бу ялқов пияниста эди, энди сил касалидан ўляпти», деганини ҳам эсига келтирди. Гарчи бу барча хотиралар мантиқан бир-бирига узвий боғланган, аниқ ва равшан бўлса-да, лекин улар худди аллақайси замонларда бўлиб ўтган қадимий воқеадай, паннинг тасаввуридан шунчалар йироқ эдики, унинг дил нигоҳи гўё гоёт каттакон қоп-қоронғи жарнинг нариги бетидаги нарсаларни зўрға илғаётгандай туюларди. Аниқроғи, кечаги воқелик билан бугунгисининг ўртасида музли океан нафасини уфуриб турган, ўтиб бўлмас бениҳоя улкан бир чоҳ пайдо бўлган эди. Бу чоҳнинг тубида нима борлигини у кўрмас ва ҳатто уқиб олишга ҳам уринмас эди. Аммо онгида у ҳозир ҳам айна кечагидек билим ва эътиқодга эга эканлигини, фақат дилидагина ўзгариш рўй берганлигини сезарди. Бамисоли кўзидан қалин парда олиб ташланиб, қаршисида ҳанузгача ўзи кўрмаган янги бир дунё намоён бўлди-ю, ундан жамики нарсанинг қат-қатигача ўта оладиган ажиб бир музаффар нур таралиб, паннинг бутун борлигини чулғаб олди. Бу нур шодлик табассумини ёки латиф

бир орзу-хаёлини уйғотадиган ёғду эмас, балки қандайдир куйдирувчи, жароҳаткор шунақа бир дўзахий шуъла эдики, ўз таъсири-ла паннинг асабларини ларзага келтириб, бутун жисмини қийнаб, азоблаб, уни аллақандай сермашаққат, оғир йўлга чорларди.

Паннинг дил кўзи мошдек очиларкан, энди ўлаётган мана шу қоқсуяк хотинининг (ҳа, энди у паннинг хотини эди) юзи, кўзлари ва бутун жуссасида акс этган даҳшатни ва кеча кўра олмаган ҳамма нарсани аниқ кўрди. Шўху қувноқ, гўзал қизни мана шу ғариб кулбада инграб, оғриқдан тиришиб ётган чала мурдага айлан-тирган жабру жафо, хўрлик ва маҳрумликлардан иборат бутун бир умр паннинг дил кўзи олдида дафъатан гавдаланди. Пан бу аёлни болалик чоғиданоқ биларди. Паннинг отаси уни қайси бир қишлоқдан ўғлига энага қилиб келтирган эди. Ўша ёшгина қизнинг табассум-ла ёришиб турган анордек қип-қизил лўппи юзи-ю, Карпат унидай қоп-қора шахло кўзлари паннинг болалик йил-ларидан илк ёрқин хотира бўлиб қолди. Шу хушчиroy энаганинг секин ва лекин ёқимли, чўзиқ овоз билан айтган мунгли қўшиқлари уни аллалаб, гулоби тўлқинлар кўксиди қандайдир нуру баҳорий яшиллигу муаттар ҳидларга тўла ажойиб афсонавий ўлкаларга эл-тарди.

Ёш панзода ўз онасини эслолмасди, онаси уни туққанидан сўнг атиги бир ҳафта ўтмасданоқ оламдан кўз юмган эди. Шунинг учун ҳам гўдакнинг беғубор соф дили шу энага сари талпиниб, шунга ром бўлиб қолган эди.

Нима бўлди-ю, бирдан қандайдир бесас қудратли бир қуюн отасининг хонадони устида баҳайбат қанотини силкитиб, қувончларни супуриб кетди. Ганна ғам ютиб, бурчак-бурчакда яширинча йиғлайдиган бўлди. Гарчи қиз кўз ёшларини панзодага билинтирмасликка уринса-да, лекин панзода уни тез-тез шундай ҳолатда учратарди. У отаси билан Ганна ўртасида бўлган аллақандай қизгинтоб гапларни эшитарди. Одатда бундай суҳбатлардан сўнг Ганна хўжасининг хонасидан юзи кўзи йиғлашдан қизариб кетган ҳолатда чиқарди. Ниҳоят, бир кун Ганнанинг хўжайин даргоҳидан ғойиб бўлганини кўриб у жуда ҳайратланди. Қизни оҳистагина подачи Грицга куёвга узатиб, қишлоққа жўнатишди-ю, сал вақтдан кейин эса паншчинага ҳам ҳайдашди. Панзода ўша

вақтда саккиз ёшда бўлиб, ҳали энагага муҳтож эди. У Ганнага нима бўлганини билишни истар, аммо бу ҳақда отасидан сўрашга жазм этолмасди. Фақат унга хушомадгўй янги подачи Олексагина бор гапни бофта-сохтаси билан қўшиб, ичак узилди қилиб айтиб берди. Шунда панзода роса кулиб, Ганнани унутиб юборди.

Ганна эса тўйдан сўнг бетоб ётиб, тезда ўғил туғди. Соғайгач, уни эри билан бирга пан даласига ҳайдадилар. У боласини саватга солиб, ишга чиқди. Бечора саватни жўякда қолдирарди-ю, «болам сояда ётсин», деб атрофига буғдой боғларини уйиб қўярди. У саккиз йил пан хонадонида яшаб, оғир меҳнатни эсидан чиқариб қўйган эди. Шу боисдан ҳам ғаллани секин ва ёмон ўрар, ишда жуда-жуда қийналарди. Аллақачонлардан бери Ганнага кўз олайтириб келган ва эндиликда унинг бошқа кишига эрга текканини кўрган дала назоратчиси эса ишда уни шошилтириб, тез-тез қамчилаб турарди. Шўрлик аёл бошоқларни кўз ёшлари билан ҳўллаб, буғдой ўрарди. Назоратчи уни боласининг олдига боришга қўймас, гўдак эса саватда биғиллаб йиғлаб, ўз овози билан оңа қалбини ўртарди. Эри уни севмасди, боласига нафрат билан қарарди; Ганна ишдан ўлгундай чарчаб, силласи қуриб қайтган пайтларда эса у, гарчи хотинининг гуноҳсизлигини билса-да, боласини бошига таъна қилар ёки ҳар бир сўзи учун уни дўппослаб урарди. Унинг, одатда, инсон умрининг ғарибона далаю тақирлар орасидаги жаннат боғи бўладиган ёшлик йиллари шундай мусибатда ўтаверди.

Икки йил ичида у таниб бўлмайдиган даражада қорайиб, чўпдай ориқлаб, хунуклашиб қолди. Кўзларидаги шўх ёлқин ҳам, дудоқларидаги ширин табассум ҳам ўчди. Ганна ичкиликка берилди. Панзода мактабдан таътилга келган чоғларида уни неча-неча марталаб шунақа алфозда кўрган эди. Ганна паншчинада ахлоқсиз қўшиқларни айтиб, хохолаб кулар ва... қамчиланарди. Умуман, уни қамчилаш канда бўлмас эди-ю, лекин, назоратчи ё «бўлмаганга бўлишма», деган мақолни эслаб, ундан қўлини ювиб, қўлтиғига урганиданми, ёинки қишлоқда ва пан ҳовлисида тарқалган мишмишларга қараганда, бошқа сабабданми, ҳар қалай, кейинги вақтда уни илгаригидек қаҳр-ғазаб билан таъқиб этмай қўйган эди.

Панзода унинг ўз ҳолига ташланиб, жамул жамоат томонидан хўрланган бахтсиз боласини ҳам кўрган. Бу гўдак устига карам шўрва тўкилиб чангу хокка оғишта қилинган битта кўйлакчада кулба атрофида ўта чиркин бир ҳолатда эмаклаб юриб, гоҳ очликдан зорланиб йиғлар, гоҳ секингина мингиллаб нималарнидир куйлар ва чиройли мовий кўзларини қўрқуву таажжуб-ла катта очиб, ҳар бир йўловчига тикилиб боқарди. Ўзининг кўзларига икки томчи сувдек ўхшайдиган ўша кўзларни ҳозир эслаганида панни чуқур дарду изтироб эзиб, юраги симоб бўлиб оқаётгандай бўлади. Миясини қийноқли жўшқин бир таъна пармалаб, пан ўзи ўзига: «Ахир, у менинг укам-ку! У ҳозир қаерда? Унинг ҳоли не кечдийкин?»— дея савол берарди.

— Э, ҳа, биламан!— дея жавоб беради у ўз саволига худди боягидек ажиб аниқгўйлик билан.— У мана бу ерда, печнинг устида ётипти, кеча уни кўрдим!— дейди пан унинг тарихини эслаб.— Бола ўн яшар бўлганда уни пан ҳовлисига ишга олиб, подачига шогирд қилиб қўйишди. Аввал бузоқбоқарлик қилди, кейин ўрмонда сугир подасини боқди. Бир куни у молини йўқотиб, ҳовлига атиги қамчиси билангина қайтиб келганда эса баджаҳл гумашта этиги билан унинг кўкрагига шундай тепдики, бечора бола ўша заҳотининг ўзидаёқ қон қуса бошлади. Бунинг устига, тагин гумашта уни қамчилашни ҳам буюрди. Ота-онаси кўзларидан дув-дув ёш тўкиб, болани замбарга солиб уйга элтишди. Уша кундан буён у шўрлик ўрнидан тура олгани йўқ. Бу воқеа эса бундан икки йил олдин бўлган эди.

Пан дафъатан каттакон гувалак печнинг устига ирғиб чиқиб, ётоқ-жойнинг¹ қоронғи бир бурчагига қаради. У ерда бадбўй ҳид таратганча ифлос увадаларга ўралиб яна битта скелет ётарди. Унинг кўпдан бери ювилмаган чўзинчоқ юзи чўпдай қуриб қолган, фақат деярли бутунлай сўнган катта мовий кўзларигина мижжа қоқмай шифтга тикилиб турибди. Унинг на бирор инграши, на бир нидоси эшитилади; бемор оғир якканафасда. Оёқлари аллақачон совиб қолган. Афтидан, бутунича қуриб

¹ Ҳоят қулай, қишбоп рус печларининг тепасида бир неча киши сигадаган ётоқ-жой бўлади.

битган бу танда ҳаётнинг энг сўнги учқуни зўрға липил-
ляпти. Паннинг кўксидан кимдир:

— Мана шу сенинг уканг!—дея шундай қаттиқ бақир-
дики, пан ҳатто ўзининг шу ички овозидан қўрқиб кетди.

У шу одамларнинг ўз умрлари давомида бошдан ке-
чирган жамики азобу уқубатларни бутун қалби билан
яққол тасаввур қилиб, ўзини уларнинг энг яқин киши-
си-ю, уларни эса ўз вужудининг ажралмас бўлаклари
сифатида ҳис этаркан, пешонасини совуқ тер босганли-
гини сезди. У балонинг борлиги ва унинг нималигини
фақат эндигина билди. Бало якка юрмайди, деганлари-
дек жисмоний оғриқ ҳам, виждон қийноғи ҳам, афсусла-
ниш ҳам, тушқунлик ва аянчлилик ҳам ёлғиз ўзигина
киши бошига тушмайди. Аммо, ана шу ҳолатларнинг ба-
риси бирлашганда эса — бу — топталган қуртнинг тири-
шиши-ю, ижтимоий адолатсизликнинг оғир ғилдираклари
остида пачоқланаётган тирик одамнинг чекаётган жа-
фоси демакдир.

Айни шундай ҳолатни бошидан кечираётган пан ич-
кидан ўртаниб:

— Ё парвардигор! Кўргилигим етар энди! Бас энди!—
дея оҳ урди-ю, жон узиц олдида яна йўтала бошлаган
аёлнинг ёнига югурди.

VII

Узун бир соя дарчани тўсиб олди. Кимдир таёқ би-
лан ойнакни тақирлатди. Ҳовлидан пан назоратчиси-
нинг:

— Ҳой, Грицько, сен ҳали уйдამисан?— деган овози
келди.

— Уйдаман,— дея жавоб берди пан.

— Тезгина пан даласига пичан ташишга жўна!

— Боролмайман,— деди пан.— Хотиним соб бўляпти,
болам ўляпти...

— Уларни кўя тур, вақт зиқ!— дея қичқирди назо-
ратчи.

— Улаётган бўлса, уларни қандай ташлаб кетаман
ахир?

— Падарига лаънат!— деб бақирди назоратчи.—
Майли, улар сенсиз ҳам қирилаверишсин, сен эса дарров

жўна. Ҳой, эшитиб қўй, қайтиб келганимда бу ерда қорангни кўрмай!

Назоратчи кетди. Пан эса ўлаётган аёл олдида қоларкан, ўзининг нима сабабдан уни хотиним деб атаганига, нега «Грицько!»— деб чақиритганда сас берганига ва нима учун назоратчига пан эканлигини танитмаганига бениҳоя таажжубланарди. Шу ҳолатда узоқ туриб қолди-ю, кейин аёлга сув берди, зўрга нафас олаётган боланинг устидаги увадаларни тўғрилаб қўйди, яна ниманидир қилишга чоғланиб, аммо ишни нимадан бошлашини ҳали ўзи ҳам билмай турган эдики, бирдан эшик ғирчиллаб очилиб, ичкарига назоратчи кўрди.

— Сен ҳали шу ердамисан?!— деб бақирди у саломлашиш ўрнига.

— Ахир... Ахир...— дея ингради пан ўз хизматкори қаршисида қалтираётганини яққол сезиб. Назоратчи эса:

— Мен сенга «Жўна!»— демабмидим, ишёқмас!— деб қичқирди-ю, паннинг елкасига бор кучи билан таёқ туширди, сўнг унинг сочига чанг солиб, бемор тўшагн олдидан даҳлизга судраб, тортиб кетди. Пан қаршилиқ кўрсатишни хаёлига ҳам келтирмай, худди жонсиздай бўшангу итоаткорона юриб борарди. Назоратчи:

— Бор, шапканг билан паншахангни ол!— деб паннинг гарданига шундай қаттиқ урдик, бечоранинг кўзларидан олов чиқиб кетди. Шу билан қаноатланмай, бераҳм уни тағин итқитиб ҳам юборди. Кулбадан шу он аёлнинг:

— Гриць! Гриць!— деган илтижоли чўзиқ овози эшитилди.

Назоратчи бўлса:

— Жўна! Майли, қирилаверсин бу чувриндилар!— дея ўдағайлади.

Елкасига паншахаю хаскаш кўтариб олган пан болтага бош эгган ҳўкиздеқ калласини қўйи солиб кўчага чиқди.

Кўча бўм-бўш. Офтоб баландлаб қолган. Афтидан, ҳамма паншчинага кетиб бўлган, пан эса ишга чиқаётганларнинг энг охиргиси эди. Пан қандайдир ҳайвонона қўрқув ва назоратчининг сўкишлари таъсирида шошилиб чопиб кетаркан, қалбида ўша ўлаётган аёлнинг даҳшатли йўтали ва «Гриць! Гриць!» — деган қичқирғи бетиним садо берарди.

Ўтлоқда иш қизиб кетган, паншакалар пичан арда-риб хишииллар, даладан гап, ҳазил, кулги ва ҳатто қўшиқлар ҳам эшитиларди. Гумашта ўтлоқда кезиб юрар, чор атрофга қўйилган қамчида гайдуқлар эса ишлаётганларни кузатиб, «Ҳо, тез бўл-о, ҳо, тез бўл!» — дея одамларни ҳайҳайлаб турарди. Гумашта пани кўриб:

— Оҳ-ҳо, бу оғамиз ҳам, ҳар қалай, келибди-да! — дея қичқирди. — Марҳамат, оға, кириб меҳмон бўлинг! Сиз ҳали нонушта қилмаган бўлсангиз керак-а? Ҳой, йигитлар, қани, бу зотни яхшилаб зиёфат қилин-лар-чи!

Шу дақиқанинг ўзидаёқ гайдуқлар панга ташланиб, уни ерга йиқитдилар. Бириси унинг бошига, бошқаси оёқларининг устига ўтириб олди, иккитаси эса қамчилари билан савалай бошлади. Гумашта хохолаб кулиб, шафқатсиз гайдуқларни «пухтакорлиги» учун мақтади-ю, сўнг панга:

— Хўш, энди, мана бундай дурустгина тўйиб олганин-дан кейин, қани, иш бошла! — деди хурсандлик билан. Пан жимгина ишга киришиб кетди. У ҳеч нарсани ўйламай, бутун кучи-ла тирчишиб, бошқалардан орқада қолмасликка уринар, бироқ бараварлаша олмасди. Гумашта уни кўриб:

— Э, оға, бугун кайфингиз бузуқ шекилли-а! — дея қамчи билан урди. — Тезроқ бўл! Тезроқ!

Қийналиб, терлаб, жони ҳалқумига келиб пичан юклаётган пан ҳеч нима демасдан, ҳеч нимани ўйламасдан машинадай ишларди. У фақат кечагина ғирт ёлғон бўлиб туюлиб; бугун эса ўзи учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлиб қолган атиги биттагина сўзни такрорлаб:

— Бало! Бало! Бало! — дерди, холос.

Ниҳоят пан ўта ҳориб, қўли, оёқлари ва кўкраги бутунлай шалвираб, хаёлида: «Ҳозир ўтлоқнинг ўртасига беҳушу бенафас бўлиб йиқиламани бундан кейин ҳеч қачон ўрнимдан туrolмайман», дея ўйлаган чоғида, бирдан гумашта қичқириб қолди:

— Бас! Бориб овқатланинглар!

Паншаханинг ўзи қўлдан сирғаниб тушди, қўллари мажолсиз шалвираб, пан айна турган жойида чўнқайиб ўтириб қолди. У мутлақо сўзламас, зўрға нафас олар ва лабларини сал қимирлатиб:

— Худоё, нахотки бу кўргилигим ҳали етарли бўл-
маса-а?— дея пичирларди.

Ҳамқишлоқлардан бир нечтаси унинг ёнига келиб,
хотини ва боласи ҳақида сўрай бошлашди. Пан қовоғини
солиб, индамай ўтирарди. Одамлар унинг аҳволини ту-
шуниб, бошларини чайқашди-да:

«Худоё худовандо, оламдан ўтган ғариб бандала-
рингни ғариқи раҳмат қилиб, арвоҳларини хушнуд эт-
гайсан»,— дея шивирлашди.

Қайси бир раҳмдил одам унинг қўлига жавдар, арпа
ва сули унларининг аралашма қолдигидан пиширилган
бир бўлак қоп-қора серкепак нонни тутқазди. Қорни ро-
са оч қолган пан ўйлаб ўтирмасдан шу қотиб кетган
нонни кемиришга киришди. Айни шу иштаҳа билан бир-
га уни қандайдир аччиқ ўкинч, ожизлик ва ғашланиш
ҳиссиёти қамраб олди. У то шу вақтгача ўзининг аҳволи-
ни аниқ тасаввур этолмасди: рўй бераётган барча воқеа-
ларни ё ваҳимали туш, ёинки тақдирнинг атиги бир
минутли имтиҳони-ю, ўзининг ўта ўжарлиги учун оллоҳ-
нинг берган кичик бир жазоси дея фаҳмлаб, яқин дақиқа-
лар ичида қандайдир бир мўъжиза бутун муҳитни ўзгар-
тиришига ва ўзининг яна илгариги ўрнига қайтишига
қатъий ишонарди. Бироқ еган мужикча нони ошқозони-
га қаттиқ тош бўлиб жойланаркан, паннинг ишончи чил-
парчин бўлиб, у кеча бошига тушган савдонинг энди ҳеч
қачон ўзгармаслигини тушуна бошлади. Уша ажиб йигит-
нинг «Бу кулбага эса сен қайта ҳеч қачон чиқмайдиган
бўлиб кирдинг», деган сўзларини эсларкан, маҳкум
этилган жиноятчидай бошини қуйи солиб, чуқур изтироб
ичра жим ўтириб қолди.

У ўтмишига ачинмаса ҳам, лекин ҳозирги зиндагон-
лиги оғир қийноққа солиб, оғриқ тишдай тинимсиз
азобларди. Айни шу чоғда унинг ортидаги пичан ғара-
мининг устида пан гумаштаси бу ерга бундан бирор ми-
нутча олдин отлиқ етиб келган қўшни заминдорнинг
гумаштаси билан қизғин суҳбатлашиб ўтиришарди. Аф-
тидан, улар мужикларнинг биронтаси ҳам немис тилини
тушунмаслигини билиб, гапларини бегона қулоқ эшитиб
қолишдан хавотирланмай, бамайлихотир немисчалаб
сўзлашишарди.

— У қишлоқни қачон сотиб оласиз?— деб сўрарди
қўшни гумашта шу ернинг гумаштасидан.

— Янги йилгача сотиб олишим қийинроқ бўлса керак.

— Эҳ-ҳе, нега бундай? Мен, ҳар қалай, пулингиз етарли бўлса керак, деб ўйлаган эдим.

— Ҳамма ишқал ҳам шу пулда-да... Контракт бўйича тўлашга икки минг гульденим етмай турибди.

— Ёзу кузда шу пулни жамғаролсангиз керак дейман-а?

— Ҳа, албатта. Ҳосилимиз бу йил мўл, пичанимиз ҳам яхши. Ўзим учун буғдойдан юз ботмонини сотсам, янги хўжалигим учун пичандан ҳам ярим ғарамини қолдирсам бўлади. Аллақай эгаси билан келишиб қўйдим.

— Хўш, шундай бўлгач, нега савдони Янги йилгача чўзмоқчи бўляпсиз?

— Биласизми, мен сотиб оладиган у қишлоқда иморатбоп дарахт йўқ. Бу ерда эса қишда ўрмон кеса бошлашади, шунда ўзимга икки юзта қарағайни олиб қўйсам бўлади. Шундай қилмасам бўлмайди. Чунки уёқдаги иморатлар жуда эскириб кетган.

— Омадингизни берсин. Худо ниятингизга етказсин! Ҳа, айтмоқчи, панингиз қалай?

— Пан қалай дейсизми? У тўқлигидан қутуриб қолган. Бою бадавлатликда ўсган бу арзанда гарчи хўжалик соҳасида ҳеч нимани билмаса ҳам ўзини, худо билсин, қанақа билимдон хўжайин деб ҳисоблайди. Нега деганда, ҳамма ишда омади келиб турипти-да. Ҳали кўрамиз, менсиз нима қиларкин у! Ха-ха-ха! Нима бўлди денг! Молу давлати роса ошиб кетганидан у, ниҳоят, балони кўришни истаб қолди, кеча бутун уйни деярли ағдартунтар қилаёзиб, энг эски хизматкорларни ҳайдаб юборди.

— Нима сабабдан?

— Қимданки «бало», деган сўзни эшитмасин, дарҳол ўзига ўша балони кўрсатиб беришни талаб қилди.

— Ха-ха-ха!

— Кўрсатиб беролмаганини «Тўрт томонинг қибла!»— деб ҳайдайди. Бугун минг зору тавалло билан ёлвориб, уни одамларга раҳм-шафқат қилишга зўрға кўндирдик.

— Жуда ҳайратомуз-ку!

— У аҳмоқ, баски, шу вақтгача аҳволи яхши бўлган бўлса, умрбод ҳам шундай бўлади, деб ўйлайди. Ҳа, ҳали у балонинг нималигини яхшилаб билиб олади, балодан боши чиқмай қолади. Хўш, қани энди сиздан сў-

райлик-чи... Узингизнинг сармоянгиз қалай?— деб сўради шу ерлик гумашта келгинди гумаштадан.

— Э, менинг мақсадга етишим ҳали узоқ,— деди унис.— Менинг паним роса пихини ёрганлардан. Лекин шундай бўлса ҳам маошимдан ташқари ҳар йили бир амаллаб минг гульден нақдина жамғаряпман.

Пан бу «ҳалол» кимсаларнинг суҳбатини ортиқча тинглай олмади. У нима қилаётганини деярли сезмаган бир ҳолатда ўрнидан туриб жимгина суҳбатдошларнинг ёнига келди-ю, темир паншахани олиб шу ерлик гумаштанинг кўкрагига бор кучи билан санчиб юборди. Гумашта йиқилиб, сал типирчилади-ю, тил тортмай ўлди. Меҳмон гумашта мушукдай сапчиб ўзини четга оларкан, додлай бошлади. Гайдуқлар югуриб келиб, қотилнинг қўлларини бойлашди-ю, гумаштанинг аллакай ўлиб қолганини кўргач, уни замбарга ётқизишиб, мужикларга мурдани пан қароргоҳига элтишни буюришди. Чапарбанд қилинган жиноятчини эса мурданинг ортидан ҳайдаб кетишди.

VIII

«Мени оғир мусибат мактабига бердинг-а, худо! Мени шу олий бало мактабига киритиб, ортимдан эшикни қулфлаб қўйдинг-а! Қиндик қоним томган шу ҳовлимдан кечагина енгил қадам босиб чиққанамда бугун шу ерга қўлларим бойланиб, калтак зарбидан ҳаммаёгим моматалоқ бўлиб, таҳқирланиб, ўта тубанлар билан тенглаштирилган ва ҳатто жиноятчи бўлганим боисидан шу тубанлардан ҳам баттар камситилган бир ҳолатда қайтаман, деб ўйлаганмидим! Бу сабоқ танимни изтиробу дилимни ғамга нақадар тез чулғаб олди-я!»

Шундай деб ўйларди гайдуқлар қуршовида ўз ҳовлисига кираётган собиқ пан. Дарвоза олдида янги пан ўтирарди. У ўзининг кечаги мужиклик қиёфасига кирган бу одамнинг кимлигини билар, аммо илоҳий қудрат уни бу ҳақда оғиз очтирмасди. Оломонни кўриб, у пешвоз чиқди. У ачиниб, мурдага жимгина қаради-ю, сўнг ўзининг камтарона нигоҳи-ла айбдорга узоқ тикилиб тургач, ниҳоят сўради:

— Менинг гумаштамини нега ўлдирдинг?

Собиқ пан, унинг «менинг» сўзини айтаётганида овози дадилсизлик билан титраганини эшитаркан, қиёфаси ўзгарганлигига қарамасдан, янги пай ҳам фикран ўзининг кимлигини унутмаганини ва фақат тилигина (худди собиқ панникига ўхшаб) бу сирни очишдан маҳрум этилганини фаҳмлади. У:

— Ўлдириш керак бўлгандан кейин ўлдирдим-да,— дея жавоб берди.

— У нима гуноҳ қилган эди?

— У кичикларга жаллоду катталар олдида эса риёкор эди, фақат ўзининг ғамини еб, ўз жиғилдонини ўйларди.

— Сенинг ўзингга нима қилган эди у?

— Менгами? Ишга кечикканим учун қамчилатди, иннайкейин...

— Иннайкейин, яна нима қилди?

Пан индамай қолди. У икки гумаштанинг гапларини айтиб беролмасди.

Шу орада кечадан бери ҳалигача пан қўрғонида турган икки полициячини чақириб келишди. Уларнинг ҳамон шаҳарга жўнамаганлигининг сабаби шуки, тунги қийноқдан сўнг жиноятчилар юра олмас, аравани эса ҳеч қаердан топиб бўлмас эди.

Янги жиноятчи полициячилар қўлига топширилди.

— Гумаштани нега ўлдирдинг?

— Шундай қилиш керак эди.

Ҳар қанча уринишса ҳам у шундан бошқа ҳеч нима демади.

Улар:

— Шошма, ҳали сен бошқача тилда сайрай бошлайсан,— дея уни ўз таъбирларича сўроқ қилишга киришишди. Бироқ чарм чилвир билан қаттиқ бойлаб тортилган бармоқларидан тирқираб қон оқаётган бўлса ҳам, болдирларига қиздирилган темир босиб куйдиришса ҳам, намакобда ивитилган арқон билан савалаб, елкаларини тилим-тилим қилиб қонатиб юборишса ҳам, барибир, унинг тилидан ўша сўзлардан бўлак ҳеч қандай гапни эшитолмадилар. Фақат эртага яқин қийноқдан сўнг чапарбанд қилиб бойланган бандиларни усти ёпиқ панжарали аравага солиб, шаҳарга йўл олишди. Қишлоқдан чиқаётган паллада ҳозир дафн маросими бўлишидан хабар бериб, маҳаллий черковчанинг қўнғироқлари дангиллай бошлади. Ишнинг долзарб вақти бўлганидан

поп пичаннинг шудринги қуримасдан олдин илоҳоб¹ се-пиш ва кўмиб улгуриш мақсадида Грицьконинг хотини ва ўғлининг жасадларини барвақтроқ қабристонга элтишни буюрди. Бундан кейин ўзига шу қўнғироқлар садосини эшитиш nasib қилмаслигини билган дилпора жиноятчи умрида биринчи марта оғир изтироб билан ҳўнграб йиғлаб юборди. Юраги зардобга тўлиб, тани мажақланиб, дунёдаги жамики тирикликдан Мосуво бўлганини сезаркан, у қабрда ўзининг энагаси ва укаси билан ёнма-ён ётишдан бошқа ҳеч нимани истамасди.

IX

Орадан ярим йил ўтгач, бир куни сонуну саноксиз халойиқ пойтахт кўчалари бўйлаб юриб, шаҳар четига адир сари оқа бошлади. Қуроолланган соқчилар қуршовида бир арава ғилдираб борар, араванинг устида эса жабрланиб, мадори қуриб, барвақт сўлиб қолган, заъфарон юзли кишанбанд бир одам ўтирарди. Бу — гумаштани ўлдириб, ўлим жазосига ҳукм қилинган ва ҳозир дор остига олиб борилаётган қотил эди.

У ўзини нима кутаётганидан аллақачонлар огоҳ бўлса керак, чеҳрасида ташвишу ҳаяжон аломати кўринмасди. Билъакс, ҳаттоки унинг ўзи ўлимига розидек туюларди. Баъзилар уни «тўнка», «ҳиссиётсиз мол», деб атаб, осойишталигини эса жоҳилликдан бошқа нарса эмас, дейишарди.

Маҳкум билан ёнма-ён турган поп унинг юрагига инонтирарли далиллар билан узоқ мурожаат қилиб, ўлим олдида оллоҳга тавба келтириш ва қилган гуноҳларини ювишга даъват этар, оллоҳнинг одиллик билан вобаста бўлган меҳрибонлигини уқтирарди. Бироқ маҳкум эса ўзининг жоҳиллигиданми ёки қайсарлиги боисиданми, бу насиҳатларни ё тингламас, ёинки тушунмас эди.

— Уни қара, бирон марта ҳам чўқинмади-я! — дея қичқирарди художўй кампирлар унинг кетидан. —

¹ Илоҳоб — «Муқаддас сув». Христианларда дафн этишдан олдин марҳумга шундай сув сепилади.

Бор, боравер, даҳрий! Шайтонга сотилган сен худосиз тезда ўша иблиснинг чангалига тушасан!..

— Шундай яхши, ҳалолу ёқимтой одамни ҳеч қандай сабабсиз ўлдириб, бунинг учун тагин сира тавба ҳам қилмайди-я!— дейишарди бошқалар.

— Биласизми, агар у тавба қилганида жазосини енгиллаштирардилар.

— Э, бу ерда, ҳа, хусусан, бу ерда зигирдай ҳам раҳмдиллик қилмаслик керак, дейман мен ҳаммавақт. Мужикка лоақал бир марта оғзи бўшлик қилсангиз борми, дарров бошингизга чиқади-қўяди. Ҳа, иннай-кейин, нималарга жазм қилмайди дейсиз бу ялангоёқлар!

Пан бу гапларни тингларкан, қалбан тинч эди, унинг юраги ғазабланмасди, ғалаён ҳам қилмасди. У бу одамларнинг билмай сўйлаётганларини тушуниб, уларга ачинарди.

Тўсатдан у ўз кифтига кимнингдир қўли текканини сезди. Угирилиб қарагач, ёнида қачонлардир ўзини мужик кулбасига киритиб қўйган ўша йигитни кўрди. Йигитнинг чеҳраси равшан ва мунаввар эди.

— Хўш, қалай? Мактабда сабоқ олдингми?— деди йигит.

— Сабоқни олиб, умримни ҳам охирлаяпман,— дея жавоб берди пан.

— Синов тугади. Балки сен илгариги турмушингга қайтиб, бадавлат хонадонингда яшашни истарсан?

— Ижтимоий ҳаёт машинасининг филдираклари остига ташланиб мажақланган мендай кимса бундан кейин яшай олармидим? Йўқ, яшашни истамайман. Улимни қўмсаёпман.

— Хўп, кўришгунча хайр бўлмаса!

Хаёлга чўмиб ўтирган пан унинг охириги сўзларини эшитмай қолди. Илгариги ҳаётга қайтиш умидини аллақачонлар йўқотиб қўйганлиги сабабли у йигитнинг сўзларини эшитиб, дастлабки лаҳзада ўша ҳаётнинг мавжудлиги ва ўшандай яшашни мумкинлигига ишонгиси ҳам келмади. Аммо шу заҳоти — иккинчи дақиқада ёқ олис хотиротлари жонланиб, дилининг қаъридан ҳаётга беҳад муҳаббат туйғуси ловиллаб отилди-ю, у беихтиёр бир тарзда йигит сари қўлларини чўзиб қичқирди:

— Оҳ, йўқ! Хато қилибман! Кечир мени! Яшашни ис-

тайман! Илгариги ўрнимга қайтишни истайман. Севишни, изтироб чекишни ва курашишни истайман!..

Аmmo энди йигит унинг ёнида йўқ эди. Паннинг тушуниб бўлмайдиган таажжуббовар сўзлари эса художўй кампирларнинг янги қарғишларига сабаб бўлди.

— Ўзини қутқазиб учун шайтонни чақиряпти... Яшашни истади, қароқчи!..— дерди улар.

— Ахир, бу жинни-ку!— дейишарди бошқалар.— Бунақа одамларни касалхонага ётқизиш ўрнига осишади-я!

Баъзилар эса ўз фикрини:

— Соғлом бўрини ҳам, қутурган бўрини ҳам бари бир ўлдириш керак. Хусусан, ҳозирги ҳолда бошқаларга сабоқ бўлсин учун албатта шундай қилиш зарур,— дея баён этарди.

Шаҳар эса қайнар, анвойи жилвалар-ла товланаётган дарёдек ранго-ранг тусли улкан оломон оқими кўчалар бўйлаб секин силжиб, даҳшатли қатлга тобора яқинлашиб борарди.

[1887]

РУСИННИНГ НАРИГИ ДУНЕДАГИ САРГУЗАШТЛАРИ

I

Русин ўлди. Бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ эди. Жасадни ёриб кўрган уч врач Русинни албатта ўлдириши лозим бўлган сабабларни ҳам аниқлади. Бу жуда чуқур сабаблар, ўта олимона терминлар билан ифода этилди. Протоколда ҳаттоки марҳумни тириклигида даволаб, қонини олдириб, тишларини суғуриб, турли зарарли ўсимталарини кесиб то ўлимигача етказган айни ўша уч врачнинг ўзи ёриб кўрганлиги ҳам сир тугилмади.

Мана, ниҳоят, у ўлди, уни кўмдилар.

Маълумки, ўлимдан сўнг Русиннинг арвоҳи бирданига нариги дунёга бормай, ҳали анча вақт жасади ётган жой атрофида учиб юради, ким билади дейсиз, жон берганингдан сўнг мурдангни нима қилишлари-ю, хотирангни қандай ҳурматлашларини кўзга кўринмай кузатишингдан иборат бу кўргилик, балки тириклик чоғингда қилган гуноҳларинг учун берилган биринчи жазодир. Бу шундайми ё йўқми, ҳар қалай, бунини Русинимизнинг арвоҳи жуда дурустгина сезганини айтиш кифоя. Врачлар жасадни кесиб бурдалаш учун йиғилган пайтда шу арвоқ пашша бўлароқ, катафалк¹ бошқўяридаги бутга чўпсиймо Исони оёғидан илдириб турган катта мих устига кўниб турарди. У ўз эътирозларини бирор йўл билан баён этишнинг иложини тополмай, врач деб аталмиш мурда қассобларининг суҳбатини мажбуран тинглаб ўтирарди.

— Жа бақувват мужик эди-да,— деди врачлардан бири шеригига,— бунинг суягу мушакларига бир қаранга, ҳамкасб. Кўкрагини кўрмайсизми, нақ Геркулесники-

¹ Катафалк — ўлик ташийдиган махсус арава.

Дўзах смоласи уларнинг покиза қўлларини куйдирар ва булғарди. Русин бўлса, ҳадеб хархаша қилиб, шляпасини беришларини сўрарди. Петр авлиёнинг жонига тегди шекилли, у:

— Хўп, бор, тентак, шляпангни ўзинг кириб ола қол, бу ерни саситмасин,— деб Русинни жаннатга киритди. Русин эса жаннатнинг ўртароғига келгач, тўннини тескари кийиб олди.

— Ҳай-ҳай-ҳай! Бу ер нақадар гўзалу ёқимли-я! Озиб-ёзиб жаннатга бир кириб қолганимдан кейин, энди, нима, мен аҳмоқмидимки, бу ердан ўз ихтиёрим билан кетай!

— Нима? Нима дединг? Ҳали сен шунга ҳам журъат қиласанми?— деб қичқирди Петр авлиё.

— Мундоқ бир қарасанг-чи, Петр авлиё,— деди Русин ўзининг каттакон кигиз шляпасининг устига чордана қуриб, товонларини шляпаннинг сербар четига йиғиштириб оларкан.— Ахир, мен сенинг жаннатингда эмас, ўзимнинг шляпамда ўтирибман-ку!

Петр авлиё бу ҳазилни эшитиб хохолаб кулди, кейин, аччиқланганиданми ё хушфееъллик биланми, тупурди-ю, худодан шу адашган бандани нима қилиш кераклигини сўрашга кетди.

— Агар уни дўзахдан ҳайдаган бўлсалар, демак, у айбномада айтилганидек ёмон одам эмас экан,— деди худо. — Лекин у жаннатга ҳам муносиб эмас. Чунки жаннатга узоқ сабру бардош билан эмас, балки ғоят кўп савоб ишлар билангина мушарраф бўлиш мумкин. Шундай қилиб, у дунёга қайтсин, ҳозир яшаб, ишлаб юраверсин-чи, кейин уни қаерга жойлаштиришни ўйлаб кўрамиз.

Петр авлиё қайтиб келиб, Русинга худонинг ҳукмини билдирди. Русин худонинг буйруғини бажаришдан бўйин товламай, ер юзига қайтиб келди-ю, *қайтадан туғилди*. Бир неча минут дўзахда-ю, бир неча минут жаннатда бўлиб, унисининг ҳам, бунисининг ҳам мазасини татиган Русин энди ўзининг янги ҳаётини қадрлай билади. Чунки энди унга ҳаётнинг ҳақиқий қадр қиммати нимада эканлиги аён.

БИР МУСОДАРА ТАРИХИ

Жаноби олийлари жуда аниқкор эди. Эндигина соат мида тўққиз рақамини кўрсатиб занг уриши биланоқ у маҳкамада ҳозир бўлиб, эшик оғасининг камоли эҳтиром билан қилган таъзимини ройи марҳамат ила қабул этгач, бинонинг барча узундан-узоқ йўлаklarини айла-ниб чиқди, эшикни тақиллатмасдан гоҳ бир, гоҳ иккинчи идорага кириб, ҳар бир бошқарма бошлиғидан ишнинг қандай бораётганлиги ҳақида ахборот эшитди. Ростини айтганда, уни ахборотдан кўра кўпроқ идорага ҳамма чиновникларнинг ўз вақтида келган-келмаганлигини би-лиш қизиқтирарди. Жаноби олийлари ношудликни сира ёқтирмасди, шунинг учун ҳам у тартибни бузган бирор чиновникнинг олдига ўзининг визит карточкасини қўй-ганида ғоят мамнун бўларди, чунки шу шўрликнинг кун бўйи жигархун бўлиб юришини у яхши биларди, зероки, мазкур визит карточканинг унинг хизмат соҳасидаги ке-лажак тақдирига Бренн қиличидай¹ оғир таъсир кўрса-тиши аниқ эди.

Жаноби олийлари фақат шу назаргузарон тафтиш-дан сўнггина кайфи чоғ бўлиб ўз кабинетига кирди. У пешвоз чиққан канцеляристка табассум қилди-да, дар-ҳол янги газеталар ётган стол устига разм солди. Ўлка-даги кайфиятлардан огоҳ бўлиш мақсадида у Галицияда чиқадиغان барча газеталарни ҳар куни ўқиб борарди, айниқса, Львов газеталарини ва даставвал, албатта, оп-позициячи газеталарни зўр диққат билан ўқирди.

¹ Галлар саркардаси Бренн 390 йилда Римни босиб олиб, уни талон-торож қилди. Римликлар тилла эвазига ундан озодликларини сотиб олаётганларида у тилла ўлчанаётган тарозининг тош тур-ган палласига ўзининг қиличини ҳам ташлаган.

— Янги газеталар борми?— деб сўради у канцеляристдан.

— Марҳамат, жаноби олийлари,— дея жавоб қилди ходим.

Жаноби олийлари стол олдига келиб, кеча кечқурун ва бугун эрталаб чоп этилган газеталарни тезгина кўздан кечирди. Мана, унинг кўз олдида ҳукумат нашри бўлмиш «Львов бувиси» ўзининг украин тилли малайи «Халқ лайчаси» билан бирга батартибу ҳамжиҳатликла бир тахта устида ётибди. (Жаноби олийлари «Халқ лайчаси» билан жуда фахрланади.) Уларнинг ёнида ҳаммиша хизматга тайёр турган «Ширин нигоҳ», нарироқда — бир вақтлар шиддаткор бўлиб, эндиликда тиши тўкилиб қолган «Халқ кемтиги» газеталари кўринади, чап ёнбошда икки оппозициячи газета бўлиши керак: буларнинг бири — «Львов емчиси», иккинчиси эса...

— Э-э, бу нима деган гап? Иккинчи оппозициячи газета — «Поляк пичанхонаси»нинг¹ дори дараги йўқ! Қарерда у? Нима бало бўлдийкин унга?

— «Поляк пичанхонаси» қаерда?— деб сўради жаноби олийлари канцеляристдан.

— Ҳали келтирганлари йўқ.

— Қандай бемаънилик! Нега келтиришмабди?

Жаноби олийлари аччиқланди: ҳозир уни айнан шу «Поляк пичанхонаси»нинг бугунги сони қизиқтирарди. Зеро, бу бежиз эмас эди. Газетанинг бу сони — журналистиканинг кичик бир ажойиб ютуғи ва жаноби олийларининг ҳокимлик сиёсатининг ғалабаси бўлиши керак эди. Ахир, бундан атиги икки кунгина олдин жаноби олийлари билан муҳаррир ўзаро келишиб олишди-да. Ашаддий оппозициячи унинг ҳузурига келиб, Галициядаги поляк миллати учун зарур бўлган мустақил журналистиканинг характери хусусида жуда оқилона ва оригинал фикрларни баён этди. «Жаноби олийлари, мен сизнинг рақибингизман,— деди у.— Мен демократман, ҳа, ҳақиқий поляк демократиман. Балки мен Галициядаги ортодоксал дунёқарашли ягона поляк демократидирман. Шунинг учун ҳам ҳузурингизга келдим. Умумий дўстимиз бўлмиш серсоқол жаноб шундай қилишни мен

¹ И. Франко бу ҳикоясида ўша вақтда Львовда чиқадиган газеталарнинг номларини шармандали номлар-ла ўзгартириш йўли билан уларга аччиқ киноя қилган.

дан илтимос қилди. Мен унга мустақил миллий матбуот характери ҳақидаги фикрларимни батафсил тушунтирдим. У эса: «Сиз шуларнинг барисини жаноби олийларига айтинг, буни эшитиб у жуда хурсанд бўлади», деди. Мана, мен келдим. Хўш, менинг фикру ғояларим қанақа ўзи? Нималардан иборат? Ҳар қандай улугвор тафаккурга ўхшаб, улар ҳам ғоят оддий. Турли ёт унсуруларга қарши кураш олиб бораётган Галициядаги поляк журналистикаси ҳозир оғир аҳволда. Шу боисдан ҳам у даставвал мустақилликка интилиши керак. Мустақиллик менинг шиоримдир! Мен биргина пастдан юқоригача бўладиган мустақилликни эмас, балки юқоридан пастгача бўладиган мустақилликни ҳам кўзда тутаман. Мен матбуотнинг келгинди тўралар истибдодидан ҳам, шунингдек, сиёсий принцип ва доктриналар деб аталмиш омманинг, партияларнинг ва ҳозирги кун талабларининг зулмидан иборат янада ёмонроқ истибдоддан ҳам мустақил бўлишини истайман. Поляк журналисти ўз ватандошларининг ва ҳатто ўз обуначиларининг онгига ўрнашиб қолган ақидаларга қарши чиқиш имкониятига эга бўлиши керак. У ўз миллатининг хизматкори эмас, балки муаллими бўлиши лозим. У умумхалқ фикрининг сипоҳийсини миллат манфаатлари талаб қилган тарзда гоҳ ўннга, гоҳ чапга йўналтириш имкониятига эга бўлиши керак. Бунинг учун у даставвал довюрак бўлиши шарт. Бу хислат эса менда бор. Бундан ташқари у журналистикадан оладиган даромадидан мустасно, моддий жиҳатдан таъминланган бўлиши керак. Мен рептилия фондларидан фойдаланолмайман. Лекин маъмурият ва мухторият соҳаларида иши озу моюнаси ёғлиққина бўлган яхши лавозимлар кўп. Мен ўзимга шунақа лавозимлардан биттасини кўзлаб қўйдим. Серсоқол жаноб аллакай менга тавсиянома беришни ҳам ваъда қилди. Агар шунга сиз жаноби олийлари ҳам ўзингизнинг камоли эътиборли сўзингизни қўшганингизда нур устига аъло нур бўлар эди. Оқибат-натижада, сизни ишонтириб айтманки, жаноби олийлари, мен қандай бўлмасин, ўзининг журналистлик тактикамни ҳозиргина баён этилган тарзда ўзгартираман, индинга босиб чиқариладиган бош мақола эса бу соҳада қўйиладиган биринчи қадам бўлади. Бундан ортиқ ҳеч нима демайману, аммо ишончим комилки, жаноби олийлари мендан мамнун бўладилар».

Мазкур ўта ашаддий оппозициячи ва Галициядаги

ягона поляк демократи чиқиб кетганидан кейин жаноби олийлари шунақаям хохоладики, ҳалигача умрида ҳеч қачон бунчалик яйраб кулмаган эди. Чинданам ахир бу ҳазилакам гапми? Унинг инсон қалбини тушуниш бобидаги билими анча бойиди. Бас, шундай бўлгач, бунақа ҳолда ким ўз қувончини тия оларди?

Бинобарин, жаноби олийларининг «Поляк пичанхонаси»нинг бугунги сонини кўришга жуда қизиққани ҳам, газетанинг кўпдан кутилган шу сонини ўз столида тополмай жуда аччиқлангани ҳам таажжубланарли эмас. У дарҳол телефон ёнига келди.

Жиринг-жиринг!

— Менга полиция дирекциясини беринг.

Жиринг-жиринг!

— Ким бу? Жаноб полиция директорими?

— Камина жаноби олийларининг хизматларига тайёр.

— «Поляк пичанхонаси»нинг бугунги сони мусодара қилиндими?

— Билмайман, жаноби олийлари. Ҳозир хабар оламан.

— Сиз, жаноби сарой маслаҳатчиси, ҳеч қачон ҳеч нарсани билмайсиз. Бу сизнинг жуда характерли хислатингиз. Дарҳол аниқланг. Жавоб кутаман.

* * *

Полиция директори ранги ўликдай оқариб телефон ёнидан четланди-ю, қўнғироқ чалиб, ўз ҳузурига матбуот бўлимига бошчилик қилаётган полиция комиссарини чақиришни буюрди.

— «Поляк пичанхонаси»нинг бугунги сони мусодара қилиндими?

— Йўқ, жаноб сарой маслаҳатчиси.

— Бадбахт! Газетани қанақа ўқидингиз? Унда қандайдир расво бир гап бўлиши керак! Жаноби олийлари жуда аччиқланган. Дарҳол редакцияга бориб, газетани мусодара қилинг.

— Балки прокуратура ундан бирор нарсани топгандир, — шунчаки тахмин қилди полиция комиссари. — Мен ҳеч нарсани тополганим йўқ.

— Зудлик билан бориб, мусодара қилинг. Мен ҳозир прокуратура билан гаплашаман.

Комиссар кетди. Полиция директори эса телефонга ташланди.

Жириг-жириг!

— Бу жаноби олийларининг ўзларими?

— Ҳа. Хўш, «Поляк пичанхонаси» нима бўлди?

— Ҳозиргина уни мусодара қилдик.

— Э, ҳали шундай денг! Раҳмат, жаноби сарой маслаҳатчиси.

— Аблаҳ, бу газетачилар!— дея тўнғилларди жаноби олийлари ўта ғазабланиб телефон олдидан жиларкан.— Бу ерда менга аравасини бошқа йўлга буражаги ҳақида дангал ваъда берди, мен аллакай тегишли жойда уни ёқлаб далолат қилдим, энди бўлса бу шайтон шунақа мақолалар ёзадики, газетасини мусодара қилишади! Бу пасткашлик! Серсоқол жанобга бу ҳақда жиддийроқ уқтириб қўймасам бўлмайди.

Айни шу пайтда полиция директори ҳамон телефонга ёпишиб ўтирарди.

Жириг-жириг!

— Давлат прокурорини беринг.

Жириг-жириг!

— Жаноб прокурормилар?

— Ҳа. Ўзлари ким бўладилар?

— Мен полиция директориман.

— Э-ҳа, сизмисиз? Ассалому алайкум, жаноби сарой маслаҳатчиси! Хўш, хизмат?

— «Поляк пичанхонаси»нинг бугунги сони мусодара қилиндими?

— Йўқ, мен ундан ҳеч нима тополмадим.

— Аммо унда нимадир бўлиши керак. Жаноби олийлари жуда аччиқланган. Мен аллакай газетани мусодара қилишга ўз комиссаримни юбордим. Илтимос қилман, жаноби прокурор, газетанинг шу сонини яна бир марта ўқиб чиқсангиз. Жаноби олийлари уни мусодара қилиш кераклигини аниқ қилиб айтдилар.

— Хўп бўлади. Қидириб кўраман. Бош устига!

— Хайр.

* * *

Телефон олдида прокурор шунақаям лавлагиси чиқиб қизариб кетдики, афтидан, илк бор маъшуқаси билан учрашган пайтида отаси қўлга туширганда ҳам у бунчалик қизармаган бўлса керак.

— Нима бало бўлди-ёв! Бу сонда қандайдир ғайриқонуний гап бўлиши керак, мен бўлсам, уни тополмадим. Жаноби олийлари жуда аччиқланган! Нима, мен ақлдан оздимми-а? Ахир, бу хизмат рўйхатимга доғ тушириш деган гап-ку! Қани, яна бир марта шу лаънати соннинг пайига тушай-чи!

У сирка ютгандай башарасини буриштириб, газетани фақат Австрия прокурорларигагина хос бўлган ўта микроскопик диққату синчковлик билан қайта ўқишга киришди.

— Улайки агар шу вайсамаларнинг ичида заррача нолегал сўз топилса!— дея ғўлдирадди у ишини тўхта-тиб папирос чекаркан.— Аксинча, бу ерда редакция, менимча, демократик йўналишдан хаспўшлама бир мақомда ҳукумат сиёсати йўлига буриляпти. Хўш, бунинг нимаси жиноят? Тўғри, агар шу топда мен лоақал бирор минутга чиновник эмасу оддий бир одам бўлолганимда газета деб аталмиш шу латтани фақат мусодара қилибгина қолмасдан, балки уни бутунлай тақиқлаб ҳам қўйган бўлардим. Афсуски, бундай қилолмайман! Қани, худо деб яна бир ахтариб кўрай-чи!

У қидирар, зўр бериб қидирарди. Эшик очилиб, ичкарига полициянинг матбуот ишлари бўйича комиссари унинг ортидан «Поляк пичанхонаси»нинг мусодара қилиниб, бевосита машинадан олинган янги сонининг боғламларини орқалаб келаётган уч-тўртта полициячи кирганида у ҳануз ҳеч нарсани топа олгани йўқ эди. Полициячилар газета боғламларини идоранинг бир бурчагига уйиб қўйишди.

— Газета кеч босилиб чиқди, фақат эндигина уни босмахонадан ола билдик. Унинг бирор нусхаси ҳам на тарқатилган, на сотилган,— рапорт берди полиция комиссари.

— Жуда яхши,— деди прокурор.— Лекин марҳамат қилиб айтинг-чи, бу сон нима сабабдан мусодара қилинган ўзи?

— Менимча, жаноби прокурор буни мендан кўра яхшироқ билсалар керак...

— Мен? Э, бу менинг тушимга ҳам киргани йўқ. Мана, ярим соатдан бери ичини ахтариб ўтирибман, мусодара қилинадиган ҳеч нимасини тополганим йўқ.

— Ҳар ҳолда қандайдир шунақа гапи бўлиши керак,— деди ташвишланиб қолган полиция комиссари.—

Жаноб сарой маслаҳатчиси ҳаяжонланган бир авзойда менга шу заҳотининг ўзидаёқ газетани мусодара қилишни қатъий буюрди.

— Ё парвардигор!— дея хитоб қилди прокурор.— Бунақада ақлдан озиб қолади-ку киши! Ёки кўр бўлиб қолдимми, нима бало? Мумкин бўлса, жаноби комиссар, бу ерда ўтириб, ўша сабилни ахтаришда ёрдамлашинг. Балки сизнинг омадингиз келиб қолар!..

Комиссар таъзим қилиб, креслога ўтирди-ю, мусодара қилинган газета нухасини қўлига олди. Идорага тантанавор чуқур сукунат чўмди. Икки арбоб муқаррар суратда ғайриқонуний бўлиб чиқиши лозим бўлган «Поляк пичанхонаси»ни ўқишга берилиб кетишди.

* * *

«Поляк пичанхонаси» редакциясидаги кайфият байни ҳозиргина ўлик чиқарилган азахонадагидай эди. Шу он бирдан бош муҳаррир ҳаприқиб кириб келди.

— Жин урсин бу аҳволни! Шу ҳам тартиб бўлдими? Соат қарийб ўн бўлибди-ю, шаҳарда эса «Пичанхона»нинг бирор нухаси ҳам топилмайди! Нима, босмахона ёниб кетдими? Ёки машиналарнинг бариси қутуриб қолдими?

— Йўқ, бугунги сон мусодара қилинди.

— Ни-ма-а?

Бош муҳаррир кўзини катта очди-ю, нафаси тиқилиб, бирор сўз айтолмай қолди.

— Ҳа, худди шундай бўлди!.. Бу ерга полиция комиссари келган эди. Босмахонадан бутун тиражни олиб, тўппа-тўғри прокуратурага кўтариб кетди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас-ку, ахир!— дея жаврарди жиғибийрони чиқаёзган муҳаррир.

— Шундай бўлса-да, гапимиз ҳақ.

— Мусодара қилишнинг боиси нима экан?

— Комиссар бунга тушунтиришни истамади. Жаноби муҳаррир прокуратурага борсалар, у ерда ҳамма гапни билиб оладилар.

— Эҳ, худойим! Бугунги сон мусодара қилинган-а! Бунақа бўлиши етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди-я! Ҳеч бундай бўлиши мумкин эмас эди. Охирги минутда унга бирор кимса қасддан биронта ноҳўя гапни қўшмаганмикан?

Бунақа жинойтнинг содир бўлганига ҳеч бир ходимнинг ақли бовар қилмасди. Муҳаррир:

— Лекин мен бари бир буғун ҳақиқатни аниқлаб оламан,— деди-ю, давлат прокуратурасига чопиб кетди.

Тўқ-тўқ-тўқ!

— Марҳамат!

— Ассалому алайкум, жаноби прокурор!

— Ваалайкум ассалом, жаноби муҳаррир! Хўш, хизмат?

— Менинг «Поляк пичанхонам»нинг бугунги сони мусодара қилинипти. Шунинг сабабини билсам бўладими?

— Марҳамат, мана, кўринг.

Прокурор текстининг баъзи жойлари қизил қалам билан чизиб ташланган газета нусхасини кўрсатди. Во дариф! Ахир, бу муҳаррирнинг ўзи ёзган бош мақола-ку. Шу мақолани чиқазиб, жаноби олийларининг не-не илтифотларига сазовор бўлишни кутмаганди-я, шўрлик! Унинг кўз олди жимираб, қорайиб кетаётгандай бўлди, ўчириб ташланган абзацларни ўқий олмади.

— Аммо... аммо... жаноби прокурор,— деб ғудранди у.

Инсонпарвар чиновник:

— Марҳамат, ўтиринг,— дея унинг олдига креслони суриб қўйди-да, сўнг газета сонини қўлига олиб, овоз чиқариб ўқий бошлади:

«Австрия поляк миллатига шунчалар кўп жароҳат етказди. Галицияни шунча узоқ вақт эксплуатация қилди, полякларни шунчалик узоқ эзиб, уларнинг миллий туйғуларини ҳақоратлаб келдики»,— хўш... кечирасиз, бу Австрияга нисбатан нафрат ва адоват билан қарашга очиқдан-очиқ гижгижлаш эмасми ахир?

— Кечирасиз, жаноби прокурор, лекин бу жумланинг биринчи ярми, холос. Иккинчи ярмида эса аниқ қилиб бундай дейилган: «Агар ҳозир сиёсатчиларимизнинг сабот билан олиб борган фидокорона фаолияти натижасида биз миллатимизга муносиб бўлган аҳволга эришиб, Австрияда қатъиян ўз таъсиримизни ўтказиш бошлаган бўлсак, буни оддий тарихий адолат ифодаси деб билиш керак». Бунинг нимаси гижгижлаш экан?

— Эҳ, муҳтарам афандим! Жумлаларингиз узун. Унинг бошини ўқиган киши охирига етолмай қолиши

мумкин. Мисол учун яна мана бу жумлани олиб кўрайлик:

«Пруссияда халқимизнинг ваҳшиёна таъқиб этилиши ҳамда поляк номлари ва ибораларига қарши бошланган шармандали урушнинг фақат Гартманга ўхшаш каллаварам файласуфлар томонидан тарғиб этилибгина қолмай, балки юнкерлар ҳукумати томонидан мисли кўрилмаган қўполлик билан амалга оширилиши...»— ўзингиз ўйлаб кўринг-чи, ахир бу монархиямиз билан дўстона алоқада бўлган ҳукуматни ошкора ҳақоратлаш-ку! Нима, сизнингча, мен шуни ҳам ўтказиб юборишим керакмиди?

— Аммо сиз жумлани охиригача ўқинг-да!— дея илтижо қилди муҳаррир.— Ахир у ерда... «бутун кучимиз билан Австрияга дўст тутинишимиз кераклигини яна бир карра тақозо этади», дейилган.

— Тушунарли! Тушунарли! Мен бу сўзларингизни мусодара қилганим йўқ. Аммо ўзингиз эътироф этинг-чи, ҳар ҳолда жумлангизнинг биринчи ярми ўз моҳиятига эга, шунинг учун ҳам у ғайриқонунийдир. Мана, учинчи мисолни ҳам кўрайлик: «Бизнинг сиёсий арбобларимиз ва мухторий ҳокимиятимиз шунчалар кўп ялқовлик, ношудлик ва ҳатто жиноий бепарволик қилдиларки», дейилган. Йўқ, жаноби доктор, мен чиновникларимизнинг бу тарзда ҳақоратланишига йўл қўя олмайман.

— Бундай эмас-да, жаноби прокурор!— дея йиғлам-спради жони ҳалқумига келтирилган муҳаррир.— Нега сиз жумланинг фақат биринчи ярмини ўқийсиз? Ахир, ўша жумланинг иккинчи ярмида аниқ-равшан қилиб бундай дейилган: «Маъмуриятимиз савиясини ҳозир биз таажжуб билан, аммо етарли миннатдорликсиз қараётган баландликка кўтариш учун энг йирик сиёсатчимиз деярли ғайринсоний куч-қувват сарфлашга мажбур бўлди». Нима, шу ҳам ҳақоратми? Бунинг нимаси ёмон? Қани бу ерда жиноят?

— Сизнинг фикрингиз — сизники. Мен эса ўз фикримда қоламан. Қайси биримиз ҳақ эканлигимизни суд ҳал қилсин. Иннайкейин, мусодара қилиш ҳақидаги кўрсатмани мен эмас, балки полиция директори берган. Сиз полиция директорига мурожаат қилинг. Агар у бир солдан кечиктирмай ўз кўрсатмасини қайтиб олса, мен бунга ҳеч қандай қаршилик қилмайман. Агар шундай қилмаса, бу ишни судга оширишим керак бўлади.

Тўқ-тўқ-тўқ!

— Марҳамат!

— Жаноби сарой маслаҳатчисининг камина қуллари ҳузурингизга келдим.

— О! Жаноби муҳаррир! Марҳамат, ўтирсинлар! Не ташвиш билан келдингиз?

— Газетанинг мусодара қилинганлиги хусусида арз қилмоқчиман.

— Бу борада мен сизга қандай ёрдам бера олишим мумкин?

— Прокурор, агар жаноби сарой маслаҳатчиси ўз фармойишларини қайтиб олсалар, газета сонини чиқаришга дарҳол рухсат беришини айтди.

— Қайтиб олиш? Менинг фармойишимни? Ахир мен ҳеч қанақа фармойиш берганим йўқ, демак, қайтиб оладиган нарсам ҳам йўқ.

— Аммо прокурор айтди-ку...

— Йўқ, йўқ! Сиз янглишяпсиз, у ҳам янглишяпти.

— Бунинг устига, жаноби сарой маслаҳатчиси, мусодара қилиш учун ҳеч қандай асос ҳам йўқ.

— Эҳ-ҳе, қизиқмисиз? Ҳеч қандай асос йўқ эмиш-а! Мана бунга бир қаранг.

У анграйиб қолган муҳаррирга атрофи қизил қалам билан чизилган маҳаллий хабарни кўрсатди: Унда:

«Жаноб Лев Замятальский кеча Ольга Помнинская хоним билан никоҳ қилинди. Бу оилавий тўй дўстлар даврасида хушчақчақ ва дилкашлик билан ўтди»,— дейилган эди.

— Мусодара учун бўлган асос шуми?!— деб қичқирди ўта таажжубланган муҳаррир.— Кечирасиз, жаноби сарой маслаҳатчиси, мен буни ҳеч мантиқан уқиб ололмаяман. Ахир бу хабарни менга кеча шу номи баён этилган жанобнинг шахсан ўзи келтирди-ку.

— Номи баён этилган жаноб, дейсизми?— деб сўради полиция бошлиғи.— Сиз ўша жанобнинг ўзини биласизми?

— Ҳа, кечагина у билан танишдим. Жуда олижаноб йигит экан.

— У ўзининг Замятальский эканлиги ҳақида ҳужжат ҳам кўрсатдимми?

— Ҳужжат? Йўқ, лекин ўзини шундай таништирди.

— Мен ҳам шундай бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Хўш, бўлмаса, билиб олинг: сиз номуносиб қалбакибозликнинг қурбони бўлибсиз. Жаноб Лев Замятальский ҳеч қанақа ёш йигит эмас, балки кўпдан уйланган, кекса, боикром жаноб. Ольга Помнинская эса — жаноби олийларининг рафиқаларининг хизматкори. Гап шу ерда қолсину, лекин сиз газетангизнинг бугунги сонини мусодара қилиш ҳақидаги фармойишни айнан жаноби олийларининг ўзлари берганликларини билишингиз керак. Жаноби олийларининг мана шу бемаза хабарни ўқиб қандай аччиқланганларини бир тасаввур қилиб кўринг-а...

Муҳаррир яшин ургандай гунгу лол бўлиб, бир неча дақиқа ўзига келолмай турди.

* * *

Соат ўн иккига яқинлашиб қолган. Барча «гап тегадиган» жойлари олиб ташлангандан сўнг, «Поляк пичанхонаси»нинг бу ғалвали сони, ниҳоят, уч соат кечикиб бўлса-да, босилиб чиқди. Роса ҳориб, қийналиб, бутунлай калавасини йўқотиб қўйган муҳаррир ўзининг ҳомийси бўлган серсоқол жанобнинг бениҳоя шинам қилиб безатилган кабинетига кириб келди.

Серсоқол жаноб:

— О, салом, доктор!— дея такаллуф қилиб, креслодан қўзғалмай қўлини чўзди.— Вой-бў, худо раҳм қилсин сизга! Ранги рўйингиз нега бунақа? Бўздай оқариб кетибсиз, ғамгин кўринасиз! Бошингизга бирор кулфат тушмаганмикин дейман?

Муҳаррир маъюс овоз билан:

— Ҳа, шунга ўхшаган бир савдо,— деди-ю, бўлган воқеани айтиб бериб, қизил қалам билан бўяб ташланган газета сонини ўз ҳомийсининг олдига қўйди. У эса газетанинг чизиб ташланган жойларини кўздан кечираркан, столни муштлаб хитоб қилди:

— Воллоҳ, мен бу ерда мусодара қилиш учун сабаб бўладиган ҳеч қандай нарсани кўрмайман!

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Бош мақола...

— Ажойиб! Худди менга айтганингиздек қилиб ёзилган.

— Э, хабар-чи...

— Бу кўнгилисиз воқеа, албатта, аммо ҳечқиси йўқ, атиги хусусий бир гап.

— Энг чатоғи шундаки, мусодара қилиш ҳақидаги

фармойишни шахсан жаноби олийларининг ўзи берган экан.

Серсоқол жаноб бирор жойини илон чақиб қўйгандек ўрнидан сапчиб турди:

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Ким сизга шундай деди?

— Полиция директорининг ўзи.

— Худо урдими-е? Йўқ, бу ерда қандайдир англашил-мовчилик бўлса керак. Воқеанинг сиз менга баён қилган тарзда бўлиши мумкин эмас. Мен бу гапнинг тагига етишим керак. Ҳа, албатта, етаман ҳам. Хўл, хайр, азизим! Сиз буни кўп юрагингизга яқин олаверманг. Менга шу чизиб ташланган сонни қолдиринг. Эрта ё индин жаноби олийлари билан учрашиб, бу ҳақда гаплашаман. Катта илтимосим шуки, бугунги мусодара сизни руҳсизлантириб қўямасин. Бу ерда бошлаган ишингизни айни шу йўлдан давом эттираверинг. Сизни ишонтириб айтманки, ҳамма иш яхши бўлади.

* * *

Серсоқол жаноб таъсир-эътиборли, юқори мартабали, катта тажрибали ва жуда иш билан банд бўлган зот эди. Шу боисдан ҳам у роса уч кундан кейингина жаноби олийларининг ҳузурига боришга вақт тополди. Учрашиб, уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирганда серсоқол жаноб ниҳоят ҳалиги борада сўз қотди:

— Кечирасиз, жаноби олийлари, қайси куни «Поляк пичанхонаси»ни мусодара қилиш можаросининг боиси нима эди ўзи?

— Мен қайдан билай? Газетанинг ўша сонига жуда қизиқиб турган эдим, бирдан эшитсамки, уни мусодара қилиб қўйишипти.

— Э, ҳали шундайми? Уни мусодара қилиш ҳақидаги фармойишни сиз берган эмасмидингиз?

— Мен? Бунга менда қанақа асос бор ахир? Нима, мен прокурормидим?

— О, бу роса ажойиб-ку!— дея хохолаб кулди серсоқол жаноб.— Полиция директори бўлса, муҳаррирга: «Газетанинг шу сонини мусодара қилишни жаноби олийлари буюрдилар», деб айтибди.

— Э, мен унинг башарасини ҳам кўрганим йўқ!

— Мана ўша сон! Мусодара қилинган жойлари қизил қалам билан чизиб ташланган. Шунини айтмоқчи

эдимки, менимча, бу сатрларда ўчириб ташланиши зарур бўлган ҳеч қандай гап йўқ.

— Аксинча, бу жуда яхши мақола экан, у албатта, кишиларда дурустгина таассурот туғдирган бўлур эди,— деди жаноби олийлари бош мақолани ўқиб чиққач.

— Суд мусодарани тасдиқламаса керак, деб ўйлайман.

— Йўқ, албатта! Тасдиқламайди, албатта! Ҳар қалай, суд раисига баъзи гапларни тушунтириб қўйсам, ёмон бўлмайди.

Жаноби олийлари телефонга қўл чўзди.

Жиринг-жиринг!

— Бу жаноби полиция директорими?

— Ҳа, жаноби олийлари, хизматингизга тайёрман.

— Сиз менга ёмон хизмат қиляпсиз, жаноби сарой маслаҳатчиси. Мени «Поляк пичанхонаси»ни мусодара қилишни буюрди», деб айтишга қандай тилингиз борди? Мен сизга шундай деганмидим?

— Мен гапингизни шундай тушунибман, жаноби олийлари.

— Агар сиз ҳамма гапни ҳам шунақа тушунадиган бўлсангиз, шошилишч этап билан олий палатага жўнатиладиган бўп қолибсиз. Сиз суд раисига ҳам масалани шу тахлитда тушунтирингизми?

— Ҳа, жаноби олийлари.

— Бас, шундай бўлгач, марҳамат қилиб, сиз ҳозирнинг ўзидаёқ унга телефон қоқиб, бу гапнинг мутлақо нотўғри эканлигини, менинг бу ҳақда ҳеч қанақа буйруқ бермаганимни ва суднинг мусодарани тасдиқлашини истамаётганимни айтинг. Мени ҳозир мақоланинг даставвалги ҳолатида мумкин қадар тезроқ босиб чиқарилиши жуда қизиқтиряпти.

* * *

Жиринг-жиринг!

— Жаноби сарой маслаҳатчиси, бу сизмисиз?

— Хизматингизга тайёрман, жаноби олийлари.

— Хўш, нима гап?

— Ҳозиргина телефон орқали суд раисидан жавоб олдим.

— У нима деди?

— Улка суди бундан ярим соат олдин мусодарани тўла тасдиқлабди.

[1899]

ЧУЧҚА

Чўчқа балчиқ ўртасида ётиб олиб, ўзича шундай дея хурхурларди:

— Худоё, қанийди менга ҳам шох берсанг-а! Мен уларнинг зап адабини берардим-да, ҳа, шундаям адабини берардимки! Қачон бўлмасин, мени тишлаган, лавлагизордан қувиб чиқарган, итларини гижгижлаган ёки орқаворатдан мени ёмонлаган ва масхара қилганларнинг бари-барисига кимлигимни бир кўрсатиб қўярдим. Даставвал, манави итларнинг абжағини чиқарардим! Худоё, нақадар жонгинамга тегди-я, булар! Илгариги аҳвол, ҳар қалай, ҳозиргига қараганда дурустроқ эди. Илгари, ҳарна бўлса ҳам тартиб бор эди. Лавлагизорга кириб кавлай бошласам, «Ҳой, бу чўчқага қаранглар, жиноят қиляпти-ку!»— дейишарди. Шу он итлар югуриб келиб, қулоқларимдан тишлаб торта бошлашарди, гоҳи пайтларда тишламай фақат дағдаға қилишарди-ю, четан девордан ўтказиб, ҳайдаб юборишарди мени. Хўжайин эса, бундан кейин чўчқа кирмасин, деб четан деворнинг тешилган жойини шох-шабба билан тўсиб қўярди. Одамнинг яхшигина иштаҳасини бунақа бузиш — бахиллигу пасткашликку-я албатта. Аммо, майли, жаҳаннамга! Нима бўлса ҳам, лоақал, қандай айбим учун жазоланганимни билардим. Ҳозир эса лаънати итларга бу камлик қилиб қолди. Энди улар ортимдан изма-из чопиб юришади, тишлашмайди-ю, нуқул ҳуришади, тинмай ҳуришади.

— Ҳой, чўчқа,— дейишади,— эсингни йиғиб ол! Қандай яшаётганингни билияпсанми? Виждонинг борми, ўзи? Афти башарангга бир қара, қандай киру исқирт, хурпайма, жоҳилсан-а! Ўзинг ўйлаб кўр-чи, худонинг даргоҳида нима учун яшаяпсан?

— Яхши одамлар ёғимни ейишлари учун,— дейман уларга. Эҳ-ҳе, қулоқ солиш қайда дейсиз, ундан ҳам баттароқ вовиллашади.

— Шундай дейишга уялмайсанми? Ёғинг-а! Ҳа, тўғри, ёғинг яхши нарса, лекин уни ўлганингдан кейин олишади. Сен бунинг учун жавобгар эмассан. Бироқ сенинг ҳаётинг-чи, чўчқа, ҳаётинг нима бўляпти?!

— Мени тинч қўйинглар,— дея хириллаб ётиғи билан гапираман уларга.— Мен ўз ҳаётим учун жавобгар эмасман. Нега деганда, мен ҳаётни ўзимга ўзим берганим йўқ.

— Уят, чўчқа, уят! Ўзимга ўзим берганим йўқ эмиш. Ахир, сенда ҳам қандайдир онг, қандайдир туйғу бор-ку! Марҳамат қилиб айт-чи, кеча сен давлат совети сайловида қандай овоз бердинг-а? Наҳотки, худонинг софдил махлуқи шундай овоз берса-а? Иккита лавлаги учун виждонингни сотдинг-а! Туф-е! Сен ҳатто чўчқаликка ҳам иснод келтирдинг! Тагин сен бир йўла «Батьківщина»ни ҳам, «Русская правда»ни¹ ҳам кандасиз ўқийсан-а.

— Нима бўпти! Уқишга ўқийман, аммо сайловда эса чўчқалик виждонимнинг амрига қараб овоз бераман. Йўқолинглар! Тирғилаверманглар!

Бе, қайда! Елимдай ёпишиб олишади, тинч қўйишмайди. Бариси ёзувчи бўлиб олишган денг, газеталарга ёзиб ҳуришади, менга турли лақаблар қўйишган. Илгари лавлагизорга кирсам, «Ур коммунисти!»— деб бақришарди. Мен қўрқиб, жонҳолатда қочардим. Шу сўздан жуда-жуда қўрқардим. Унинг нималигини ким билади дейсиз. Лекин бирорта ит: «Хув ана, коммунист! Коммунист! Бировнинг лавлагисини ўғирлаяпти!»— деб акиллаб қолса, ваҳимага тушганимдан этим жунжикиб кетарди. Энди улар бунақа даҳшатли сўзларни ҳам айтишмайди-ю, аммо аввалгидан ўн барабар ортиқроқ жонимни олишади.

— Текинхўр! Семириб ёғ бойлаб боряпти. Ёғини киму нима учун ейишини ўзи ҳам билмайди,— дейишади.

Буниси ҳам гўрга-я, лекин улар бундан ҳам ёмонроқ қилиқ чиқаришган: виждонимга мурожаат қилишади, мени уялтиришга уринишади. Бутун умр бўйи лою балчиқда, охурнинг олдида, четан деворнинг тагидаю мол-

¹ «Батьківщина» Галиция халқчиларининг, «Русская правда» эса москвофилларнинг газетаси бўлган.

хонада яшаган бўлсам, менда уят қайдан бўлсин! Кулоғимни қоматга келтириб бекорга қичқиришади. Менинг виждонимга тил теккизмаишлар. Виждон меники, унга ўзим хўжайинман. Тагин менга нимани ўйлаб топишибди денг! Мана, қулоқ солинг. Яқинда бўлиб ўтган сайловдан сўнг менга ҳар қайси кўчадан, қўшни қишлоқ ва уездлардан, ҳаттоки Львов, Черновцов ва Коломиядан ичига Микита Хруннинг¹ сурати солинган хатлар кела бошлади. Олдин мен гапнинг нимадалигини фаҳмламай, суратдан кулдим. Ҳатто уни танқид қила бошладим ҳам. Нима дейсизки, ўша менинг портретим эмиш. Э, мен бунақа кўйлакда ҳам юрмайман, бунақа бедаво колбасани ҳам емайман. У газетчи-ю, мужикпараст итлар ўзларини шу қиёфада кўрсатишган, ўзларини масхара қилишган. Чунки уларнинг ўзлари шунақа кўйлак кийишади, мана бунақа колбасани эса дунёдаги ҳамма нозу неъматдан аълороқ кўришади. Худога шукур, мен улардан билимдонроқман, дидим ҳам уларникидан нозикроқ. Аммо бунақа суратлар ҳар кун тинимсиз келавериб, куздаги хазондай ёғилавергач, дилим қандайдир бежо бўла бошлади. Адресни ўқийман: «Микита Хрунь чўчқа ҳазратларига», деб ёзилган, тумшуғига колбаса илинган башарага, манави қулоқларга, манави кажава қоринга қарайман, нақ даҳшат! Шунда мен бу итларнинг бутун ғаразгўйлигу барча заҳархандасини тушундим. Ахир, колбаса — менинг ўз вужудимнинг маҳсулоти-ку! Улар, шу колбасани менинг тумшуғимга илишлари билан: «Сен шундай чўчқаларча овоз бериб, чўчқаларча яшаб, ўзингни ўзинг еясан», демоқчи бўлишган. Биттаси шу суратни Дантнинг китобидан йиртиб олинган вараққа ўраб юборган. Уқиб қарасам, Уголино билан унинг ўғиллари ҳақидаги ҳикоя экан. Унда шу ота-болаларнинг очликдан ўз қўлларини чайнаганликлари, кейин эса дўзахда Уголино ўзини ҳалок этган кимсанинг миясини кемирганлиги таърифланган эди. Тагин варақнинг четига ўзимизнинг имло билан: «Бу сенинг ҳақингдаги ҳикоядир», деб ёзиб ҳам қўйилган. Туф-а! Кўнглим

¹ Хрунь — украинчада чўчқа демакдир. Галицияда ўз овозларини сотган сайловчиларни «хрунь», деб атардилар. Булар орасида ўз овозини ҳаттоки бир бўлак колбаса эвазига сотадиганлар ҳам бўларди. (Иван Франко. Том 3, стр. 601. Издательство худ. лит-ры, Москва, 1956.)

айниб кетди! Кун бўйи туз татиёлмайдиган бўлиб, ишта-
ҳам бўғилди!

Ўз гўштимдан қилинган колбасани ея эмишман-а!
Худо ҳаққи, айтинг-чи, қайси бетамиз ўйлаб топдийкин
бунақа разилликни, бунақа зидди табиий осийликни!
Ахир, ҳатто бунни тасаввур қилиш ҳам нақадар даҳшат-
ли-я! Улар бўлса мана шу бемазагарчиликлари билан
мени ҳадеб безор қилаверишади. Ҳа, қараб туринглар
ҳали, худо менга шох берсин, кўзларингизни шунақаям
мошдай очиб қўяйки! Ушанда чўққанинг ору номуси
қаердалигини билиб оласизлар.

Борган сайин аҳвол ёмонлашиб боряпти! Энди улар-
га сайлов машмашаси камлик қилиб қолди. «Э, сайлов
ҳар олти йилда бир марта бўлади, агар биз уни шу вақт
ичида тинч қўйсак, унинг ҳеч нарса билан иши бўлмай
қолади!»— дейишади. Мени бирор минут ҳам тинч қўй-
май, туғилишимдан то ўлгунимга қадар секин оташда
куйдириш уларга жа хуш келади! Энди улар биргина
менинг у ёки бу хатти-ҳаракатимгагина эмас, балки бу-
тун чўққача дунёқарашимга қарши, дунёдаги барча
чўққачиликка қарши, жамоат ишларимиздаги жамики
чўққача тартибларга қарши чиқишмоқда. «Чўққа ҳамма
ерга ўз тумшугини тикади, қаёққа қарама, жамоат тар-
тибларининг ҳар бир бурчагидан чўққанинг қулоғи кў-
риниб туради», дейишди-ю, жамики итлар галаси ҳамма-
ёқда пойлаш, исқаш ва ириллашга тутинишди, бир-би-
ровларининг юракларига лойли этиклари билан суқила
бошлашди. «Ҳой, мужик, айтишларига қараганда, юра-
гининг тубида аждодларингдан қолган зигирдаккина
чўққалик бор экан. Қани, ўшани буёққа бер-чи!»— деб
мужикни судраб обориб, шармандаи шармисорини чиқа-
зишади, парчалашади, чайнашади, майиб қилишади.

Ё парвардигор! Улар мени бутун уруғ-аймоғу бола-
чақаларим билан бирга ер юзидан йўқ қилиб юборишга
аҳд қилишган. Фақат катталари вазминлик билан сў-
кишса, балки менга унчалар ҳам оғир ботмасди-я. Кат-
талари баъзан қичқиришса ҳам, лекин, ҳар қалай, шу
заҳотининг ўзидаёқ мени силаб-сийпаб, эркалаб қўйиша-
ди. Ҳа, тушунадиган одамлар-да, қандай қилишса ҳам
дунёда чўққасиз яшай олмасликларини ҳар қайсиси
яхши билишади. Аммо «ёш авлод»лари, бай-бай, ху-
дойим кўрсатмасин, шунақаям қопонғич, шунақаям
вовилдоқ, жангара лайчаларки, нақ ўлимингга рози бў-

ласан киши. Арзимайдиган кичкинагина чўчқалик ҳам уларнинг кўзига сихдай ботади. Узларингиз бир ўйлаб қаранглар-а, катталар қарта ўйнаб, диний ашулаларни айтиша туриб, журналларда чоп этилган гапларни ўқимасдан фақат суратларини томоша қилишади. Бетамизларга шу ҳам ёқмайди-да. «Чўчқалик бу, чўчқалик!»— деб қичқирашади. Сал улғайганда эса ўзлари ҳам шуларнинг изидан боришади, мен буни яхши биламан. Мана, ўша «ёш авлод» бугун қичқириб ҳақиқатпарварликка чақиряпти, виқор билан юряпти, ваъзғўйлик қиляпти. Унга бир-икки йилдан кейин қарасангиз, бутунлай бошқа одамни кўрасиз. Қамолотга етиб, «пан профессор» бўлганида эса уни мутлақо таний олмайсиз: жаноби муҳтарам яшилранг столчанинг олдида тўртта тузга сиғиниб, минғиллама овоз билан:

На весь світ
Виліз кіт
Перехрестився!

дея хиргойи қилиб ўтиради.

Бироқ ҳозир унга бу ҳақда гапириб, хомтама бўлманг, фойдаси йўқ. У гапингизни тингламай, бунинг устига тагин юзингизга ҳам тупуради. «Йўқ, чўчқа,— дейди у,— чўчқалигингни абадий деб ўйлама! Унинг ҳам бирор кун умри тугайди. Агар биз бўлмасак, лоақал, келажак авлодлар сенинг таъсирингдан холи бўлиб ўсишар-ку... Бундан кейин нима бўлиши билан эса мени қўрқитмай қўя қол! Майли, шундай бўлсин, майли, гапинг ҳақ бўлсин, аммо ҳозир токи жисмимда муқаддас оташ ёнар экан, сенга қарши жанг қилишим керак!»

Неча марталаб улардан илтижо қилдим: «Худодан қўрқинглар, панларим!»— дедим (ҳа, бу шайтонваччаларга шунақа ҳазратбоп муомала қилардим). «Ҳеч бўлмаса, мени экспортга қўйинглар. Виждонларингиз борми, ўзи? Немислар билан австрияликларни очликдан ўлдирасизлар-ку! Сизнинг Галиция чўчқаларингиз бўлмаса, улар тез кунда қирилиб битади-ку!»— дедим. Бе, мураса қайда! Тош юмшаса юмшайди-ю, буларнинг

¹ Эл олдига
чиқди-ю,
чўқинди мушук! (Украин ҳазил қўшиғи.)

кўнгли юшмайди. «Қўрқма, чўққани Венгрия етказиб беради», дейишади. Балки у чинданам етказиб берару, лекин кимнинг Венгрия учун ажалидан беш кун олдин ўлгиси келади дейсиз. Уяту виждон қийноғидан ўлиш ҳам чўққанинг ўлими бўлдими-а? Аммо қисматим шунга боряпти, ҳа, худо ҳаққи, шунга боряпти!

Ё парвардигор, арзимни эшит! Шох бер менга, шох! Шу аблаҳларнинг барисини чавақлаб, ичагини бошига калава қилмагунимча бирор лаҳза тинчимайман. Шармандаи шармисор бўлиб ўлишсин, чўққачиликнинг ҳам куч эканини ва унинг шаталоқ отганга тош отмай қолмаслигини билиб қўйишсин улар!

1890 йил 13 апрель

ДОБРОБИТ ҲАҚИДА ЭРТАК*

Бир вақтлар Добробит деган одам яшаган эди. Билмадим, уни биронталарингиз эслай оласизларми? Эслай олмасангиз, келинг, сизларга уни холамнинг бувисининг марҳум амакиси ўзимга таърифлаган тахлитда таърифлаб берай. Гап, бўлмаса, шундай:

Кекса Добробит бутунлай фазилатсиз одам эди. Унинг асосий ҳаётий принципи: «Қаерда ўтирмай, қорин тўйдирай!»— деган шиордан иборат эди. Бас, у фаровонлик рамзи, яъни Добробит бўлгач, унинг ўтирадиган жойи ҳам ҳамиша бор эди, албатта. Овқат ейишни жудаям яхши кўрар эди. Қорни ҳам қоринмисан, худо кўрсатмасин, ҳаммолнинг кажавасидай шунақаям қаппайиб турардики, раҳматли ўзининг тиззаларини атиги тушида-ю, яна, ёшлигини эслаганида — хаёлида кўрарди, холос. Пиво-ю мусалласдек шароб зотини ҳам, ҳар қалай, у томоғидан четга тўкмас эди. Унинг бу хислати ҳатто тарихнавис Нестор ҳазратларининг эътибори муборакларини жалб этиб, «Русия — қувноқ шаробхўрлик юртидир», деган ривоятнинг айтилишига сабаб бўлган эди.

Унинг уччига чиққан ялқов бўлганлиги, албатта, маълум савдо. Ҳа, бунақа қорину маст калла билан қандай ишлайди ахир. Қим билади, шайтон унга ботқоқнинг тубидан тилла ташиб турармиди, буниси қоронғи-ю, бироқ ўзига-ўзи соҳиби эҳсон бўлган Добробит қўлини ёз кунни ҳам совуқ сувга урмай, беташвишу бемалолгина яшарди. Аммо-лекин муштлашиш, болохонадор сўкинишу ишқий саргузаштларга қолганда, бай-бай, олов эди, олов! Унинг мағрурлигини айтмасак ҳам бўлади. Хулла-

* Добробит сўзи фаровонлик маъносини англатади (украинча).

си калом, агар дунёда етти гуноҳи кабир барҳақ бўлса, шуларнинг жамиси унинг ачиган хамирдай кўдчиб турган қип-қизил юзи-ю, ёғ босган митти кўзларига сархат қилиб битиб қўйилган эди.

Мана шунақа бандаи ғаройиб юртимизда шиширилган мешдай пишиллаб, кибру савлат билан юрарди денг, э, хонмисан, хоқонмисан, назар-писанд қайда. Қаёққа қарамасин, ҳамма ерда жавдарзору буғдойзорлару, ям-яшил ўтлоқлари денгиздай чайқалиб ётибди, чор атрофда бепоён ўрмонлари шовуллайди, сербалиқ дарёю сойлари шарқирайди, нимасини айтай, борингики, турганбитгани кони неъмат! Дунё билан иши йўқ, овқатдан ташвиши йўқ, бепарвои фалак Добробит овозини баралла қўйиб:

Қайдадир рус днёри—
Жаннатнинг буғдойзори,
Бир юртки, жавдарга кон,
Очлик ҳеч бўлмас меҳмон:
Ой, на-на! Ой, на-на!
Бу рус юрти, кўр, мана!—

деб хиргойи қиларди.

Кўлдан бери унга поплар насихат қилиб:

— Ҳой, биродар! Худога тавба қил, бунақа қилигингни ташла, яхши эмас,— дейишарди.

У бўлса парво ҳам қилмасди:

— Ҳе, нима деяпсизлар? Мен Добробитман! Мени нариги дунёга бадарға қилишса қилишадикки, лекин феълимни ўзгартира олишмайди, дерди.

— Нима, сени нариги дунёга бадарға қила олмайдилар, деб ўйлайсанми?

— Қўлларидан келса, қилиб кўришсин-чи!— деб қичқирарди Добробит.— Кимнинг ҳадди бор? Ахир, бу жинойт-ку.

— Мана, ҳали кўрарсан! Шунақалар ҳам топилиб қолади, ҳатто улар бу жинойтлари учун ҳеч қандай жазо ҳам олмайдилар.

— Э, қўйинг бунақа гапларингизни!— дерди Добробит.— Бўридан қўрққан ўрмонга бормади! Тақдиримиз аниқ; ҳаммамиз бир кунмас бир кун ўламыз, шайтоннинг комига тушамиз. Шунини ҳам ўйлаб, бошни қотириб ўтирамызми? Нима бўлганини кўрганмиз, нима бўлажа-

гини эса, одамлар билмайди; бунни, օтахон, сиз ҳам билмайсиз: Яхшиси, келинг, косани тўлдириб май симирайлигу қўшиқни шундай айтайликки, тоғлар ҳам гулдураб кетсин:

Езу қиш мен сўлмайман,
Дунёда ҳеч ўлмайман!
Чунки ёру дўстимни
Шод этишдан толмайман!
Ой ну-ну! Ой, ну-ну!
Шод этишдан толмайман!

Шундай кайфу сафо суриб, менинг Добробитим ҳеч нарсани ўйламасди. Бир куни шу бепарвои фалакнинг ҳузурига осмондан ҳам эмас, ернинг қаъридан эмас, айна пан Гопманнинг ўзидан повестка деган бало ўз оёғи билан кириб келиб, «фалончи ўғли писмадончи Добробит эрталаб соат саккизда маҳкамада ҳозир бўлсин», деган хабарни ётказди.

Умрида биринчи марта Добробитимизнинг эти сесканиб кетгандай бўлди; ҳар қалай, хавотирга тушиб қолди-ёв! «Мендан нима керак экан пан Гопманга?— деб ўйлади у.— Ҳамма солиқларни-ку тўлаганман, ҳеч ким билан судлашаётганим йўқ, тўланмай қолган жарималар ҳам йўқ. Пан Гопман билан танишишни ҳам истамайман. Лекин илож қанча! Буюрилгандан кейин бормасам бўлмайди».

Эртаси куни барвақт аравасини қўшдириб, у пан Гопманнинг даргоҳига йўл олди.

— Ассалому алайкум! Ҳазрати Исо пайғамбарга шону шарафлар бўлсин!— деди Добробит эшикдан кириб келаркан.

— А, тен топры, тен топры¹,— дея жавоб қилди пан Гопман.— Нима, сизи битта мушиксиз², сизга нимади керак?

— Мен Добробитман, паннинг буйруқлари билан келдим. Мени нима учундир чақирган экансиз. Мана, повестка.

— Ҳа, ҳа, Топропит сиз-да? Яхши, яхши, пан Топропит, сиз бунда ўтиради! Сизни гапиради керак!

¹ Русча «Добрый день» ибораси бу ерда бузиб айтиляпти.

² Сиз битта мужиксиз, сизга нима керак демоқчи.

- Мени?
- Сизни, сизга, сиз ҳақда, бариси бир. Айтинг-чи, пан Топропит, мен эшитди сизда ампар бор-да?
- Ҳа, омборим бор.
- Шу ампарда галла қанча булади?
- Галла дейсизми? Минг пуд жавдар, беш юз пуд буғдой, хўш, тагин сулидан ҳам бир ярим минг пудча бор.
- Хо-хо-хо! Бу яхши! Бу чуда яхши! Бизга акурат шунча керак!
- Сизгами, пан Гопман?
- Йўқ! Менга керакди йўқ! Кўшиндан пан старший ёзади хат, бизга галла керак дейган. Шундай. Энди пан Топропит биз шу галлани олади¹ майли-да?
- А... а... а... Галламни олишга қандай ҳаққингиз бор?— деб юборди ҳайрон қолган Добробит.
- Ну-ну-ну! Бизни галлангизни текинга олади, деб ўйламанг! Йўқ, биз бундай одам йўқ! Биз сизга опликация беради! Тушунди?
- Опликаций деганингиз нима ўзи?
- Бу шунақа қоғоз, уни сиз сақлаб қуяйт!
- Нон бўлмаганда уни есак бўладими?
- Ах, сиз акмак мушик, пан Топропит! Ха-ха-ха! Емак! Сизга фақат емак бўлса, пас. Бизда фатерланд² борлигини сиз биладими?
- Йўқ, пан, бунақа нарсани билмайман.
- Пан Гопман:
- Ой-ой-ой!— дея қичқирди-ю, икки қўли билан калласини ушлаб, идорада уёқдан-буёққа типирчилаб юра бошлади.
- Добробит бу ҳолатни ўзича жўйиб: «Тўсатдан пanning тиши оғриб қолибди», деб ўйлар, аслида эса пан Гопман Добробитнинг «фатерланд» ҳақида ҳеч нарса билмаслигидан таажжубланарди.
- Роса ойойлаб, войвойлаб, ҳовридан сал тушгач, пан Гопман:
- Ну, гапга кулак солинг, пан Топропит,— деди.— Сиз кулгили бўлмайт! Фатерланд дегани бу — кушин, нашальник ва мен! Фатерланд ушун ҳар бир мушик ҳам-

¹ 1821 йилда Австрия ҳокимияти Галиция қишлоқларининг жамоат омборларидаги галлани тортиб олди.

² Faterland — ватан (немисча).

ма нарчасини беради керак, шунда ҳам кам бўлади, тушунди?

— Э, э, пан Гопман, ўзим очликдан ўлиб қолсам-чи?

— Акмак мушик! Фатерланд омон бўлади, бас! Мушик топилайт! Улмайти! Мен айтган опликаций эса сенга процент беради.

— Менга, пан, процент керак эмас.

— Истамайсанми? Бу чуда яхши. Мен буни шундай деб протоколга ёзади. Галлага бўлса, ҳозир адам боради, ҳаммасини олади.

— Йўқ, пан. Мен бунга рози эмасман. Еримда бу йил ҳосил унмаса нима қиламан?

— Э-э, унмаса эмиш! Фақат яхши ишла, ҳаммаси унади. Мен сени, пан Топропит, чуда дангаса, ишламайт деп эшитди. Гапим кулагингда бўлсин, бундан кейин бунақа гапларни эшитмай!

Ниҳоят, сабоқни эшитавериб жонига теккан Добробит бетга чопиб:

— Сизга нима? Ахир, мен сиздан галла сўраб келганим йўқ-ку, сиз мендан сўраяпсиз-ку!— деди.

— Нима! Сен нима деди? Мени билан шундай гапирасанми?!— дея қичқирди пан Гопман.— Эй, хизматши! Bank heraus!¹ Қамшилайт!

Кўз очиб юмгунча ҳам вақт ўтмасданоқ даҳлизга жазо тахтаси ўрнатилди, бир гала гайдуқлар Добробитни дарҳол босиб, шу тахта устига ётқизишди-ю, шўрликни аёвсиз қамчилай бошлашди. Бечора туғилганидан бери ҳеч қачон бунчалик қаттиқ саваланмаган эди. Кейин уни яна пан Гопманнинг ҳузурига оборишди.

Добробит:

— Пан, қанақа қонунга асосан мени...— дея эндигина гудрана бошлаган эди, пан Гопман унинг сўзини бўлди:

— Шим бўл, мушик! Хеш гапирма! Мана, меники ҳукуким!

У шундай дея стол устида ётган чўчқа тери жилдли китобни уриб қўйди.

— Укишни биласан?

— Йўқ, пан, саводсизман.

— Бўлмаса, шим ўтир. Бунда меники ҳукуким ёзил-

¹ Скамейка (жазо тахтаси) чиқарилсин! (Немисча.)

ган. Кўр, мана параграф эмэрэмэрэмэрэ! Энди сеники гапир, пан Топропит, пулинг борми?

— Ҳа, бир оз бор шекилли.

— Бир азни меники билмайди. Сен тугри айт, канча пулинг бор?

— Ун минг гульденча бор.

— Оҳ-ҳо, ун мин гульден! Акмак мушик, сеники бунча пулни нима қилади?

— Сандиққа бекитиб қўйганман, ётибди, ош-нон сўрамайди, бирор кунимга яраб қолар.

— Ана, меники айтмадим!— қувонч билан хитоб қилди пан Гопман.— Акмак мушик, пулни ишлатишни билмайт! Фатерландга эса пул керак! Кўп пул керак! Аммо сеники куркма, пулинг куймайт! Сенга опликаций беради.

Ғазабланганидан ўзини тутолмай қолган Добробит:

— Облигацияларингиз бошингизда қолсин!— деб бақириб юборди.

— Нима? Нима? Сеники гап кайтаради?— дея чинқирди пан Гопман.— Хизматши! Қамшилайт!

Добробитимиз иккинчи марта қамчилангандан сўнг қўйдай ювош бўлиб қолди. Қамбағал пан Гопман билан ҳазиллашиб бўлмаслигини уқди шекилли, тақдирига тан бериб қўя қолди.

— Ну, акмак мушик, сеники опликаций оладими?!— деб бақирди пан Гопман.

— Оламан, пан.

— Шунингга олдинрак айтади керак! Кулак сол, мушик! Яхши отларинг бор деп эшитди меники. Шундайми?

— Ҳа, отларим бор.

— Кўпми?

— Ун жуфт.

— Ун шуфт! Сеники шинни бўлган! Бунча от сенга нимага керак?

— Барисини ўзим боқиб етиштирганман, пан. Сотиш керак бўлиб қолса, сотарман. Бўлмаса, ўзимда турар.

— Кулак сол, пан Топропит! Фатерландга от керак. Сенда ики шуфт қолса пас, башка отларингга квиток¹ бераман.

— Квитокни нима қиламан?

¹ Квиток — квитанция.

— Яшириб қўй! Вақт келади, кассада пул бўлади, сеники кўп пул олади. Отларни эса, меники айтади, сендан олиб кетадилар.

Добробит гарданини қашиб қўйди-ю, ҳеч нима демади. Пан Гопман бўлса сўроқни давом эттирарди:

— Кулак сол, пан Топропит, еринг кўпми?

— На кўп, на оз. Ўзимга етарли.

— Акмак мушиқ, меники сендан уни сурамади! Не-ча морк еринг бор, деяпман!

— Морков деб сабзини айтяпсизми? Ҳа, эксам, еримда сабзи ҳам унади.

— Ой-ой-ой!— дея яна қичқирди пан Гопман гўё тиш оғриғи қайта қўзгагандай.— Бу канака акмак мушиқ-а! Хатта моркни ҳам билмайди. Ерингни қандай улчадинг?

— Биз, пан, ерни таноблаб ўлчаймиз.

— Хуш, еринг неша таноб?

— Юз танобча чиқиб қолар.

— Йук, бу булмайт! Меники айтади, ерингни қайта таноблайт. Сенга бу куп. Сенга йикирма таноб пас. Башкасини менинг акам фон Дравсенга¹ берилайт.

Добробит фақат кўзларини катта очди-ю, лом-мим демади.

— Кулак сол! Сеники куп налог тулайдими?

— Вой, шўримиз қурсин, кўп бўлганда қандоқ! Ҳар таноб ерга чорак гульдендан тўлаймиз.

— Ха-ха-ха! Шу ҳам кўпми! Ха-ха-ха! Энди сеники ҳар морк ерга беш кумушдан налог тулайт! Тушунди?

— Йўқ, тушунмадим.

— Ну, билганингни кил. Буни сеники тез кунда яхши билади. Хуш, сеники молни қайда боқади?

— Ўрмонда боқаман.

— Урман кимники?

— Худоники.

— Нима? Қимники? Куданики?

— Ҳа. Пан ўрмон меники, дейди, мужиклар эса бизники, дейди. Лекин мен ўзимча шундай деб ўйлайман: бу ўрмонни пан ҳам, мужик ҳам экиб ўстиргани йўқ. Демак, ўрмон худоники. Ундан фойдаланамиз, албатта.

— Урманда мол бокиш мумкин йук. Урман панники, мана, патент!

¹ Бу сўз немисча von draußen деган сўздан олинган бўлиб, бу ерда бегона, ёт, келгинди деган маънода берилган.

— Агар еримни ҳам қирқиб қўядиган бўлсангиз, молимни қаерда боқаман?

— Қаерда боқишни сеники билади! Суясанми, оғилда саклайсанми, узинг бил! Урманда бакиш йўқ!— дея бақирди пан Гопман.

Добробитнинг ичида қайси бир томири узилиб кетгандай бўлди. У ўзини тутолмай:

— Йўқ, пан! Мени нима қилсангиз, қилингу, лекин молимни боқиш учун олишаман, бунақа ҳақсизликка чидаб туролмайман. Бундай бўлиши мумкин эмас! Бунақада мен тириклай гўрга кираман.

— Шим бул, мушик! Уйга кет!— деди Гопман депси-ниб.

— Йўқ, пан, жим бўлмайман, бу ердан кетмайман ҳам. Бу патент бекор қилиниши керак!

— Нима? Нима деди? Сен ҳаддингдан ашдингми?!.. Хизматши! Бун камшилайт!

— Истаганингизча қамчилайверинг! Уриб ўлдирсангиз ҳам ўз ҳақимдан кечмайман!— деб бақирарди Добробит.

Пан Гопман:

— Камшилайт ҳам камаб куй!— дея буйруқ бериб уйига жўнаркан, идорадан чиқа туриб.— *Pfui, wie man sich mit diesen dummen Bauern herumplagen muss!*¹— деб уф тортиб қўйди.

Добробит оёқлари ўсиб чиққан жойида оладиганини олиб, бунинг устига тагин ярим йил қамоқда ҳам ўтирди. Ҳа, то Гопманнинг эсига тушиб, бўшатиб юбориш ҳақида буйруқ бергунига қадар қамалиб ётди. Авахтадан чиқа туриб, ҳурпайма папағини босиброқ кийди-ю, қочмаган номард, деб уйига чолди.

Келиб қараса, ҳол не-ю, кун не-ю, қўйингки, тўртта деворини ҳам таний олмай қолди.

Добробитнинг шундан кейинги қисмати борасида тарих чурқ этмайди. У ўлдими, қайта туғилдими, келинг, бу ҳақда бош қотириб ўтирмайлик. Ҳар ҳолда, ҳозиргача орамизда яшаб, ҳаммамизга яхши танилиб қолган Добробит илгариги Добробитга мутлақо ўхшамайди. Ҳозирги Добробитимиз лабига пашша қўнса «киш» демайдиган, ювош, меҳнатсевар, тежамкор, юксак ахлоқ-

¹ Туф-е, бу аҳмоқ мужиклар билан бўладиган ташвиш бунчалар кўп-а! (Немисча.)

ли, қисқаси, илгариги Добробитнинг батамом акси. Энг муҳими шундаки, бизнинг Добробитимиз тепадагиларнинг ваколату рухсати билан иш кўради. Неча-неча марта у «ана ўлади, мана ўлади» даражасига етади-ю, лекин охирги дақиқада теладан ҳамиша: «Добробит дунёда қолади!»— деган фармойиш келади. Ҳа, унинг ҳанузгача орамизда соғу саломат юргани учун худога минг қатла шукур! Энди унинг эски феъли атворидан асар ҳам қолгани йўқ. Гоҳо-гоҳо тушида гудраниб эски қўшиғининг атиги:

Қайдадир рус диёри?..—

деган биринчи мисрасинигина айтади, холос. Шуни ҳам ғамгин оҳангда айтади.

Қолган мисраларини мутлақо унутиб қўйган.

(1890)

ПУСТИН ТАРИХИ

Карловолик Иван Лукич Сандулякка бағишлайман

Дунёи фонийда унчалар ҳам янги бўлмаган оддийгина бир қўй тери пўстин бор эди. Гарчи ямоқсиз бўлса-да, лекин у кийилавериб, роса эскирган, бутун жисми терда қотган, аллақачонлардир ўзига Покутье пўстинининг типик кўркини бахш этган жияклари ҳам рангсизланиб қолган эди. Қисқаси, у ҳаваскор этнографни қизиқтирмайдиган, ташқи қиёфаси жиҳатидан ҳам фахрланиш ҳуқуқига мутлақо эга бўлмаган оддий, кўримсиз, шунчаки бир пўстин эди.

Шундай бўлса-да, у жуда такаббур эди, тун қоронғисидан хўжайинининг тўшаги тепасидаги қозикқа осилиб турганида одатда ўз-ўзи билан қиладиган суҳбатларида роса гердайиб, ҳаддан ташқари кибрланар эди.

«Бирор-бир жун пўстиннинг, биронта почапўстиннинг ёхуд бирор черков ризасининг фахру ҳурматга менчалик ҳуқуқи борми ахир?— дерди у хаёл суриб.— Тўғри, сиртига қизил мовут қопланган тулки мўйна пўстинлар узоқроқ кийилади, уларнинг олдида бош яланглаб таъзим қиладилар, черков ризасини кўпроқ иззатлайдилар, аммо буларнинг бариси сариқ чақага ҳам арзимайди. Бу — ташқи савлат учунгина қилинадиган эҳтиром, холос! Ростдан ҳам уларнинг қанақа хизмати бор ахир? Атиги бири биридан қимматроқ бўлганидан бошқа нима фазилати бор. Улар ўз ҳарорати билан бутун бир оилани иситиб келаётган мендек оддий, юпун пўстинга тенглашиб бўпти! Ҳа, шундай! Мен бўлмасам, қишда хўжайинининг оила аъзоларидан биронтаси ҳам уйдан ташқарига чиқолмайди. Ахир, мен уларнинг биттагина пўстини, яккаю ягона иссиқ кийимиман-да. Тулки, бўри териларидан тикилган асл пўстинлар ўз хўжайинига

мендай тинимсиз, фидокорона хизмат қилаётган бирор-та бир кийимни кўрсатиб беришсин, қани!

Тонгда хўрозлар биринчи марта қичқириши биланоқ хўжайиним ўрнидан туриб, мени қозикдан олади-ю, молхонага — молларга ем беришга боради. У молхонадан уйга қайтгач, бошқа ишга тутинади: отларга ёрма тайёрлай бошлайди. Уй бекаси эса дарҳол мени кифтига ташлаб, молхонага сигир соғишга ошиқади. Бека қайтган заҳотиёқ, хўжайин яна мени кийиб, ташқарига — ўтин ёришга чиқади. У ўтин ёради, қудуқ олдида отни, қорамолларни суғоради, сув келтиради, ниҳоят, уйга қайтади. Менга эса ҳамон тиним йўқ. Энди мени хўжайинимнинг бўй етган қизи кияди. У бир ютум овқату самимий раҳмат учун бой қўшнининг уйида уззукун калава йигириши керак. Қиз у ерга келиши биланоқ шу бойнинг чўриси мени яна уйимизга олиб келади. Мен янги хизматни бажаришим керак. Хўжайинимнинг етти яшар ўғилчаси бир коса илиқ аталани саримсоқ суртилган бир парча нон билан тановул қилиб, ҳозир мактабга жўнайди. Болакай мени митти елкасига ташлайди-ю, кенг қучоғимга шўнғиб, деярли товонигача кўринмай кетади. Узун этакларимни қор устида судраб, мактабга етиб келади. Бироқ мен мактабда ҳам узоқ туриб қола олмайман. Хўжайинимни дон янчишми ё молхона тозалашгами чақирган бошқа бир бой қўшнининг хизматкори бўлмиш бир йигит мени даҳлиздаёқ болакайнинг эгиндан ечиб олади. Пешинда болалар мактабдан қайтаётган пайтда ўша йигит мени яна келтириб, болакайга кийгизади. Мен уйига бораётган гўдакни совуқдан асрашим керак. Уйга келганимда — мени тагин хўжайинимга обориб берадилар, оқшом эса қизни опкелишга бораман. Ҳа, аҳволим шунақа. Ҳар куни эрта тонгдан то қоронғи тунгача бўзчининг мокисидай уёқдан-буёққа қатнаганим қатнаган, елкадан-елкага, бир ишдан бошқа ишга ўтиб юраман. Ҳамиша хизматга тайёрман. Менинг келишимни ҳамиша зориқиб кутадилар, мени ҳамиша қувонч билан қарши оладилар. Ҳа, мен «беҳуда умр ўтказмадим», дейишга ҳақлиман! Чунки бундай яшаш вазифани фидокорона бажариш, пухта хизмат қилиш, одамларга фойдали бўлиш демакдир. Шу тарзда яшагандагина ўз бурчингни яхши адо этганингдан мамнун бўлиб, умрингдан фахрлана олишинг мумкин».

Хушният пўстин шундай дея хаёл суради. У фақат тез эскираётганидангина ўксирди, холос.

«Энди узоқ яшай олмаслигимни сезиб турибман,— дерди у ўзича.— Тезда чокларим сўкилиб, жунларим тўкилиб кетади. Мана, теримнинг ҳам кўп жойлари аллақачон тарам-тарам ёрила бошлабди. Бутунлай яроқсиз бўлиб қолсам бечора хўжайиним нима қилади? Биламан, хўжайиним янги пўстин сотиб олишни кўпдан буён сидқидил орзу қилиб келади, лекин камбағалнинг орзуси ушалишига ҳали неча-неча қовун пишиғи бор! Помешчик ўз ўрмонидаги дарахтларни кесиб битиргандан бери хўжайинимнинг қиш ойларида ёғоч ташиб пул топиши ҳам тугади. У қўй асрамайди. Қишда бошқа бирор иш қилиб, не-не машаққат билан топган пули эса солиғу бир-иккита пойабзалга зўрға етади. Бундай қашшоқликда у шўрлик пўстин сотиб ола билармиди! Пўстинсизнинг эса қишда ҳоли вой! Оҳ, мужиклик қисмати, нақадар оғир, нақадар сермусибатсан-а!»

II

Бир куни пўстиннинг хизмат тартибида кичик бир ўзгариш рўй берди.

Эрталабки ишлар одатдагича ўтди.

Пўстин болакайни эндигина мактабга келтириши биланоқ тўсатдан шу қору қаҳратонда биттагина бўз кўйлақда дилдираб, ярим-яланғоч хўжайини эшикдан югуриб кириб қолди. У совқотган бармоқларини нафаси билан исита туриб, шоша-пиша ўғилчасига мурожаат қилди.

— Юражон, пўстинни менга бериб тур! Пан помешчик менинг ортимдан одам юборипти. Аравасини қўшиб, ўрмонга борар эмишман.

— Э, пўстинсиз мен мактабдан уйга қандай қайтаман?— деди болакай гарданини қашиб.

Ота пўстинни кия туриб унга:

— Оёғингни қўлингга олиб тезроқ югур, ўғлим, исиб кетасан. Сенга ҳеч нарса бўлмайди,— деди-ю, сўнг болани юпатиб:— Худо хоҳласа панникида бирор яхшироқ иш топсам, балки яна битта пўстин сотиб олармиз,— дея қўшиб қўйди.

Шу куни пўстин то кечгача хўжайинининг эғнидан тушмади. Оқшом икковлон уйга бир ҳол бўлиб қайтишди: пўстиннинг енглари уч жойидан йиртилган, ғазаби тошган хўжайини эса меҳнатига кам ҳақ тўлаб, ҳатто эртага ишга келишга ҳам таклиф қилмаган пан гумаштасидан хафа бўлиб тўнғилларди.

Уйда улар бундан ҳам аччиқроқ кулфатнинг устидан чиқишди. Юрка касал бўлиб ётарди. Иситмада ёнаётган бола ҳушсиз ҳолатда тез-тез: «Биқиним санчяпти, вой биқиним!» — дея инграрди.

Шу кундан бошлаб пўстиннинг тақдири ўзгарди. Болакай мактабга боролмай қолди. Уни соғайтириш учун нималар қилинмади дейсиз: туғишганлари унга қанақа ирим-сиримларни қилиб, боши устида қандай дуоларни пичирлаб айтиб, йиғлаганликларини таърифлаб беролмайман. Шуни айтиш кифояки, Юрка икки ҳафтадан кейингина соғайди. Ҳа, мужик зотининг жони қаттиқ келади-да!

Боланинг иситмаси ҳам, йўтали ҳам, биқинининг санчиши ҳам битди-ю, фақат бемадорлиги қолди. У мактабга ошиқар, лекин онаси унинг заифлигини кўриб, боришга қўймасди.

Бир куни бутун оила атала ичиб ўтирган, пўстин эса қозикда осилиб турган бир пайтда эшик очилиб, уйга қишлоқнинг муҳтарам жамоат ҳокимияти бўлмиш ўнбоши билан вакил кирди.

— Ассалому алайкум! Ҳазрати Исо пайғамбарга оллоҳнинг раҳматлари ёғилсин! — дейишди улар.

— Оллоҳи таолога шукру санолар бўлсин! — дея жавоб берди уй эгаси.

— Туш пайтида бир оз чойлашиб ўтирган эдик... Марҳамат, келсинлар! — деди уй бекаси.

— Ош бўлсин! Ош бўлсин! Оллоҳ ризқингизни фаровон қилсин! — дея ширинкаломлик қилди жамоат ҳокимияти.

Бир минутча ўртага жимлик чўкди.

— Марҳамат, ўтирсинлар, — таклиф қилди хўжайин. Ҳокимлар курсига ўтиришди.

— Панларнинг қандай юмуш билан келганларини билсак бўладими? — деб сўради хўжайин.

Вакил бунга жавобан гарданини қашиб:

— Биз ўзимизча келганимиз йўқ, Иван оға! — деди. — Бизни пан элликбоши юборди.

Хўжайиннинг авзойи бузилди.

— Яна нима бало бўлдийкин? Ахир мен солиқни тўлаган эдим-ку!

— Солиқнинг бу ишга ҳеч қандай алоқаси йўқ,— деди ўнбоши.— Болангизни мактабга юбормай қўйибсизлар. Пан муаллим шунинг учун сизга штраф ёзибди. Бир гульден тўлашингиз керак.

— Бир гульден? Оҳ, худойим! Ахир бола касал эди-ку!— дея хитоб қилди Иван.

— Буни ким билсин?! Нега муаллимга хабар қилмадингиз?

— Эй, худо! Бундай аҳволда муаллимнинг ҳузурига боришга вақт бормиди!— деди Иван.

— Сиз бегуноҳ бўлсангиз, биз ҳам бунинг учун айбдор эмасмиз. Бизга сиздан бир гульден штраф ундиришни буюришган.

— Мени сўйсангиз ҳам, товонимга қиздирилган темир боссангиз ҳам сизга бир гульден пулни ҳеч қаердан топиб беролмайман!

— Бунинг бизга дахли йўқ,— дейишди вакил билан ўнбоши.— Биз, оға, итоаткор одамлармиз. Бизга нима-ники буюришса, шуни бажаришга мажбурмиз. «Агар пули бўлмаса, уйдан бирор нарсасини олиб келинглар», деб фармойиш қилишди. Мана, пўстинингиз бор экан...

Буни эшитиб хўжайин бошидан қайноқ сув тўкилгандек:

— Оға, ахир, пўстин биттаю биттагина кийимимиз-ку!— дея додлаб юборди.— Бу қаҳратон совуқда пўстинсиз биз уйдан ташқарига чиқолмаймиз! Раҳм қилинг!

Аммо унинг барча илтижолари беҳуда эди: ҳокимиятни ҳозир жаримадан бошқа нарса қизиқтирмасди. Аллақай пўстинни қўлига олган ўнбоши уни кўздан кечириб, бошини чайқади-да:

— Ҳа, ҳечқиси йўқ, бунинг ҳали икки-уч гульденлик жони бор!— деди.

— Қўрқманг, оға, пўстинингиз йўқолмайди,— дея юпата бошлади вакил.— Буни биз Юдкага обориб топширамиз. Бир гульденни бугун келтириб берсангиз, бугуннинг ўзидаёқ пўстинингизни қайтариб беришади.

— Худодан қўрқинг, оға! Мен бир гульденни қаёр-

дан топаман? Пўстинсиз мен бутунлай ишлай олмай, сариқ чақани ҳам тополмайман-ку!— ялина бошлади Иван.

— Бизга нима? Қаердан топишингизни ўзингиз биласиз! Бизга қатъий буйруқ берилган.

Уй бекаси зорланиб:

— Пўстин ҳўл-ку, ахир! Юдка уни омборхонасига бекитиб қўймасдан олдин қуритса ҳам гўрга эди,— дерди аянч ҳолатда бармоқларини қайириб.

Лекин ҳокимлар унинг бу сўзларини эшитмади. Ўнбоши пўстинни қўлтиқлаб олиб, хайрлашмасдан уйдан чиқиб кетди. Унинг ортидан вакил чиқди. Пўстинсиз қолган бечоралар ўзларини гўё ҳозиргина энг яқин кишиларининг жасадини уйдан чиқаргандек ҳис қилишарди. Улар худди бошига катта бир тош тушиб гангиб қолган кишилардек бир минутча хомуш туриб қолишди. Фақат шундан сўнггина ойнаю қиз бирданига қаттиқ қичқириб йиғлай бошлади, болакай енги билан кўз ёшларини артишга киришди. Дераза олдида бошини қуйи солиб маъюс ўтирган хўжайиннинг ўзи эса қайси гўрдандир қуюндай ёпирилиб келиб ғариб оиланинг ғоят ҳаётий зарур нарсасини олган ва бу билан шу ғарибу қашшоқларни янада бешбаттар қашшоғу хор қилиб қўйган ҳокимларни ойнакдан кузатарди.

III

Орадан бир ҳафта ўтди. Иван қандайдир тасодифий омад билан бир гульден пул топиб, элликбошига обориб берди-ю, тортиб олинган пўстинини ўзига қайтариб бериш ҳақида ижозат олди. У: «Ҳар қалай, энди оилам яна пўстинлик бўлади», деб қувониб, ўнбоши билан бирга Юдканинг ҳузурига борди. Бироқ тезда унинг қувончи сўнди. Юдка ўз омборхонасидан пўстинни келтираркан, узоқдан Иваннинг димоғига моғор ҳиди урилди. Ҳўл пўстин зах омборда бир ҳафта ётиб, бутунлай яроқсиз бўлиб қолибди. У моғорлаб чириганидан қўлга олиш биланоқ титилиб кета бошлади. Иван: «Воҳ!»— дея бошини ушлаб қолди.

— Худонинг балосига гирифтор бўлинглар!— дерди у гоҳ ўнбошига, гоҳ Юдкага ўқрайиб.

— Менга нима? Мен сизларнинг пўстинларингизни

қуритишга мажбурманми?— дерди Юдка ўзини гуноҳдан соқит қилиб.

— Мен ҳам бунинг учун мутлақо айбдор эмасман,— деди ўнбоши.— Менга буюмингизни олишни буюрдилар, мен олдим. Ундан кейин нима бўлгани билан менинг ишим йўқ.

— Худодан қўрқсанглар-чи!— дея бўғиларди Иван.— Мен бир гульден жаримани ҳам тўладим, пўстиндан ҳам айрилдим. Бу адолатсизликни ким суриштиради, ахир, ким?!

Юдка билан ўнбоши фақат елкаларини қисиб қўя қолдилар.

[1892]

ПАННИНГ НОНИ

Бу воқеа 1896 йилнинг бошида, қишда бўлган эди. Перемишлда халқ мажлисидан сўнг торкилик китобхонлар ва айниқса сейм депутати Новаковский мени ўзлари билан Торкига боришга таклиф этишди. Ўзим ҳам Торкида бўлишни кўпдан орзу қилиб юрардим. Таклифни бажонидил қабул қилдим. Бутун борлиқ оппоқ қор кўрпасига бурқанган ойдин кечада икки милялик жойга чанада бориш мени чўчитмай, баръақс дилда қандайдир хушнудлик уйготарди. Биз кўпчилик эдик. Мен мажлисда ажойиб нутқ сўзлаган кекса деҳқон Андрей Крицкийнинг чанасига ўтириб равона бўлдим. Бу деҳқон яхши нотиқ бўлиши устига, тагин моҳир ҳикоягўй ҳам экан. Йўлда биз ўзаро ҳол-аҳвол сўрашгач, Крицкий тезда юрагини ёзиб, қизиқ воқеаларни бамайлихотир сўзлай кетди. У қишлоқдаги ҳамма одамни, ҳар бир уй, ҳар бир сўқмоқнинг тарихини биларди. Унинг хотиротлари унчалик узоқларга қанот ёзмаса-да, ҳар ҳолда 1848 йилдан бир неча йил олдин¹ бўлиб ўтган воқеаларни қамраб оларди. Крицкий ҳикояларининг энг қизиқарлиси паншчина даврининг охириги йиллари ҳақидаги ҳикоялар эди, албатта. Шунинг учун ҳам улар менинг юрагимга бошқаларига кўра чуқурроқ ўрнашиб қолди. Балки бирор кун шу ҳикояларни ёзиб олишга муяссар бўлурман (жаноб Крицкий ҳали соғ-саломат, худо унга умри камол берсин!). Ҳозир мен сизларга унинг ҳикояларининг бир қисмини, гарчи айнан сўзма-сўз бўлмаса ҳам, ҳар қалай, эсимда қолганини айтиб бераман.

¹ 1848 йилда бўлган революциядан сўнг Австро-Венгрияда феодаллик қолдиқлари ва хусусан, деҳқонларнинг помешчик фойдасига текин ишлаб бериш мажбурияти (паншчина) бекор қилинди. ГАРБИЙ Украина ўша даврда Австро-Венгрия составига кирар эди.

— Паншчина бекор қилинган пайтда мен ҳали ёш эдим,— деди Крицкий.— Паншчинада атиги уч йилгина ишлаганман. Аммо шундай бўлса ҳам мен ўша уч йилни то ўлгунимча унутолмайман. Жуда машаққатли замон эди, тақсир. Ҳозирги ёшлар, худога шукур, у даврда биз кўрган жабр-зулмни энди тушида ҳам кўрмайди. Майли, шундай бўла қолсин, улар зулм нималигини билмай яшасин. Бу шундайку-я, лекин ўша давр ҳақидаги баъзи нарсаларни уқиб олинса ҳар ҳолда ёмон бўлмайди. Сизнинг «Пан эрмаклари» деган ҳикоянгизда ёзилган воқеалар рост, албатта. Аммо ҳаммаси эмас. Нега деганда, сиз у воқеаларни батафсил билмайсиз. Чунки у вақтда сиз ҳали дунёга ҳам келмаган эдингиз-да. Ҳа, у даврни ўз кўзи билан кўрмаган киши уни яхши тасаввур қилолмайди. Далаларимизга бир назар солинг. Худога шукур, ерларимиз унумли. Ҳозир ҳар қандай ўтакетган қашшоқ ҳам агар икки қўли бутуну ишлашга хоҳиши бўлса, бир амаллаб кун кечираверади. Биз бу ерда муҳожирлик балосининг¹ нималигини билмаймиз. Бугдўй нонми, жавдар нонми, нима бўлса ҳам ўз нонимизни еймиз, отларимизни сули билан боқамиз, оч қолаётганимиз йўқ. Ўз оту ҳўкизларимиз, араваларимизга эгамиз. Қишлоғимизда мактаб, қироатхона, жамоат дўкони бор. Лекин биронта ҳам судхўр жухуд йўқ. Қисқаси, Галичина ерида мужикқа насиб қилгандай тарзда оёқ босиб, қад кўтариб турибмиз.

1848 йилгача бўлган аҳволни сиз сўрамангу, мен гапирмай. Бутун бир қишлоқда биронта ҳам арава бўлмаганини айтиш кифоя. Фақат помещчикдагина гилдиракли аравалар бор эди, жами мужиклар эса чана ишлатишарди. Шу чаналарда ёзда омборга ғалла, ғарамга пичан таширдик, баҳорнинг лою балчиқли пайтларида ҳам шу чаналарни судраб далага гўнг таширдик. Хоҳ қиш, хоҳ ёз бўлсин, ўликларни ҳам шу чаналарга ортиб мазорга элтардик.

Ҳа, тўғри, мурдага бари бир! Жасадини нимага ортиб оборишинг билан ўликнинг иши бўлмайди. Аммо

¹ Муҳожирлик балоси...— ўтган асрнинг тўқсонинчи йилларида Ғарбий Украинанинг муҳтожлик ва зулмдан сабр косаси тўлган жуда кўп деҳқонлари оммавий суратда ўз юртларини ташлаб, бошқа мамлакатларга, жумладан, Канада ва Жанубий Америкага жўнаб кетишга мажбур бўлгандилар.

тириклар шу қадар аянч аҳволда яшардики, асти қўяверинг. Мен фақат ўз ҳақимда айта қолай. Отам, асли медициналик. Унинг иккита акаси бўлган. Уч оғайнининг бариси қадди-басти келишган, ақлли, бақувват йигитлар экан. Пан отамнинг акаларидан бирини ўзига хизматкор қилиб олгану, бир куни ўзи билан бирга Бродига олиб бериб, уни бошқа бир панга қартага ютқазган. То ҳозиргача Броди яқинидаги қайси бир жойда Крицкийлар яшайди. Улар бизнинг қариндошларимиздир. Пан уйига қайтиб келгач, дадамнинг иккинчи акасини ўзиникига олиб кетади-ю, тезда Варшавага бориб, уни ҳам қаёққадир гумдон қилади. Отам ўз қисматининг ҳам худди шундай бўлажagini сезиб, Торки қишлоғига қочиб қолган. Бу қишлоқ ўша паннинг қарамоғида-ю, аммо шундай бўлса ҳам ҳар ҳолда у паннинг кўзидан сал йироқроғда-да. Шу боисдан бўлса керак, ҳар қалай, отам балодан асраниб қолган. У жуда қашшоқ яшаган. Ўзидек камбағал қизга уйланган. Оиланинг тирикчилиги оғир бўлган. Бунинг устига, ҳар куни паншчинага ҳайдашган. Ёшим ҳали ўн иккига тўлмасданоқ мен ҳам паншчинага боришга мажбур бўлдим. Эҳ, уч йил ичида шунчалар кўп азоб чекдимки, бунинг айтиб тугатиб бўлмайди. Худо бунақасини ҳеч кимнинг бошига солмасин! Келинг, бошқалар ҳақида ҳам бир-икки оғиз ҳикоя қилиб берай.

Қишлоғимизда Оноприй деган бир камбағал, бахтсиз одам бор эди. Ҳа, чинданам у ҳам қашшоғу, ҳам бахтсиз эди. Ҳозир ундан ҳам бешбаттар камбағалроқ одамлар бору, лекин ҳарна бўлсаям улар бир амаллаб ёруғ дунёда яшашяпти: ҳозир ҳатто бир парча ерсиз, бошпанасиз гариблар ҳам инсонлик қиёфасини йўқотгани йўқ. Қандай бўлмасин, ҳозир деҳқон — ўз ерида хўжайин. Илгари эса уни, боринги, одам ўрнида кўришмасди. Оноприйда уй, томорқа, чорак таноб ер ҳам бор эди. Эндиликда ундай одам бир қадар нуфузли ҳисобланади. У замонда эса Оноприйга ўхшаганлар назар-писанд қилинмасди. Қадди бўкилиб, кўзлари киртайган, азобу укубатдан ранги тупроқ тусига кирган шўрлик Оноприй шу топда худди тирикдай кўз ўнгимда турипти. У қишин-ёзин доимо яланг оёқ, шапкасиз юрарди. Ҳар ҳолда мен уни бирор куни бошига бирор нарса кийганини кўрганим йўқ. Қишда ҳам, ёзда ҳам эғнида дудхонанинг шифтидек қорайиб кетган қўпол бўз кўйлагу қирқ ямоқ исқирт бир гупчак бўларди; белини эса пўстлоқ чилвир билан

боғларди. Унинг бутун йил давомида киядиган кийими атиги шу эди. У ҳамиша қоматини эгиб, оҳиста-оҳиста одимлаб, зўрға юрар; ниманидир чайнар ва одатдагидек ҳамиша оч бўларди. Паннинг қўйларини боқаётган ёхуд бошқа бирор иш қилаётган биз болалар кўпинча уни масхаралаб, жиғига тегишга уринардик. У эса биздан ҳеч қачон аччиқланмасди, ҳатто қаттиқроқ ҳам гапирмасди. Бизнинг шўхликларимизга жавобан у қандайдир хўрланиб тақдирига тан берган маҳкумдек маъюс бир илтижо билан:

— Ҳа, майли, болажонларим, майли. Ҳазиллашаверинглар. Аммо-лекин нонларинг бўлса, бир бурда беринглар. Улай агар, куни бўйи туз тотганим йўқ, қўзи-чоқларим,— дерди.

— Оноприй амаки, ахир оғзингиз тинмайди-ку, доимо сиз нимани бунча чайнаб юрасиз?— деб сўрардик биз.

Оноприй эса:

— Э, нимасини айтмай,— дея жавоб қиларди-ю, бошини қуйи солиб, оғир хўрсиниб, уҳ тортарди.

Шунда чўпонлардан бирортаси:

— Оноприй сақич чайнапти, сақич!— деб қичқирарди-ю, бошқалар унга қўшилиб, бечора чолни калака қила бошлашарди. Далада қаҳқаҳа кўтариларди. Оноприй бунга парво ҳам қилмай, секингина ўгирилиб, ўз ишига кетарди, фақат бир куни унинг ўзгалар нигоҳидан бекиниб, гупчагининг кир енги билан кўз ёшларини яширинча артаётганини кўрганман, холос.

Қишлоқдагилар унинг хотинини баджаҳл дейишарди. Сиртидан қараганда чиройли, юзлари анордек қип-қизил, шўху соғлом бу ёш аёлни ёмон табиатли деб бўлмасди. Ғоят оғир қисмат уларни бирлаштириб, таҳқирлаш учунгина эру хотин дея атаганини кейинчалик тушундим. Оноприй узоқ вақт бўйдоқ бўлиб, помешчининг ҳовлисида хизматкорлик қиларди. Бечоранинг эғнидаги увадасидан бўлак ҳеч вақоси йўқ эди. Шундай аҳволда бирдан пан унга: «Мартага уйланасан!»— деб буюриб қолса бўладими! Хўжайиннинг айтгани айтган. Йлож қанча. Уйланди шўрлик. Бу эса унинг бошига битган бало бўлди. Нега десангиз, Марта уни жиловлаб олиб, шунақаям хўрлаб оёқ ости қилдики, итнинг ҳам бошига солмасин бу кўргиликни. Хотини уни кун бўйи оч қолдирарди, ошу нон бермай қийнарди, ҳатто айтишларига қараганда, оқшом даладан қайтганда бирон

гапни баҳона қилиб эрини саваларди ҳам. Ҳзи эса паннинг гумашталари билан илиқиб, суюқоёқлик қиларди. Оноприй тез қариб мункайиб қолди. Унинг бели букчайиб, ранги сомондек сарғайиб, қишлоқдагиларнинг таъбири билан айтганда, «пуф деса учадиган» бўлиб қолди.

Уни қанақа рўйхатга ёзишганини билмайману, лекин ҳар ҳолда у хўжайин ҳисобланарди, батрак эмас эди. Шунга қарамай у деярли ҳар куни паншчинага чиқарди. Хотинининг ўзи уни мажбурий тарзда ишлайдиган кунларда ҳам, пул тўлаб ишлатишадиган кунларда ҳам паншчинага ҳайдарди. Далага чиқишга чиқарди-я, аммо оғир меҳнатни қандай қилсин! Тинкаси қуриган бе-мадор ғарибда куч қайда дейсиз! Далада ёки хирмонда агар бошқалар унга ёрдам бермаса, шўрликнинг бошига худонинг ғазоби ёғиларди. Бундай ҳолларда приказчик нагайкасини аямай саваларди, бечора чолни суяқларини майдалаб юборгудек қилиб дўппосларди, тепкиларди, топтарди. Бахтиқаро Оноприй жимгина шу жабру жафоларга чидарди, гинг демасди. Ажаб! Зувалангни парвардигор тошдан ясаганми, денг-а! Кўпинча уни шунақаям ваҳшиёна савалашардики, буни кўриб биз: «Шўрликнинг синмаган суяги қолмади, энди у ўрнидан туролмай жон беради», деб ўйлардик. Йўқ. Улмас эди. Бир озгина оҳиста инграб ётгач, нафасини ростлаб, ўрнидан турарди-ю, гўё чиндан ҳам ниманидир қилаётгандай бўлиб, тагин хўжакўрсинга ўзини ишга урарди, лекин ҳаракатини тезлаштирмасди, калтакланмасдан олдин ишни қай маромда қилган бўлса, худди ўша тахлитда давом эттирарди.

Бир куни умрбод унутиб бўлмайдиган ҳайратомуз бир воқеа юз берди. Ҳа, ҳа. Ишонаверинг, ҳайратомуз. Бунақасини ҳеч ким кўрмаган, илоҳо, асло кўрмасин ҳам. Худди боягина бўлгандек, ўша воқеа ҳали-ҳали кўз ўнгимдан нари кетмайди. Айни бугдой ўраётган пайтимиз эди. Қун иссиқ. Вақт ҳам пешинга яқинлашиб қолган. Эрта тонгдан пан даласига ҳайдаб келтирилган жами тирик жон мўр-малахдай ҳаракат қилиб, аллакай бир пайкалдаги ишни тугаллаб қўйишган, энди бошқа пайкалга ўтиш керак эди. У пайкал эса қирнинг деярли энг охирида, йўлнинг нариги томонида эди. Сиз, тақсир, оғир меҳнатдан силласи қуриган очу наҳор шўрликларнинг бир пайкалдан иккинчи пайкалга ўтиши осондир, деб ўйламанг. Ҳозирги кунимиз жаннат, ҳа, жаннат.

Ҳозир одамлар даладан-далага ўтаётганида ўроқларини ялтиратиб, дадил қадам босишади, эркин нафас олиб, ўзаро чақчақлашишади, бир-бировлари билан саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашади, ҳазил-мутойиба қилишади. Бурунги пайтда деҳқон бундай қилолмасди. У даврда аҳвол бутунлай бошқача эди. Панлар ўз приказчикларига ҳаммавақт: «Сизлар тартибни сақламайсизлар! Одамлар бир даладан иккинчи далага жуда секин ўтишади, кўп вақт бекор кетади!»— деб ўшқиритарди. Приказчикларнинг эса мужикнинг дарди билан иши йўқ. Остларида оту қўлларида қамчин. Азроил бўлиб биздан жон суғуришади. Катта бир пайкалнинг буғдойини эндигина ўриб битирган заҳоти:

— Қани, тезда бошқа пайкалга ўтилсин! Тезда!— деган бақирлиқ эшитилади.

Приказчиклар отларини ўйноқлатишади-ю, ёшу қари жами ўроқчиларни олдиларига солиб, жазирама иссиқда, қаттиқ ташналикда ҳам, шариллама ёмғирда, кўз очтирмас чангда ҳам одамларни чоптириб ҳайдаб кетишади. Оғир меҳнатда чарчаган одамлар ҳолдан тойганларига қарамай югуришади. Ёшу бақувватроқлар, албатта, ҳаммадан олдинда чинқиритиб-кулишиб чопиб боришади. Уларни кўрган одам «тўй карвони келяпти», деб ўйлаши мумкин. Ҳа, кучли киши азобга ҳам чидайдди. Аммо тез югуролмай орқада қолган ҳомиладор аёллар, кампиру чоллар ва болаларнинг ҳолига вой! Бу шўрликларнинг шўрига шўрва қайнайди. Приказчикларнинг каттакони отлиқ ёпирилиб келиб, уларни нагайка билан аёвсиз савалай бошлайди. Жабрдийда бечоралар юракларини ҳовучлаб жонҳолатда талвасаланиб чопишаркан, ўнгиру хандақларга, шудгорга, гоҳо эса отларнинг оёқлари остига йиқилишади. Оҳ, тақсир, жаҳаннам эди у, жаҳаннам! Ҳомиладор аёлларнинг қаттиқ саваланиб қулаганини, нагайка зарбидан кўйлаклари қирқилиб, баданлари тарам-тарам ёрилиб, елкаларида сон-саноксиз қонли чизиқлар пайдо бўлганини неча-неча марталаб кўрганман.

Бир куни худди шу тахлитда деҳқонларни бир даладан бошқасига ҳайдашаётган эдилар. Ҳаво ҳам ўша кези чидаб бўлмайдиган даражада роса қизиб кетган. Иссиқдан башаралари лавлагидай қизариб, кўзларига қон тўлган бечора одамлар ҳаммаёқлари чангу хокка беланиб, дала сўқмоғида ҳаприқиб чопиб боришарди.

Мен йўл четидаги ўтлоқда паннинг йилқиларини боқардим. Ёнимдан олдин йигитлар, сўнг қизлар, улардан кейин эса катта одамлар югуриб ўтишди. Буларнинг ортидан қариялар ўрдакюриш қилиб инқиллаб ўтаверишди. Оноприй ҳам шуларнинг гуруҳида эди-ю, лекин ҳаммадан орқада келарди. Бемадорликдан ғарибнинг тиззалари қалтирайди, оғзи карнайдай очилган, ўқтин-ўқтин нафас олади. Бу ҳолда шўрлик бошқаларга қандай етишолсин! Орқадан от қувиб келаётган катта приказчик эса Оноприйга етай-етай деб қолди. Бир лаҳза ўтмасданоқ, бечоранинг бошида даҳшатли бақирик портлади:

— Prędzej, chamie, prędzej!¹

Айни дақиқада узун бир қамчи ҳавода қора илон бўлиб учиб ўтди-ю, йиртиқ лозимининг почаларини тиззасидан шимариб қўйган Оноприйнинг яланғоч оёқларига шашт билан ўралди. Ғувв... тарс!.. Тарс! Қамчи кетмакет уриляпти. Чол оҳ, дея ерга қуларкан, оёқларида қамчи зарбидан пайдо бўлган ҳалқасурат қизғиш жароҳатлардан тирқираб қон сизиб оқа бошлади.

Приказчик отини тўхтатиб, Оноприйга:

— Wstawaj, drabie!² — деб қичқирди.

Оноприй бор кучини йиғиб, аста-секин ўрнидан қўзғала бошлади. Шу он унинг елкасига яна нагайка ёғилди. Оноприй эгилган ток новдасидай қаддини букиб тебраниб кетаркан, қўлтиғидан қандайдир қаттиқ қорамтир бир нарса ерга тушиб, чуқурнинг ичига думалаб кетди. Оноприй бу нарсасини тутиб олмоқчи бўлиб қўлини чўзди-ю, аммо тутолмади. Приказчикларнинг каттакони чолнинг бу ҳаракатини кўриб:

— Co to jest?³— дея ўдағайлаб сўради.

Оноприй эса унга нима дейишини билмай:

— Э... э... ҳеч нима эмас... шундай... бир нарса,— дея ғудранди.

Приказчик чолнинг жавобидан қаноатланмади шекилли, бақириб, фармойиш қилди:

— Podej m i podaj tu!⁴

¹ Тезроқ юр, аблаҳ, тезроқ! (Полякча.)

² Урнингдан тур, муғамбир! (Полякча.)

³ У нима? (Полякча.)

⁴ Уни олиб бер! (Полякча.)

Ҳамон букчайиб, аъзойи. бадани қалтираб турган Оноприй хандақнинг ичига кирди, қўлтиғидан тушган нарсасини олиб приказчикка узатди. Приказчик бу нарсага узоқ тикилиб қоларкан, унинг олдида Оноприй гўё ибодат қилаётгандай қўлларини кўксига қўйиб, бош яланг турарди. Мен чолнинг оёқларидан кўз узмасдим. Унинг тиззалари худди қаттиқ совқотган кишиникидек титрар, кирдан қорайиб кетган ориқ болдирларидаги қизғишранг яраларидан эса тирқираб қон оқар ва ерга томиб, кулранг йўл тупроғига тез сингиб борарди.

— Со то jest?¹— деб сўради ниҳоят катта приказчик Оноприйдан.

— Э... э... бу... бу... нон.

— Со? Chleb?²

— Ҳа, бу ноним. Мен шунақа нон ейман. Бу бошқа одамларга кунжара, менга эса нон, тўрам.

Приказчик Оноприйнинг нонини яна бирор минутча қўлида ушлаб, синчиклаб кўздан кечирди, искаб кўрди уни, сўнг эса... қўли қандайдир таажжубланарли бир тарзда қалтираб кетди. У «нон» деб аталмиш бу нарсани қулочкашлаб далага итқитиб ташлади-ю, шошапиша чўнтагидан дастрўмолини чиқазиб, кўзларини арта бошлади. Нима дейсизки, ҳатто приказчик йиғлаб юборди-я.

Тақсирим, ривоятларга қараганда, оллоҳи таоло аллақайси замонда қаердадир бир каромат кўрсатиб, тошни ҳам йиғлатган экан. Худонинг бу қудрати чинданам мўъжиза бўлганку-я, аммо мен осий банда, приказчигимизнинг Оноприй ейдиган ноннинг қанақалигини кўриб йиғлаганини бундан ҳам каттароқ мўъжиза деб ҳисоблайман. У пайтда ҳали эндигина ўн тўртга кирган гўр бола эдим. Шунда биз учун балои азимдай, шафқатсиз бир даррандадай бўлган кимсанинг кўзида мўлтиллаган ёшни кўрдиму худди биров юрагимни пичоқ билан тилиб юборгандай бўлди. Уша вақтга қадар мен ҳеч нимани тушунмас эдим, ҳаётнинг пасту баландини ўйламасдим. Бошқалар нимаики қилса, мен ҳам шуни қилардим: ишга буюрсалар — ишлардим, урсалар — чидардим. Мен ҳаётнинг бошқачароқ бўлиши мумкинлигини хаёлимга ҳам келтирмасдим. Ҳатто яхши нимаю ёмон нималигини

¹ Бу нима? (Полякча.)

² Нима? Нон? (Полякча.)

ҳам билмасдим. Менга неча марталаб, турмуш худди шундай бўлиши керак, буни худонинг ўзи буюрган; мужик ялқов бўлгани учун уни ишга ҳайдаб чиқариш керак, деб уқтирар эдилар. Мен эса бу гапларга ишонардим. Аммо приказчикнинг кўз ёшлари менинг бутун ақидамни ағдар-тўнтар қилиб юборди. Мен дунёда нақадар даҳшатли мусибат мавжудлигини, ҳатто приказчикдай зolim махлуқни ҳам йиғлатадиган даҳшатли ҳақсизлик борлигини тушундим.

Приказчикларнинг каттакони бир минутча жим қолиб, дастрўмоли билан кўзларини яна бир марта артдида, сўнг ҳамёнидан қандайдир чақани чиқариб, Оноприйга улөқтираркан:

— Na, masz! Idz do karczmy! Kup sobie chleba! A zagaz tam wychodz do roboty!¹— деди.

Приказчик шундай деди-ю, ортиқча тўхтаб турмай, отига қамчи босиб ўроқчиларнинг ортидан қувиб кетди. Оноприй эса қонга беланган оёқларига қиё ҳам боқмай, бошини қуйи солиб қишлоққа йўл олди. У анча жойга кетиб қолганда мен ҳалиги «нон»ни олиб, қўйнимга яшириб қўйдим. Олдин мен, Оноприйнинг ҳар куни қанақа сақични чайнаб юрганини кўриб қўйишсин, деб чўпонларга бу нонни кулги учун кўрсатмоқчи эдим. Аммо кунжарани қўлимга тутганимда ич-ичимдан ачиниб, бутун вужудимни шундай изтироб қамраб олдики, мен шу заҳотиёқ даланинг ўртасида пан йилқиларининг ёнида тик қотиб, ёш гўдакдай ҳўнграб йиғлаб юбордим. Кечқурун уйга қайтганда мен ўша кунжара парчасини девор кунжидаги дурустгина бир жойга бекитиб қўйдим. Ҳанузгача уни сақлаб келяпман, ўлсам, невараларимга ёдгорлик қилиб қолдираман.

Ўша буғдой ўроғи пан даласида ишлашимизнинг охирги йили бўлди. Пасха ҳайитига келиб, паншчина бекор қилинди. Одамлар баҳорни ўз ерида кутиб олди. Биргина кекса Оноприй қувонмади. У илгари қандай бўлса, ҳали ҳам ўша ҳолу авзойда эди.

— Энди менга озодликнинг нима кераги бор,— дерди у уҳ тортиб.— Ўзларингиз озод бўлаверинглар, менинг умрим ўтиб кетган, қўзичоқларим...

¹ Ма, ол! Дўконга бор! Ўзингга нон сотиб ол! Кейин дарров ишга қайтиб кел! (Полякча.)

У фақат ўзи етиштирган жавдар нонни ейишга муяс-сар бўлишнигина орзу қиларди.

— Мен ҳам ўз даламда ўстирган жавдардан нон пишириб есам-а...— дерди у ҳар гал.— Шунда балки озодликнинг нималигини тушунармидим.

Ўрим пайти ҳам яқинлашиб келарди. Жавдарлар ичига одам кирса кўринмайдиган даражада бўлиқ, сербошоқ бўлиб, роса ҳосилга тўлган эди. Кекса Оноприй ҳар куни эрталаб ўзининг даласига чиқиб жавдарларини кўздан кечирар, осмондаги ҳар бир булут парчасини хавотир билан кузатар, «Ўрим пайти бўлмаганмикин?»— дея ҳар гал бирорга бошоқни юлиб олиб, донининг пишган-пишмаганлигини текшириб кўрарди. Ниҳоят, чол кутган пайт ҳам келди. Жавдар пишиб, поялари сарғайиб, бош эгиб қолди. Одамлар ўримга киришишни ҳали хаёлларига ҳам келтирмаган эди. Қари Оноприй бўлса, айни шу кезде бир куни ўроғини олиб, даласига йўл олди.

— Жавдардан икки-уч боғ ўриб янчаман, қўлтегирмонда ун тортман. Шу муқаддас нондан татисам бас,— дерди бечора.

Оқшом чоғи эди. Бир бола билан икковлон пичан ўримдан қайтаётган эдик. Жавдарзордаги ёлғизоёқ сўқмоқда гаплашиб келаётсак, рўпарамиздан лопиллама бир нима чиқиб, биз томонга хишиллаб ўрмалаб келаверса бўладими! Епирай! «Бу нима экан?»— деб яқинроқ бориб қарасак, уч боғ жавдарни кўтариб Оноприй чол келяпти. Боғламларнинг биттасини бошига, иккитасини иккала кифтига қўйиб олган. Букчайиб, инқиллаб, уйига ташияпти. Боғламлар бир қучоқ, бир қучоқ. Жавдар ҳам жавдармисан, роса бўлиқ. Бошоқлар ерга судралиб боряпти. Биз ўзаро суҳбатлашиб чолнинг ортидан бора туриб, унга тегажаклик қиламиз. Гўё нохосдан қилгандай бўлиб, дам биримиз, дам иккинчимиз оёғимиз билан чолнинг бошоқларини босамиз. Бечорада куч қайда дейсиз. Унинг ҳатто биттагина бошоқни тортиб узишга ҳам мадори етмайди. У ҳар гал тўхталади-ю, орқасига ўгирилиб қарамай, илтижоли паст овозда:

— Ҳой, йигитчалар! Тирғилавермасанглар-чи! Тўтнён-а бу!— дейди.

Бечорага раҳмимиз келиб, унга зарар етказишни бас қилдик. Кейин мен:

— Отахон, боғламларингизни менга беринг, уйингизга элтиб қўяй,— дедим. Чол унамади.

— Йўқ, ўғлим, ўзим бир амаллаб оборарман.

Биз уни то уйигача кузатиб қўйдик. Оноприйнинг хотини уйда йўқ эди. Эшиги ичкаридан қулфлоқ эди. То деворнинг қайси бир ковагидан чўп калитни топиб эшикни очгунимизга қадар Оноприй боғламларни ўз гарданида чидам билан кўтариб турди. Эшик очилгач, у шошилиб уйга кира туриб остонага оёғи қоқилиб кетди-ю, жавдар боғламлари билан бирга оҳиста ерга қулади. Ҳа, худди дам олмоқчи бўлгандек бир тахлитда секин қулади-ю, тиниб қолди. Боғламлар уни босиб қўйди.

— Отахон, сизга нима бўлди?— деб сўрадик биз, ҳовли ичидан жавоб бўлмади. Биз даҳлизга югуриб кела солиб, боғламларни нариёққа олиб ташлаб, қарасак, чол юзтубан ерга қапишиб ўлиб ётарди.

Бечорага озодлик нонини ейиш насиб қилмади...

[1896]

СОФ ИРҚ

1895 йилнинг ёзида поездда Будапештдан Галицияга бораётган эдим. Ҳаво роса дим. Паровознинг дуду губори очиқ деразалардан вагон ичига урилавериб, нафасимизни бўғаёзди. Купенинг пардаларини тушириб қўйдигу қақраган томоқларни Будапешт вокзалида билмасдан ҳақиқий венгер шароби деб сотиб олган худо ургур ачимсиқ сунъий вино билан аҳён-аҳёнда ҳўллаб, жим ўтириб кетавердик.

Будапешт яқинидаги бекатлардан бирида иккинчи классли купемизга икки нафар янги йўловчи кириб келди. Уларнинг бири — оппоқ сочлари қалта қилиб қирқилган, шоп мўйловли новча ва хушқомат кекса бир жаноб бўлиб, қий-қизил чўччайган лаблари ва чехрасини тарк этмаган табиий қизиллик унинг ҳали ҳам бақувват ва эҳтиросли эканлигидан далолат берарди, бу унинг кучли жарангдор овозидан ҳам сезиларди. Афтидан, у овозини пасайтириб гапиришга одатланмаган бўлса керак. Бу одамнинг умумий ташқи қиёфасидан ва хусусан, эғнидаги оддийгина бўлиб кўринган, ҳақиқатда эса қимматбаҳо матодан хушбичим қилиб тикилган костюмидан унинг олис бир районлик бадавлат заминдор эканлиги билиниб турарди. Ёнидаги ҳамроҳи — келажакда баланд бўйли, жуссадор хушсурат йигит бўлиб етишиши ҳозирданоқ сезилиб турган ўн олти ёшлар чамасидаги жуда чиройли, очиқ чехрали кўнғир соч ўспирин. Лабига эндигина мўйлов сабз ура бошлаган бўлса ҳам унинг бўйи ёнидаги кекса жанобнинг бўйига етай-етай деб қолган. Иккаласининг турқи бир-бировига жуда ўхшаш бўлганидан уларнинг ота-бола эканлигини бир қарашдаёқ пайқаш мумкин. Йигитча, афтидан, ўқув йили тугаши билан Будапешт яқинидаги танишларининг

уйида бир неча кун меҳмон бўлган, ҳозир эса таътил вақтида дам олиш учун отаси билан бирга ўз қишлоғига бораётган гимназист бўлса керак, деб ўйлаган эдик. Чиндан ҳам шундай экан. Йўлдошларимиз билан суҳбатлашгач, биз буни тезгина билиб олдик.

Кекса жаноб гапириш, ҳикоягўйлик қилиш ва ҳазиллашйшни яхши кўрадиган жуда жонсарак табиатли киши экан. Поезд ҳали станцияда тураркан, у минут сайин купедан югуриб чиқар, гоҳ вагон деразасидан кимгадир қичқирар, гоҳ кондукторга «сипоҳийча» тилда мурожаат қилиб, ўзининг аралашмақом иборалари билан халқимизнинг: «Бўлса ҳам Федот, аммо бизга ёт!»— деган мақолини эслатарди.

Поезд кўзгалгач, жаноб қулайроқ жойлашиб, ўғли билан бирга купенинг нақ ярмини эгаллади-қўйди,— дарвоқе, ҳаммамиз беш киши эдик; яъни купеда бу ота-боладан ташқари мен, бир русин¹ ўртоғим ва яна қандайдир бир коммивояжер немис бор эди. Жаноб суҳбатга киришиб, аввал венгерча сўзлай бошлади-ю, лекин бу тилни ўзю ўғлидан бўлак ҳеч қайсизимиз билмаслигимизни фаҳмлагач, немисча гапиришга ўтди. У ўзига ишонган, хушфёлу ҳомиёна бир оҳангда шошилмасдан равон ва... тинимсиз сўзлар, бизга гоят назокатли муомала қилар, кимлигимиз ва миллатимизни ҳали яхшироқ билиб олмай, ҳар қалай, ўзини жентльмен қилиб кўрсатишга уринарди. Жанобнинг сўзларидан биз унинг эски кибор венгер авлодидан эканлигини, Ньиредьхаза² яқинидаги қайси бир жойда каттагина мулки борлигини, бундан бир неча йил олдин хотини ўлиб, ёлғиз бир ўғли билан қолганини, гимназиянинг еттинчи синфига кўчган шу ўғлининг ўта қобилиятли эканлигини, ўзи эса ғамхўр ота бўлароқ, фарзандини бахтли келажак билан таъминлашга тиришаётганини ва ҳоказо-ҳоказоларни билиб олдик. Ота ўғлининг хислатларини ҳаддан ошириб мақтаб турганда йигитча лавлагидай қизариб кетиб, немисча луқма ташлади: -

— Қўйинг, дада, мени мунча бекорга мақтаб нима қиласиз! Ахир мен ўзимнинг бунақа ўта ақлли эмаслигимни жуда яхши биламан-ку!

¹ Австро-Венгрияда ўша даврда украинларни русин ёки руснак, деб атаганлар.

² Ньиредьхаза — Венгриянинг шимоли-шарқида жойлашган шаҳар.

— Жим ўтир, ўғлим, жим ўтир! Сендан ҳали гап сўраётганлари йўқ,— деди ота хушнуд бир қатъият билан. Жанобнинг кўзлари меҳр ёғдуси-ла порларкан, унинг ўзи айтганидек, марҳум хотинининг айни нусхаси бўлган ўғлини беҳад севиши яққол сезиларди.

Шу жанобнинг — исми шарифларини ижозатингиз билан пан З. деб атаб қўя қолай — Ньиредьхаза яқинида туришини эшитиб, биз беихтиёр Тисса-эслярдаги қотиллик¹ юзасидан ўша ерда ўтказилган шов-шувли суд процессини эсладик.

— Эҳ, ўша жирканч процессни эсламай қўя қолинг!— дея ватанпарварона ғазаб билан хитоб қилди пан З.— Шаръий қотиллик эмиш-а! Худодан қўрқинг-э! Ун тўққизинчи асрда камоли ривож топган Венгрияда бундай ҳодисанинг рўй беришига ақл бовар қилмайди! Бу тарихимизга қўйилган саҳвий бир доғ. Ҳозирги пайтда бунақа ифволарнинг бўлиши мумкин эмас. Мен қатъий ишонч билан айтаманки, ҳозирги вақтда Венгрияда шаръий қотиллик деб аталмиш хурофотга инонадиган одам йўқ.

— Венгрия юксалмоқда,— дея дабдабали луқма ташлади коммивояжер.

— Ҳа, биз юксалаяпмиз!— деди пан З. виқор билан сўзини давом эттириб.— Сиз лоақал бизнинг сўнгги вақтда нима билан бутун Европани ортда қолдирганимизни бир эсга олинг-чи! Темир йўлларда минтақа таърифларининг жорий этилиши тараққиёт ютуғи эмасми? Хўш, нима бўлди денг. Немислар ҳали бу борада шундай қилсак бўлармикин ё йўқми, деб мунозара қилиб ўтирган бир пайтда биз бу янгиликни татбиқ этиб, масалани ҳал қилдик-қўйдик. Аммо ютуқларимиз фақат шугина эмас. Дин соҳасида чиқарилган қонунларимиз-чи?! Граждан никоҳлари-чи!.. Жаноблар, бу — амалга оширилган ғоят муҳим тадбирлардир! Ҳа, принципиал муҳим тадбирлар!

— Мен учун эса бир нарсани билиб олиш ундан ҳам муҳимроқ,— дедим.— Айтинг-чи, ўша тараққиёт миллат-

¹ 1883 йилда венгер антисемитлари Тисса-эсляр жамоасида яшовчи катта бир гуруҳ яҳудийларга қарши суд процессини қўзғаб, уларни Эстер Салимосси деган христиан қизни ўлдиришда қасддан айблаганлар. Тухмат аниқлангач, 1883 йил 3 августда бўлган судда шу иш юзасидан қамалганларнинг бариси оқланган.

нинг атиги юқори табақаларигагина тегдими ёки жамиятнинг ҳатто энг қуйи поғонасида турганларини ҳам ўз ичига олиб, миллатнинг жами табақаларини баҳраманд этдими?

Ватанпарвар ўйлаб ўтирмай:

— Жами халойиқни!— дея қизғин хитоб қилди.— Ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас. Бир ўйлаб кўринг-чи, чўлларимизда буғ билан ишлайдиган плугларнинг ҳуштаги янграяпти-я! Ахир, бу ижтимоий революция... тинч йўл билан, ҳа, тинч йўл билан қилинган революция!

— Балки тинч йўл билан қилингандир, балки нотинчлик билан, ким билади дейсиз,— қўшиб қўйдим мен.— Дарвоқе, буғ плуглари чиқарилгандан сўнг альфёльдлик дала ишчиларининг қўзғолонлари бошланди. Эътироз билдирганимнинг боиси ҳам айни шунда. Зероки, муҳтарам пан, бу қўзғолонларда маданият ифодаси жуда оз кўриниб, примитив ёввойилик эса кўп намоён бўлди.

— Йўқ, йўқ, йўқ! Сизга уйдирма гапларни айтишган!— деб бақира бошлади ватанпарвар.— Венгер ишчиларида маданият оз эмйш! Гапни қаранг-а! Келгинди словаклар билан руснакларни айтсангиз, ишониш мумкин. Улар чиндан ҳам ёввойи. Лекин венгер ишчилари мутлақо бундай эмас! Ё парвардигор! Мен социалист эмасман, ҳеч қандай социал назарияларга хайрихоҳлик қилмайман. Аммо бизнинг ишчи ташкилотларимизни кўриб, ишчи жамиятларида бўлаётган мунозараларни эшитиб ёш гўдакдай қувонаман. Мени айни венгер миллатининг тараққиёти, шу миллатнинг кучи тобора ошиб, равнақ топаётганлиги қувонтиради. Буни ҳис этётган биргина мен эмас! Бу соҳада венгер дворянлари ўртасида консерваторлар йўқ. Венгер ватанпарвари тараққиётчи бўлиши керак. У айни шундай. Тараққиёт тўлқини худди Венгриядагидек бунчалик кучу бунчалик шитоб билан бутун халқни ўз гирдобига олган биронта бошқа мамлакатни билмайман.

Пан З. венгер тараққиётининг шаънига мадҳия ўқишни яна узоқ давом эттирарди-ю, лекин не иложки, поезд тўхтади. Биз Мишкольц станциясидамиз. Поезд бу ерда ўн беш минут туради. Вагондан тушиб, бирон нарса тамадди қилишимиз керак эди. Гапга бир оз танаффус берилди. Аммо пан З. билан бирга вагондан чиқа туриб биз вокзал ортидаги сўқмоқда елкаларига тўрва осиб,

эгнилариға қандайдир калта ёпинғичгами ё хонаки оқ дағал жундан тўқилган камзулгами ўхшаш алланимани кийиб, букчайиб ўтирган кигиз шляпали бир гуруҳ одамларни кўрдик. Улар ўт устида поезд томонга қараб ўтириб, ернинг ўзидай қоп-қора нонни тановул қилишади. Уларнинг орасида аёллар, қизлар ҳам бор. Аммо саслари чиқмайди. На бирор ҳазил-мутойиба, на кулги, на бирон ашула эшитилади у томондан. Бутун бир гуруҳ тўсатдан маданиятли мамлакатга келиб қолиб, ҳамма нарсдан ҳайратланиб, ётсираб, даҳшатланиб турган қандайдир ярим ёввойи кўчманчилар гуруҳига ўхшайди. Мен бу одамларнинг кимлигини жуда яхши билардим. Лекин ўзимни гўлликка солиб, пан 3. дан:

— Булар ким?— деб сўрадим.

Пан 3. қаншаридаги кўзойнагини тўғрилай туриб:

— Булар-ми?— дея чўзиб такрорлади-да, гўё гуруҳни дурустроқ кўриб олишга уринаётгандай бўлиб сукут сақлагач тушунтирди:— Э... э... э... булар бизнинг готентотларимиз. Боя мен сизларга айтган руснаклар мана шулар бўлади.

— Нима, қулларми булар?— деб сўрадим жўрттага ўта жиддий билан.

Ватанпарвар таажжубланганидан қичқириб юбораёзди.

— Қуллар? Наҳотки сиз Венгрияда ҳалигача қуллик мавжуд деб ўйласангиз-а?

Мен узр сўрагандай бўлиб изоҳладим:

— Ҳа, ахир уларнинг бунақа дабдала уст-бошлари, ғарибу ғамгин қиёфалари...

— Бу маданиятсизлик, ниҳоят маданиятсизликдан бошқа нарса эмас!

— Демак, улар озод граждандар экан-да...

— Албатта!

Мен гапни тишларим орасидан сизиб чиқараётгандай бир тарзда, ҳар бир сўзни писанда билан таъкидлаб:

— Озод Венгрия давлатининг озод граждандари денг,— дедим.

Пан 3. кесатиқни сезиб, гапни хаспўшлай бошлади.

— Ҳа, шундай албатта. Лекин биласизми, бу ерда салгина бир чатоқлик бор... Бу ҳақда ҳали гаплашамиз.

Биз буфетда ўтирдик. Венгрия тараққиётини ўз ҳолига тинч қўйиб, тишу оғизлар ғайрат билан ишга киришиб кетди. Тўйиб овқатлангач, перронга чиқдик.

Поезднинг жўнашига ҳали бир неча минут бор эди. Мен пан 3. томонидан кироми лутф билан готентотлар деб аталган ватандошларим гуруҳини яқинроқ бориб кўришга интилдим. Бироқ уларни боягина ўтирган «табий қароргоҳи»да учратолмадим. Таассуф... Қаёққа кетдийкин улар? Поездни кутишган бўлишса керак, албатта. Қизиқ, нега энди поезд келганда, улар унга чиқмай кетиб қолишди? Уларни кўриш учун атрофга назар солишга тўғри келмади. Поезд турган изнинг ёнгинасидаги дала кўксидида оқ чизик бўлиб чўзилган сўқмоққа кўзим тушди. У шаҳарга ҳам эмас, қишлоққа ҳам эмас, балки аллақандай номаълум олис-олисларга қулоч ёзиб, темир йўл линияси билан биргаликда уфқ кенгликларидида кўздан ғойиб бўларди. Худди шу сўқмоқда чангу хокка беланган қадди букик ватандошларим бир-бировларига эргашиб турнақатор бўлишиб йўл босишяпти, ғарибона тўрваларини орқалаб олган жафокашлар гўё йўл-йўл чизикли яшил рўмол устида ўрмалаётган узунчоқ кулранг қуртга ўхшашиб, тандирдай қизиб турган кун иссиғидида секин тентираб боришяпти. Сал разм солиб қарагач, бу гуруҳдан олдинда бошқа бир худди шундай гуруҳ бораётганини, қарши томондан эса айна ўша темир йўл ёқасидидаги сўқмоқдан юриб биз тарафга учинчи бир гуруҳ яқинлашиб келаётганини кўрдим. Камина топиб гап сўрамоқчи бўлган темирйўлчи инсониятнинг турли тилларида берган саволларимга венгерларнинг бир қолипдаги «немтуд»и¹ билан жавоб қайтармай, сал чеккароққа бориб, атрофга аланглаб қаради, сўнг қўрқа-писа мен билан словакча сўзлаша бошлади. Ундан менга ҳар кун бу ердан украин тоғлиқларининг ўнларча шунақа гуруҳлари ўтишини, мардикорлик қилиб пул ишлаш мақсадида уларнинг бариси ўз тоғларидан нақ Банатгача йўл босишини, бир неча ҳафталаб темир йўлни ёқалаб юриб, атиги қора нон билан кун ўтказиб, тез кунда бошланадиган ғалла ўримига ошиқшини билиб олдим. Афтидан, темир йўл билетига пуллари бўлмаганидан улар Банатга етиб бориш учун темир йўл ёнбошида кечаю кундуз пиёда юришса керак.

Мен венгер готентотлари ҳақида ва цивилизациянинг мазкур мамлакат аҳолисининг барча табақаларига қай

¹ Немтуд — тушунмайман (венгерча).

тарзда сингаётганлиги борасидаги мана шу маълумотларни пан З. билан баҳам кўришга интилиб, эндигина уни қидириб топмоқчи бўлиб турганимда тўсатдан иккинчи қўнғироқ чалинди-ю, аини пайтда перронда худди майхонадагига ўхшаш аллақандай олағовуру қийқириқ кўтарилди. Шовқин чиққан жойга шошилиб бориб қарасам, эшик олдида турган швейцар оқ соқолли, узун пейсали¹ кекса бир яҳудийни ёқасидан бўғиб олиб, уни станция биносининг ичига зўрлаб киритишга уриняпти, яҳудий эса қўлу оёқлари билан қаршилик кўрсатиб типирчилайди, войвойлаб боладек чинқиради. Швейцар венгерчалаб жаҳл билан нималардир дея тўнғиллайди, чол ўз шеvasида унга гап уқтиради. Уларнинг атрофини йўловчилар ўраб олган. Одамларнинг баъзилари баланд овоз билан бир-бировларига нималарнидир гапиришади, баъзилари бақирришади, бошқалари хохолаб кулишади. Венгерчани билмаганимдан бу ерда нима бўлаётганини ҳеч тушунолмасдим. Аини шу чоғда худди ерни ёриб чиққандай бўлиб швейцар билан яҳудий чолнинг ёнида пан З.нинг барваста гавдаси пайдо бўлди. У швейцарга қатъият билан ниманидир айтган эди, швейцар дарҳол яҳудийни қўйиб юборди. Кейин пан З. яҳудийга ўгирилиб, венгерчалаб алланима деди. Лекин яҳудий унга жавобан фақат бошини сарак-сарак қилиб силкинди-ю, ўзини йўқотган муте бир тарзда: «Сўйсангиз ҳам тушунмайман», деган маънони англатиб, қўлининг қиррасин томоғига тортиди.

— Йўл бўлсин, бобой?— деб сўради пан З. немисчалаб.

— Киш-Сольвига, жаноби, граф, Киш-Сольвига!— дея зорланиб гапира бошлади яҳудий.— Мен бугун у ерда бўлишим керак. Уғлим касал бўлиб қолипти, менга «дада, албатта етиб келинг», деб хат ёзипти.

— Жўнашингиз керагу йўлкирага пулингиз йўқми?— сўради пан З.

— Қанақасига пулим йўқ бўларкан?— дея хитоб қилди яҳудий.— Учинчи класснинг яримта билетига етadиган пулим бор.

— Бу пул кам.

— Нега энди кам экан? Мен камбағал одамман, ор-

¹ Пейса — илгари яҳудий эркаклари ўзларининг қадимий обдаларига кўра чаккаларида гажак (пейса) кўярдилар.

тиқча пулни қаердан олай? Менинг камбағаллигим ҳақидаги мана бу гувоҳномага бир қаранг, жаноби граф. Бунни менга шу ерда, Мишкольц яҳудийлари жамоаси берган. Менга: «Шу гувоҳномани кўрсатсанг, сендан билет нархининг ярмини олишади», деган эдилар.

— Бир вақтлар қоида шундай бўлган, энди ундай эмас,— деди пан З.

— Қанақасига ундай эмас экан? Готт герехтер¹. Нега йўқ? Ахир мен ҳозир илгаригидан ҳам бешбаттар камбағалману! Киш-Сольвиға эса албатта етиб боришим керак! Воҳ, шўрим қурсин, шўрим қурсин!

— Жаноблар, келинлар, бу камбағал одамга пул йиғиб берайлик!— дея хитоб қилди пан З. шляпасини чўзиб. Поезднинг жўнашига жуда оз вақт қолган, ўз вагонларимизга киришимиз керак эди. Иккинчи класс йўловчилардан бир неча киши ўн, йигирма центдан пул ташлашди, пан З. бунга яна ўз ёнидан ҳам қўшди, сўнг пулни швейцарнинг ҳовучига тўкиб, унга венгерчалаб ниманидир буюрди. Ўзи эса яҳудийни қўлидан ушлаб, уни вагонга етаклай бошляди.

Чол гўё кўз ўнгида рўй берган ҳодисага ишонмаётгандай орқага тисарилиб:

— Хўш, энди менга нима бўлади?— деб сўради.

— Юр, юр мен билан!— дерди пан З. унинг қўлидан тортиб.

— Ахир менинг билетим йўқ-ку!— деб баҳслашарди чол.

— Ҳозир билетни келтиришади! Юравер, қўрқма!

Чол вагонга қараб, ҳайиқиб чинқирди:

— Ахир, бу иккинчи класс-ку! Нега мен иккинчи классда борар эканман?

Пан З. хушмуомалалик билан:

— Юр мен билан, юр!— дея чолни турткилаб, ниҳоят уни ўзи билан бирга вагонимизга тортиб чиқазиб, биз ўтирган купега киритди. Чол қандайдир бадбўй, ифлос тўрвани қўлтиқлаб, бир оз ҳаяжонланган ҳолда ичкари кирди-ю, тўрвасини диваннинг тагига тиқмоқчи бўлди, лекин бундай қилолмаслигига кўзи етгач, уни диваннинг бир четига қўйди, кейин эса бу иши ножўя эканлигини фаҳмлаб, ёш З. нинг ёрдамида тўрвани боши устидаги полкага зўрға кўтариб жойлаштирди. Билмадим, чол-

¹ Готт герехтер! — Ё одия худо! (Яҳудийча.)

нинг ўзиданми ёки унинг тўрвасидан таралдими, ҳар қалай, купемиз дафъатан умрида лоақал бир марта Галиция темир йўлининг учинчи класс вагонида шанбадан бошқа кунларда сафар қилган ҳар бир кишига таниш бўлган ўзига ҳос алоҳида бир ҳид босиб кетди.

Пан З. буни мутлақо сезмаётганга ўхшар, ғоят мамнун эди. Гўё яҳудий чол ўзининг шахсий меҳмони бўлгандек, пан гирдикапалак бўлиб уни қулайроқ ўтқозишга тиришарди. Ниҳоят чолни жойлаштирди, кейин кийимини яғир лапсердакка теккизмайдиган тарзда орани очиқ қўйиб, яҳудийнинг ёнига келиб ўтирди-ю, худди бу чолдан, худо билсин, қанақа ғоят муҳим маълумотларни билиб олмоқчи бўлгандек унинг ўғли, хотини, бошқа болалари, ҳунари, даромади ва ҳоказоларни зўр қизиқиш билан ипидан-игнасиғача сўраб-суриштира бошлади. Чолнинг жавобларига қараганда, у энг оддий яҳудий экан. Верецкийлар қишлоғида дўкондорлик қилган, ўша ерда худо унга жўжабирдай фарзанд берган. Энг кичик ўғлини Скотарское қишлоқлик бир қизга уйлантириб қўйгач, у май дўконини ташлаб, ўзининг охириги қудаси билан бирга зигирпоя, зигир тола ва хонаки сурп билан савдо қила бошлаган. Тақдир тақозоси билан шу савдо уни негадир Мишкольцга улоқтириб, у ерда бир неча ҳафта қолиб кетишга мажбур қилган. Ҳозир эса у ўғлининг касал бўлганлиги боиси билан уйига қайтаётган экан. Пан З. чолнинг бу ўғли ҳақида жуда батафсил сўради, ўз ўғли билан таққослаш учун унинг турқини бирма-бир айтиб беришни илтимос қилди. Ўз ўғли билан қойилмақом қилиб таништирди. Ниҳоят, суҳбат учун гап ҳам қолмади. Бунинг устига, жаноблар билан бу тарзда суҳбатлашишга одатланмаган кекса яҳудий саволларга қандайдир хоҳишсизлик билан жавоб қайтарар, тутилиб дудуқланар, гўё: «Бу одам чиндан ҳам шунақа хушфемли ёки мени калака қиляптими?»— дея шубҳаланаётгандек суҳбатдошига кўзининг остидан қараб-қараб қўярди. Пан З. яҳудий билан суҳбатини тутатаркан, биз томонга ўгирилиб:

— Бунақа одамларни яхши кўраман, ҳа, жуда яхши кўраман!— деди.

— Уларнинг нимаси сизга бунчалик ёқиб қолган?— сўрадим мен.

— Уларнинг ирқи!— деди пан З.— Бу чолга бир қаранг. Ахир у нодир нусха деганнинг айни ўзгинаси-ку!

Айтинг-чи, бундан икки минг йил муқаддам Сулаймон пайғамбарнинг ибодатхонасида ибодат қилган яҳудийлар худди шунга ўхшамасмикан?

— Афтидан, улар ўхшамаса керак. Менимча, бунга ўрта аср геттосига қамалган яҳудийлар ўхшаса керак.

— Лоақал шундай бўлса нима бўпти?! Хўш, нима бўпти?! Ахир бу ҳам тарихнинг бир қисми эмасми?

— Балки шундайдир. Лекин сиз айтган бу нусха музейбоп нусха эмас-ку ахир? Бу ҳам, эҳтимол, Венгрия гражданидир!

Пан З. дарҳол гапни илиб:

— Тушуняпман, фикрингизга тушуняпман,— дея ҳозиржавоблик қилгач, сўзини давом эттириб:— Гапингиз ҳақ. Венгрия ҳаётнинг барча соҳаларида ғоят катта тараққиётга эришган бир пайтда бизда ҳали манавиларга ўхшаш...— деди-ю, темир йўл ёқасидаги сўқмоқдан оҳиста-оҳиста қадам босиб жануб томонга равона бўлаётган русинларнинг янги гуруҳини қўли билан кўрсатди.— Гоҳо ҳув анавиларга ўхшаш граждандар ҳам учраб туришида қисман бизнинг ҳам айбимиз бор.

— Айниқса мана булар олдида айбдормиз,— деди у яҳудийни кўрсатиб.— Биз кўпинча адолатсизлик қиламиз. Аммо энди бундай ноҳақликка барҳам беришнинг вақти етди. Энди биз уларни ўзимизнинг тенг ҳуқуқли қардошларимиз деб танидик. Ҳали қўрасиз, тез кунда биз улардан... А!

Паннинг кўксидан беихтиёр отилиб чиққан бу хитоб унинг пайғамбарона башоратли нутқини бўлиб қўйди. У чолга ўгирилиб қаради. Чол бўлса паннинг эътибор бермай қўйганини кўриб, аллақачон ўзини анча эркинроқ ҳис эта бошлаган эди. Бунақа муҳитда тамаки чекишни у бирдан-бир яхши тадбир деб билди шекилли, тўрвасидан мис сархонали узун трубкасини ва алмисоқдан қолган каттакон тамаки халтасини чиқазиб, трубкасига қора тамаки жойлади-ю, бурқитиб чекди. Пан. З. айнан шу тамакининг исини балою қазодан бешбаттар ёмон кўрар эди. Зотан, жанобни хитоб эттириб, тўсатдан унинг нутқини кесиб қўйган нарса ҳам худди шу ёқимсиз ҳид бўлди.

— Э, сиз чекасизми?— деди пан кироми такаллуф билан чолга қараб жилмаяркан.— Марҳамат, мана буни чексинлар!

У ён чўнтагидан кумуш портсигарини чиқазиб, яҳудийга сигара таклиф қилди.

Чол заршунос назари билан сигарага боқиб:

— А, fejner Cубa!¹— дея мақтади-ю, сигарани секингина киссасига яшириб:— Мен бунн ўғлимга обораман,— деди.

— Ўзингиз ҳам чекинг!— деб аврай бошлади уни пан З.— Мана сизга яна битта. Олинг. Менинг сигарамни ҳам чекишингизни жуда-жуда истайман.

Чол такроран:

— Danke, Herr Graf!²— деб, иккинчи сигарани ҳам чўнтагига солиб қўйди.— Мен чолга бунақа сигара чекишни ким қўйибди. Менга шу трубкам бўлаверади...

У шундай деди-ю, гоят сокин бир тарзда бамайлихотир трубкасини чекиб, пан З. нинг юзига кўкимтир ачиқ тутун уфура бошлади. Пан З. бир неча дақиқа нима қилишини билмай, дуддан бўғилиб, мўйловининг учини тишлаб, жим туриб қолди. Кейин айна шу маромда чолнинг оғзидан трубкани жимгина тортиб олиб, вагон деразасидан улоқтириб ташлади. Яҳудий кўрққанидан беихтиёр кичқириб, ўз одатига кўра, «ай, вай», деб юборди. Аммо шунақа ҳазил қилган ўзининг ҳомийси эканлигини кўриб, у қандайдир кўзларига жиққа ёш тўлган бир вазоҳатда илжайди-да, афтидан, гапнинг нимадалигини яхши фаҳмламасдан илтижо билан гудранди:

— Herr Graf! Мен қари одамман... камбағал одамман... Мен жаноби граф билан баҳслаша олмайман... Трубка менга икки гульденга тушган... Йўқ, уч гульденга... ўз жонимдан қасам ичиб айтаманки, уч гульденга тушган!

Пан З. кула-кула чўтагидан уч гульден чиқазиб, чолга берди. Кутилмаган бу бахтдан беҳад қувониб кетган чол жанобнинг қўлини ўпишга интилди. Пан З. бунга рухсат бермагач, у кўққисдан панваччанинг қўлига ёпишиб ўпа бошлади.

— Herr Graf! Ижозат беринг!— дея такрорларди у.— Sie sind ä feiner Mann, а edler Mann!³ Сиз кекса яҳудийни хафа қилишни истамассиз албатта.

¹ Гўзал Куба! (Сигара навларидан бири, яҳудийча.)

² Раҳмат, жаноби граф! (Яҳудийча.)

³ Жаноби граф, сиз ажойиб одамсиз, сиз олижаноб одамсиз! (Яҳудийча.)

— Бундан кейин сенга сигара бериб, «чек», дейишганда, бўйин товламай чеккин!— деди пан З. хушчақчақлик билан гапираётганини ҳам, аччиқланаётганини ҳам билиб бўлмайдиган аллақандай бир оҳангда.— Дангалини айтганда, сенинг ўзингни ўша трубкангга ўхшатиб вагондан улоқтириб ташлаш керак эди. Тушуняпсанми?

Кекса яҳудий жаноби графнинг бояги қилган иши шунчаки бачкана ҳазил эмаслигини, унинг ғазабланганини ва лоақал бу ерда бегона одамлар ўтиргани боисдангина ўзини тутиб турганини энди фаҳмлади. Гапнинг нимадалигини тушунгач, бечора чол қалтираб, ранги бўздай оқарди, яна ниманидир демоқчи эди-ю, лекин томоғи бўғилди, тамаки дудидан сарғайган оппоқ соқоли учиб-учиб туша бошлади, у гапириш ўрнига кўкимтир лабларини қимирлатарди, холос. Нафасини ўнглаб олгач, купенинг бир бурчагига ўтирди-ю, ғарибона қунишиб, бутунлай жимиб қолди. Анча вақт қўрқув тўла кўзлари-ла купенинг уёғига-буёғига назар солиб, уйғоқ ўтирди. Лекин мажбурий сукунат, саратон иссиғи, дим ҳаво, вагоннинг бир маромда тебраниши ва ғилдиракларнинг тақирлаши тезда чолнинг кўзини элителиб қўйди. У мудраб, бир неча марта оғиб-оғиб жетди-ю, ўнг бошини диваннинг ёстиғи устидан ошириб, ажабтовур бир тахлитда ухлаб қолди. Пан З. энди унга мутлақо аҳамият бермай қўйди, фақат йигитча чолнинг бунақа ғайритабиий ҳолатда ухлаётганини кўриб, тезгина қалами ва кичкина расм альбомини қўлига олди; серсоқол иягини диккайтириб, бўйинини қассоб пичоғига тутиб бераётгандек чўзиб ётган чолнинг суратини чиза бошлади. Бу орада пан З. гапини давом эттирди.

— Ирқли одам эмиш-а,— деди у бош ирғаб кекса яҳудийга ишора қиларкан.— Унинг ҳар бир сўзу ҳар бир ҳаракатида ўз ирқининг бутун характери яққол кўриниб турибди. Хўш, нимамиш? Шуюм ирқми? Қадимий, чирик, занг босган бу ирқ аллақачонлар таназулга юз тутган... Унда тараққиётнинг дастлабки куртаклари бўлса ҳам, лекин бизнинг венгер миллатимиздагидек кенг қулоч ёзиш, ўсиш қудрати йўқ. Бу эса ғоят муҳим, ҳал қилувчи омил. Ҳа, энг муҳими, кенг миқёсу катта қудрат! Мумкин бўлса, манави ёввойиларга бир қарасинлар (вагон деразаси олдидан русинларнинг жанубга учаётган турна галасига ўхшаш яна бир гуруҳи липиллаб ўтиб кетди). Буларнинг хўдди европаликлар билан тўқ-

нашганда қирилиб кетган Америка ҳиндиларига ўхшаш ёввойи, цивилизацияга мутлақо лаёқатсиз ўлиб битаётган бутунлай бошқа ирқ вакиллари эканини бир қарашдаёқ пайқаш мумкин. Бу руснакларга ҳеч қанақа прогресс юқмайди, ҳеч қандай тараққиёт мансуб бўлмайди. Улар ўртасида маданий иш ўтказиш — вақтни бекорга кетказиш деган гап. Улар қирилиб битиши керак, вассалом.

Жаноб бу гапни шу қадар чўртгўйлик билан қатъий қилиб айтдики, мен бу борада у билан баҳслашишни хаёлимга ҳам келтирмай қўйдим. Ҳар қалай, у мазкур тадбирнинг қай тарзда амалга оширилишини билса керак. Мен-ку, билмайман-а.

— Билмадим, нима бало бўлган уларга,— дея сўзини давом эттирди пан Э. хушнуду такаббуруна авзойда тиржайиб.— Уёқда, Карпатнинг ортидаги хомкаллалар бизнинг ҳақимизда «руснакларни мадьярлаштиришяпти», деб гапиришади, шундай деб ўйлашади. Буни уйдирма десак камлик қилади. Бу уйдирма эмас, ғирт аҳмоқликнинг ўзгинаси! Мадьярлаштириш, руснакларни дурагайлаштириб, қонимизни улар билан аралаштириш демакдир. Во дарин! Худо кўрсатмасин, шундай бўлса, ахир, бу венгер миллатига қарши, унинг ирқий поклигига қарши қилинган энг оғир жиноят бўлар эди-ку! Бу бетайин, ялқов, жоҳил халқ билан қўшилиш — ўз келажагини ўз қўлинг билан йўқ қилиш деган гап. Фақат венгер миллатининг энг ашаддий душманигина мана шунанга ишни қилиши мумкин. Йўқ, жаноблар, биз уларни мадьярлаштиришни ўйламаймиз ҳам. Биз уларни қирилиб битиш даражасида деб ҳисоблаймиз. Бизнинг цивилизациямиз уларни тобора торайиб бораётган ихота ҳалқаси билан ўраб олди, бу ҳалқанинг торайиши то уларнинг бутунлай йўқ бўлиб, атиги тарихдагина изи қолгунига қадар давом этаверади. Руснак комитатлари¹, бизнинг «Индиен резервишен»ларимиздир². Америкадаги резервациялар сингари бу комитатлар ҳам йил сайин камайиб боряпти.

— Ихота ҳалқасини торайтираётган цивилизация

¹ Комитатлар — эски Венгриядаги округлар.

² Indian Reservation — Шимолий Америкада ёввойи ҳиндилар учун қолдирилган районлар шу ном билан аталади. (Иван Франко изоҳи.)

пионерлари буларми?— деб сўрадим қаттиқ хуррак ота бошлаган яҳудийни ҳам бош ирғаб кўрсатиб.

— Ким торайтирса, торайтираверади,— деди пан З. кифтини қисиб.— Улар ҳеч кимга қаршилик кўрсатолмайди. Улар қанчалик тез қирилиб битса, Венгрия шунчалик тез олға силжийди.

— Таажжубли нарса,— деди коммивояжер гапга аралашиб.— Чоғимда, улар ҳам соф ирқли-ю, аҳволи эса...

Бу луқма З. га шунчалик бадҳазм туюлдики, у ҳатто:

— Қанақасига улар соф ирқли бўлсин!— дея бақириб жеркиб ташлади.— Ҳамма гап ҳам шундаки, уларнинг ирқи нопок! Улар славян, румин, лўли ва шайтон билсин, яна аллақандай энг паст ирқларнинг аралашмасидан пайдо бўлган ўта қурама бир ирқ. Соф ирқ эса, жаноблар, қонда жўш уради, қонда! Яхши тулпорнинг насли асллиги унинг бутун вужудидан яққол кўриниб турганидек, одамнинг соф ирқлиги ҳам қиёфасидан дарров билинади. Эҳ, сизлар менинг Яношимни бир кўрсангиз эди. Ана уни чинакам соф ирқли деса бўлади! Асл мадьяр! Одам эмас, авлиё! Унинг ҳузурида бир кун бўлсанг, уни бир умр унутмайсан киши: унга қараб руҳинг кўтарилади, юрагинг баҳра олади, шундай азаматларни етиштирган миллатнинг улугвор келажагига ишончинг ортади.

Пан З. гоҳ менинг чурқ этмай ўтирган камгап ўртоғимга, гоҳ ҳар сўзини эшитганида ҳайратланганидан ҳаттоки қичқириб юбориб, дам-бадам «шундай ажойиб одамни» яқинроқ билиб олиш ниятини изҳор этаётган коммивояжерга мурожаат қилиб, ўзининг Яношини яна узоқ ошириб-тошириб мақтади. Мен бўлсам шу пайт йигитчанинг ёнига келиб ўтирдим. У қизлардай уятчан бир табассум билан менга ўзи чизган расмни кўрсатди. Расмини мақтаганимда эса у юрагини ёзиб, менга ўзининг отаси, марҳум онаси, туғилиб-ўсган қишлоғи ва таътил вақтида қиладиган кўнгилчоғликлари ҳақида ҳикоя қилиб берди, отасини жуда-жуда севишини, онасини эслаганда эса ҳали-ҳали кўз ёшини тўхтатолмаслигини айтди. У содда ва самимий гапираркан, унинг сўзию юзида ҳали ҳеч қандай ғубор қўнмаган гоят пок қалби акс этарди. Ёш суҳбатдошимнинг бутун борлигидан қандайдир жозибадор эзгулик, маънавий гўзаллик нафаси

уфурардики, мен беихтиёр унинг қўлини дил ҳарорати-ла қисдим. У деразадан қараб сўқмоқда судралиб бораётган русинларнинг янги тўдасини кўраркан, чуқур уҳ тортди-ю, овозини пасайтириб:

— Бахтсиз одамлар!— деди.— Уларга яшаш учун нақадар оғир мусибатларни бошдан кечириб, курашишга тўғри келади-я! Дадамнинг иккинчи классли вагонда сафар қилиб «уларни қирилиб битишга маҳкум этамиз», дейишга тили оғримайди. У бечораларга қандайкин? Кўзлари олдидан гумбурлаб поезд ортидан поезд ўтиб турган бир пайтда у шўрликларнинг жазирама иссиққа бардош бериб, юзларча километр йўлни мана шу тахлитда пиёда босишлари қанчалар оғир-а?

Мен кўзларимни катта очиб унга тикилиб қарадим. Аммо у менинг гап сўрашимни кутмай, суҳбатдошидан қолишмайдиган жўшқинлик билан қўлимни қисиб тушунтирди:

— Сиз менинг сўзларимга таажжубланманг. Мен баъзи китобларни ўқиганман, кўп нарсани ўйлаганман. Бизнинг гимназиямизда бирмунча эркин фикр юритадиган ўқувчилар тўгараги бор. Биз йиғилишиб турамиз, китоб ўқиймиз, муҳокама қиламиз. Лекин, биласизми, мана шуларни биз домлаларимиздан кўра, кўпроқ ўз ўртоқларимиздан яширишга мажбурмиз. Ёшларимизнинг кўпчилиги, айниқса бадавлатроқлари шу қадар аблаҳки, асти қўяверасиз.

Шу сўзларни айтаркан, йигитчанинг кўзлари ёниб, юзи қизариб кетди. Уни бош-кўзидан ўпгим келарди. Гап бошқа мавзуга кўчди.

— Айтинг-чи, отангиз бунчалик қизғин мақтаётган ўша Янош деган одамнинг ўзи ким?

— Э, у дадамнинг малайи,— деди йигитча.— Дадам уни жуда яхши кўради, ҳамма ишда унга ишонади, лекин мен бўлсам, унга қандайдир яқинлашолмайман. Ростини айтсам, мен ҳатто ундан қўрқаман ҳам. Унинг башараси айёртабиат қопонғич итга ўхшайди. Бунақа ит думини ҳам ликиллатади, қорни билан ер супуриб ўрмалайди ҳам, аммо айни замонда унинг ириллаб сенга ташланиши мумкинлигини шундоққина сезиб турасан киши.

Мен йўл-йўлакай купеда айтилган гапларнинг ҳаммасини такрорлаб ўтирмайман. Мана, кеч ҳам кирди. Поезднинг тезлиги пан З.нинг Венгрия тараққиётининг

билониҳоя даражаси ҳақида дам-бадам оғиз кўпиртириб сўзлаётган гапларига тўғри келмай қолди. У пассажир поездеи бўлса ҳам, лекин ғоят силлиқ бепоеи текисликларда шу қадар имиллаб юрар, гоҳо жуда майда станцияларда ҳам шунчалик кўп тўхтаб турардики, унинг қаршисида биз варварларнинг галициялик маҳаллий поездларимиз обрўлироқ эди, десам — хато бўлмаса керак. Пан З. биз билан Шаторалья-Уйхелгача¹ бирга бориши, у ерда Альфёльд линияси бўйлаб Ньиредьхазага борадиган поездга ўтириши ва Ньиредьхазага етмай туриб кичик бир станцияда тушиши керак эди. Шунинг учун пан: «Уша станцияда тунашга жой топилмаса нима қиламиз?»— деб тинмай ташвишланарди. Аҳоли яшайдиган энг олдинги қишлоқ ҳам станциядан анча узоқ. Бунинг устига, у ерда кира қилишга фйтон ёки арава толиб бўлмайди. Уйидан станцияга унинг учун от юборишлари эҳтимолдан йироқ, негаки, у уйидан жўнаб кетаётганида қачон қайтишини аниқ айтган эмас. Тўғри, у бугун телеграмма юборди, аммо уни кичкина станциядан уйига ўз вақтида етказиб беришармиди? Ажабмаски, ўша телеграмма паннинг ўзи билан бир вақтда ёки бундан ҳам кечроқ бориб етса...

Умуман, гўё қандайдир кор-ҳол бўлишини кутиб нимадандир қўрқаётгандек пан З. қош қорайган сайин тобора безовта бўла бошлади. У ҳар станцияда вагон йўлагига чопиб чиқар, вақт етарди бўлганда эса вокзалга ҳам югуриб борарди. Баъзан унга аллақандай танишлар учрар, улар билан саломлашиб атиги бир-икки оғизгина сўзлашар ва гўё қандайдир фикр ташвишлантириб олға ҳайдаётгандек, гапни дарҳол тўхтатарди. Поезд юриб бораётганда эса у купеда жим ўтирар, ҳатто ухлашга уриниб кўрар, аммо, афтидан, атиги кўзини юмиб ўтиришгагина ўзини мажбур қилолса керакки, орадан бирор минут ўтар-ўтмас яна ўрнидан ирғиб турарди. Ўғли унга мурожаат қилиб, венгерчалаб нималарнидир таърифларди; пан З. қулоқ солиб жилмаяр, лекин бутун авзойидан ўғлининг сўзларини тинглашга ўзини мажбур қилаётганлиги, дилида эса аллақандай енгиб бўлмайдиган зўр ташвиш борлиги сезиларди.

¹ Шаторалья-Уйхель — Венгриянинг шимолий чегарасида жойлашган шаҳар.

Кечаси соат ўн эди. Биз Шаторалья-Уйхелга яқинлашиб борар эдик. Тўсатдан бу шаҳарга етмай туриб, кичик бир станцияда пан З. перронга югуриб бориб ким биландир баланд овоз билан саломлашиб, қучоқлашиб кўришиб, нима ҳақдадир тез-тез гапира бошлади. Купеда қолган йигитча — деразадан қараб, отаси билан гаплашаётган одамни дарров таниди.

— Ё худойим, бу бизнинг Янош-ку!— дея хитоб қилди у.— Бу ерда у нима қиларкин?

Мен мақталган ўша соф ирқли мадьярни кўришга ошиқардим, пан З. Янош билан бирга турган перрон эса аллақай анча қоронғи бўлиб қолган эди. Аммо узоқ кутишга тўғри келмади. Бир неча минутдан кейин пан З.нинг ўзи шоду хуррам кайфиятда Яношни етаклаб, ҳарсиллаб купега кириб келди.

— Буни қараки, Лайош,— дея қичқирди у ўғлига немисчалаб (фақат шу топдагина мен йигитчанинг исми Лайош эканини билдим),— станцияга чиқсам, кимни учратдинг де?! Ўзимизнинг Яношни! Сизларга таърифлаган Яношим мана шу йигит бўлади, жаноблар!— деди пан бизга мурожаат қилиб.

Ёш панвачча Янош билан унча ҳам сидқидил бўлма-са-да, ҳар қалай эҳтиром билан саломлашиб тураркан, биз пайтдан фойдаланиб келгиндини яқинроқ кўриб олдик. Бу йигит жуда баланд бўйли, елкаси бир қулоч, ҳар қўли белкуракдай келадиган ҳақиқий барзанги эди. Кўмирдай қоп-қора сочи, тимқора олазарак кўзлари ва тиржайиб кўрсатган қордай оппоқ тишлари унинг башарасида қандайдир ёввойилик ва ваҳшийлик ифодасини акс эттирар, унинг одамхўрларга хос ишшайиши ҳам бу ифода таъсирини юмшатоқмасди. Унинг ташқи қиёфаси ҳақиқатан ҳам типик бўлса-да, лекин венгерларга эмас, балки лўлиларга кўпроқ ўхшаб кетарди. Фақат диккайтириб тепага бураб қўйилган бигизсимон мўйловию венгерча миллий костюмигина уни венгерга ўхшатиб турарди, холос.

— Кўряпсизми, жаноблар, соф ирқнинг нималигини!— дея хитоб қилди бизга пан З. поезд қўзғалгач.— Пок насли мадьяр бўлмаган бошқа бир хизматкор бунақа ишни қила олармиди?.. Яношни мутлақо кутилмаган жойда, мана шу станциянинг перронида учратсам-а... «Янош, бу ерда нима қилияпсан?» деб сўрасам, «Сизни кутяпман», дейди. «Мени-я?»—«Ҳа. Извошни қўшиб,

станцияга келдим, у ерда извош билан кучерни қолдириб, ўзим сизни кутиб олиш учун Шаторалья-Уйхелга жўнадим, лекин уёқда сизни учратмай, кечқурун бу ерга пиёда етиб келдим». Эшитяпсизми? Пиёда етиб келган-а! Мен: «Келишимни қандай билдинг?»— деб сўрасам, у: «Қандай дейсизми? Юрагим сезди. Қандайдир юрагим гаш бўлиб кетаверди, худди кимдир қулоғимга: «Янош, станцияга жўна! Янош, станцияга бор! Бугун пан етиб келади!»— дея шивирлаётгандай бўлди»,— дейди. Унинг ўзи айтди бу сўзларни, ўзи! Бу хизматкор-а... малай-а... Дунёда яна шунчақа бирорта хизматкор топиладими? Наслдор, зоти пок мадьярдан бошқа ким бундай хизматкор бўла олади?

Пан З, шу тарзда айюҳаннос тортиб мадҳиягўйлик қилаётган пайтда Янош купе олдида паннинг лабларидан кўз узмай тик турарди. Яношнинг немисча айтилаётган сўзларни мутлақо тушунмаслиги ва лоақал қандайдир кўр-кўрона муқаллидлик билангина ўз хўжайинининг кулгисими, таажжубими ёки жиддий фикрими, хуллас, жамики қайфият ўзгаришларини ўз башарасига кўчириб такрорлаётганлиги яққол сезиларди. Зотан, буларнинг барини у шундай табиий сидқидилона қилардики, унинг муғамбирлик қилаётганини ҳатто хаёлга ҳам келтириб бўлмасди.

— Демак, герр Янош немисчани билмайдими?— деб сўради коммивояжер Яношга ва қисман пан З. га мурожат қилиб, Янош эса ҳатто қайрилиб ҳам қарамади, ҳамон хўжайинидан кўзини узмай тураверди.

— Бирор сўзни ҳам билмайди,— жавоб қилди пан З.— Қаёқдан билсин! Чўлда ўсган, от боққан. Бундан атиги икки йилгина олдин, мен сизга айтсам, у табиатнинг ёввойи бир фарзанди эди, ҳозир эса ҳар қанақа салонда ҳам ўзини йўқотиб қўймайди, қўшиқлар тўқийди, гитара чалади. Ҳа, жаноблар, бу тенги йўқ одам! Эҳ, унинг менга содиқлигини айтмайсизми... ўзингиз кўриб турибсиз, у менинг келишимни дилидан сезган-а... Йўқ, фақат венгер миллатигина бундай одамларни етиштира олади, бундай одамлари билан эса у буюк истиқболга эришишига ишона олади!

Биз Шаторалья-Уйхелга келиб етдик. Поезд тўхтади. Пан З. биз билан хайрлашиб, бундан кейинги йўлига билет олиш учун югуриб кетди; Лайош менинг қўлимни яна бир марта қисди-ю, шошилиб отасининг ортидан

эргашди. Янош бирор минутча тўхталиб, каттакон қўллари билан нарсаларни йиғиштирди. Хўжайинларни вагондан чиқиб кетгандан сўнг эса ўзининг ёқимсиз тиржайишини яна бир марта намоиш этиб кулди-да, ҳар бир сўзини тишлари орасидан сизиб чиқараётгандек ошкора писанда билан чўзиб, венгерча талаффуз билан немисчалади:

—Guter Herr! Majnt, Janos vérschteh nix dajtch, und Lanos vérschteh olles. Gute Nocht, Herren!¹ —деди.

Бу сўзлардан гўё бир нарса юрагимга санчилгандай бўлди, устимдан совуқ сув қуйилгандай этим жимирлаб кетди. Билмайман, негадир, тезда пан З. ни огоҳлантиришга югурмоқчи бўлиб купедан сапчиб чиқдим, лекин вагон йўлагига келганда фикримдан қайтдим. Уни мен нимадан огоҳлантираман? Унга нима ҳам дейман? Нима, «Яношингиз немисчани билар экан», дейманми? Бунинг нима ёмонлиги бор? Бу нима, гуноҳ ёки уятми? Вокзалга бормадим. Тезда поездимиз жўнади. Эртаси куни эрта-лаб Львовга етиб бордим.

Львовда бошқа газеталарга қараганда анча кўпроқ учраб турадиган ягона венгерча газета бўлмиш «Pester Zlojd»²нинг ихлосманд мухлисларидан бўлмасам-да, гоҳи-гоҳида уни кўздан кечириб тураман. Бу ерга келганимдан бир неча кун ўтгач, худди шу тарзда тасодифан бу газетани қўлга олдим. Мақолалардан бирини сарлавҳасида пан З. деб атаган танишимнинг фамилиясини кўрдим. Яна бир марта қарадим қотиб қолдим ва айни шу қотган ҳолатда, ўтирмай, бутун мақолани ўқиб чиқдим. Унда даҳшатли ҳодисанинг тафсилоти ёзилган эди. Пан З. ва унинг ўғли ваҳшиёна ўлдирилган. Уларнинг жасадлари таниб бўлмайдиган даражада чавақланган ҳолатда топилган. Бу ҳодиса рўй бермасдан бир кун олдин паннинг ишончли кишиси бўлмиш малай Яношнинг гимназист ўғли билан Будапештдан келадиган хўжайинни кутиб олишга кучеру отбоқар билан биргаликда жўнаб кетганлиги ва шу учала хизматкорнинг арава билан бирга дом-дараксиз йўқолганлиги қотилларнинг кимли-

¹ Бу ерда немисча сўзларни бузиб: «Яхши, жаноб! Сиз Яношни немис тилини билмайди, деб ўйлайсиз, Янош эса ҳамма нарсани билди. Хайрли кеч, жаноблар!»— дейилган.

² «Pester Zlojd». — Будапештда чиқиб турган кундалик венгер прогрессив газетаси.

гини дарҳол аён этган. Марҳумнинг уйи тинтув қилинганда у ердаги пул, қадрли қоғозлар, тиллаю кумуш буюмлар ва ҳатто турли ҳужжатлар инг жами-жамиси ўғирланганлиги аниқланган. Талон ва қотиллик жуда пухталиқ билан қилинган. Бу шайканинг ўғрибошиси — шубҳасиз, малай Янош бўлган. У кейинчалик панни талаб кетиш мақсадини кўзлаб хизматга кирган. Яқиндагина ишга қабул қилинган кучер билан отбоқар ҳам худди Яношдек бетайин одамлар экан. Зўр бериб қидирув олиб борилганига қарамай, ҳокимият намояндалари жинойтчиларни қўлга туширолмади. Фақат Ньиредьхазада пан З.нинг араваси билан отлари топилди, холос.

Мана сенга соф венгер ирқи!

[1896]

ЧУЧҚАЛАР КОНСТИТУЦИЯСИ

Антон Грицуняк хотирасига бағишлайман.

Бу ҳикоя меники эмас. Мен бунн Шарқий Галициядаги Збараж қишлоғида халқ йиғилишида сўзга чиққан Антон Грицуняк деган кекса бир деҳқондан эшитганман. Табиатнинг ажиб фарзанди Грицуняк¹— афсонавий Грицько Зборовский, Кошка, Безродний, Андидер каби казакларнинг иш ва саргузаштлари, Хмельницкийнинг ляхларга қарши қилган жанглари ва Азовдан қочган уч оғайни фожиаси тўғрисидаги қадимий дostonларни яратиб, уларни казаклар лашкарига куйлаб айтиб берган эски ҳикоягўй ва бандурачилар авлодининг ҳали барҳаёт бўлган камчил намояндаларидан биридир. Грицунякнинг ташқи қиёфаси жуда кўримсиз: у — бечорабоп, одмигина кийинадиган, ўрта бўйли, қотма жусса, чеҳраси машаққатли ҳаётнинг чуқур ажинлари билан тўлиб кетган, лекин ёниқ қора кўзларида тафаккур акс этиб турган, оппоқ соч-соқолли оддийгина бир бобой. У ўз ҳамқишлоқларидан ҳеч нимаси билан ажралиб турмайди, гапга камдан-кам аралашади; биринчи қарашда унинг маданий савияси ҳам галициялик деҳқоннинг одатдаги савиясидан баландроқ эмасдек кўринади. Уқиш-ёзишдан йўқ, албатта.

Йиғилишдан олдин мен бир неча минут таниш деҳқонлар билан суҳбатлашдим. Грицуняк ёнимизга келгач, бизни таништиришди. Бир-икки оғиз гаплашдигу сўнг ажралишиб, ҳар қайсимиз ўз жойимизга бориб ўтирдик. Кўпчилиги халқ мактабларини битириб, китобларни қунт билан мутолаа қилиш натижасида ўз билимини анча оширган қишлоқлик ёшлар Грицунякни моҳир нотиклиги ва деҳқонларнинг радикаль ҳаракатига сидқи-

¹ У 1900 йил 29 мартда вафот этди. (И. Франко изоҳи.)

дил қўшилган озгина катта ёшдаги одамларнинг бири бўлганлиги учун роса мақташарди.

Шу боисдан ҳам мен унинг нутқини зўр қизиқиш билан кутардим. Лекин йиғилиш бошланиб, кун тартибидagi масалалар бирин-кетин муҳокама этилиб, ҳал қилинпти-ю, Грицуняк ҳамон сўз сўрамайди. Фақат кун тартибининг «таклиф ва талаблар» деб аталган сўнги пунктига келгандагина у, афтидан, танишларининг қистови билан бўлса керак, минбар вазифасини ўтаб турган стол устига қандайдир хоҳишсиз бир тахлитда чиқди. У йиғин аҳли олдида қад кўтарганида бутун зал жонланиб кетиб, одамлар бир лаҳза шивирлашди-ю, чоққина бинога зич тиқилишиб ўтирган олти юздан ортиқ кишининг жамиси дафъатан тинчиб, ҳаммаёқ сув сепгандек жимжит бўлиб қолди.

— Модомики гапирар эканман, кўз ўнгимда қоғоз ҳам бўлсин-да,— деди Грицуняк ўзига яқинроқ ўтирганларга жиддий оҳангда мурожаат қилиб.— Ўзим саводсиз бўлсам ҳам, аммо тартибимни биламан, қоғозсиз сўзлай олмайман. Майли, солиқ дафтарчаси бўлса ҳам бераверинг, қоғоз бўлса бас.

Грицуняк шу дастлабки сўзларини айтиши биланоқ залда қаҳқаҳа кўтарилди. Ёнбошидагилардан бири унга бир варақ ёзувсиз оқ қоғоз узатишди. Грицуняк қоғозни икки қўллаб олиб, кўзларига яқин келтирди-ю, гўё шунга қараб ўқиётгандек бўлиб, навхониш қишлоқи боладек бир маромда қироат билан овозини чўзиб сўзлай бошлади. Кейин унинг интонацияси жонланди, лекин нутқи ҳамон инжил дуоларини эслатувчи ўша ритмик оҳангда давом этарди. Нотиқнинг ҳикояси ҳар минутда қаттиқ кулги билан бўлиниб турар, унинг ўзи эса лоақал жилмаймасди ҳам. Аксинча, тўхтовсиз умумий кулги кучайган сари унинг чеҳраси тобора жиддийлашиб, ҳаттоки ғамгин тус олиб борарди. Ниҳоят, бу ифода аянч маъюслик даражасига етди. Фақат бароқ қошлар остидан ялтираб турган кўзларгина нутқнинг бутун ҳажву киноларини акс эттира бошлади.

— Энди, биродарлар, мен сизга яқинда бир дўстим билан ўртагимзда қанақа гап бўлганини айтиб берай. Эшитинг. Ҳа, шундай қилиб десангиз, уйимга кўпдан дийдор кўришмаган ажойиб бир тенгдош дўстим кириб келди. Худо буюрганидек саломлашиб кўришгач, мен ундан:

— Хўш, қадрдон дўстим, омонмисан? Турмушинг қалай?— деб сўрадим.

— Худога шукур, соғман, турмушим яхши,— деди у.

— Ҳа, бу хайриятли янгилик,— дедим.— Лекин турмушингнинг нимаси яхшиланганини жуда билгим кел-япти.

— Нимаси яхшиланганини дейсанми? Айтиш қийин эмасу, аммо уни ўзинг ҳам биласан.

— Йўқ, йўқ, гапни айлантирма,— дедим унга.— Сен қанақа яхши нарсага эга бўлганингни бундай батафсилроқ айтиб берсанг-чи!

— Эҳ, дўстим,— деди у,— худога шукур, шундай ажойиб кунга етишганимизнинг ўзи яхшилик эмасми? Ўзинг бир ўйлаб қара-чи: аллақачонлардан бери паншчина нималигини билмаймиз, қонун олдида хоҳ пан бўлсин, хоҳ мужик бўлсин, баримиз тенг бўлиб қолганмиз. Иннайкиин, омон бўлгур конституциямиз ҳам бор.

У бирданига шунча кўп гапирворганидан сўнгги сўзларни айтаётганида нафаси тиқилиб қолди.

— Эҳ-ҳе, дўстгинам,— дедим мен.— Айтганларинг чиндан ҳам ажойиб нарсаларку-я, лекин сен, биласанми, уларни жудаям юракка яқин олаверма.

— Нега?

— Бунинг сабаби шуки, улар бамисоли бозорнинг бўёқли рўмолларига ўхшайди, бирпасда ранги юқиб, одамнинг қўлини булғайди.

Дўстим бунинг маъносини тушунолмайд турирди. Мен сўзимни давом эттирдим:

— Биласанми, дўстим, энди бизнинг паншчинага бо-ришга мажбур эмаслигимиз ҳақиқатан ҳам тўғрику-я, аммо сен аҳволнинг илгари қандай-у, ҳозир қандай эканлигини дурустроқ эслаб кўролмайсанми?

Дўстим бунинг барча тафсилотларини хотирлай олмасди, мен унга кўмаклашдим.

— Эсингдами, илгари каллаи саҳарданоқ пан приказчиги қишлоқда уйма-уй юриб: «Ҳой, Иван, Гриць, Семен! Қани, паншчинага чиқинглар! Бўлмаса калтагим ишга тушади!»— деб бақирарди.

— Ҳа, ҳа, бўлмаса-чи, бўлмаса-чи, худди шундай эди,— деди дўстим шу он мутлақо оғримаётган ўша маълум жойини беихтиёр уқалаб.

— Хўш, ҳозир-чи? Ҳозир аҳвол қалай? Энди приказчик таёқ кўтариб қишлоқда уйма-уй юрмайди. Бу тўғри.

Лекин мужик-чи? Мужик нима қилади? Буни, дўстгинам, мен сенга айтиб бера қолай. Мужик тонг қоронғисида ўрнидан туриб битта товуқ ёки ўттизтача тухумни қўлтиқлаб олади-ю, эндиликда «пан ржонца»¹ деб аталадиган ўша приказчикнинг ҳузурига боради, совғасини унинг олдига қўйиб: «Марҳаматингиздан умидвор бўлиб, оёғингизга бош уришга келдим»,— деб паннинг даласида ишлашга ижозат беришни илтижо қилади. Мужик совғасиз келганда эса, пан ржонца унинг гарданига бир туширади-ю, бамайлихотир... очликдан ўлиш эркинлигини яратиб беради.

Шўрлик дўстим жавобга сўз тополмай оғир хўрсинди-ю, бошини чайқаб қўя қолди.

— Сен боя «қонун олдида биз тенгмиз», дединг-а, азизим,— дедим унга сўнг.— Балки шундайдиру, лекин мен ҳали қандайдир буни сезганим йўқ. Пан старостанинг ё пан судьянинг ҳузурига ёхуд ҳатто автоном уезд маҳкамасига қачонки бормайин, ҳали ҳам худди минг саккиз юз қирқ саккизинчи йилдан олдингидек² «Сабр қил, мужик! Йўқол мужик!»— деган ўшқирикни эшитаман. Бир куни мен донолик билан ўзимнинг қонун олдида тенг ҳуқуқлигимни айтишга ботинган эдим, нима дейсанки, худди ўша эски замондагидек базарбу жарангдор тарсаки едим. Маҳкамага пан помешчик, пан чиновник ёки лоақал оддий пан ижарагир келса, уларни ҳеч қачон ташқарида куттириб қўймайдилар. Уларга ўта эҳтиром билан муомала қилиб, «Марҳамат, ўтирсинлар!»— деб жой бўшатиб берадилар. Биздаги тенглик минг саккиз юз қирқ саккизинчи йилдан олдин ҳам айни шундай эди.

Дўстим:

— Аммо у пайтда бошимизда калтак ўйнардиган-ю!— дея луқма ташларкан, ҳозир оғримаётган жойини яна беихтиёр қашиб қўйди.

— Гапинг тўғри,— дедим мен.— Илгари калтаклашарди, ҳозир эса калтакнинг ўрнини бемалол боса оладиган ва ҳатто ундан ҳам ошиб тушадиган нарсаларни ўйлаб чиқаришган. Сенга бир қўшнимнинг пан бошлиққа нима деганини айтиб берай, эшитиб ол. Уни қараки, жуда ювош табнатли дўстимни фалак шошириб, бир

¹ Rzadca — бошқарувчи (полякча).

² 1848 йилда бўлган революция натижасида Австро-Венгрияда феодал муносабат қолдиқлари тугатилди.

куни у Баденининг¹ халққа етказган жабру зулмидан шикоят қилиш учун император ҳузурига жўнаётган катта депутацияга қўшилиб Венага борса бўладими! Кейин нима бўлганини ўзинг ҳам тушунсанг керак... Бу депутация Венада эшитганини эшитди-ю, қайтиб келгандан сўнг эса бечора депутатларнинг ҳаммасини сўроқ қилавериб, қийнаб, таъқиблай бошладилар. Менинг қўшним ҳам шунақа «яхшилик»нинг таъмини тотмай қолмади: уезд бошлиғи жаноблари ундан эллик гульден жарима ундириш ҳақида ҳукм чиқарди. Бу ҳукмни эшитиб тепа сочи тикка бўлган қўшним дилида борини дангал айта қолибди: «Пан. бошлиқ, мен камбағал одамман,— дебди у.— Баски, мен шундай катта жиноят қилиб, сеймга бўлган муборак сайловлар устидан шикоят этиш учун қирол ҳузурига борган эканман, иложим қанча, ўз қилмишим учун одил жазо олишга тайёрман. Аммо хотиним билан болаларимнинг мен қилган жиноятга ҳеч қандай алоқаси йўқ-ку! Улар бегуноҳ-ку! Уларни нега жазолайсиз ахир? Сиз уларни эмас, фақат менинг ўзимни жазоланг! Ахир, сиз солган бу жаримани тўлаш учун мен сўнгги сигиру, сўнгги чўчқамни сотишга мажбур бўламан. Бу эса мендан кўра кўпроқ оиламнинг бошига оғир кулфат бўлиб тушади. Шу бонсдан ҳам муҳтарам пан бошлиқ менга шафқат қилиб, пул жаримасини калтаклаш жазоси билан алмаштиришингизни ўтиниб сўрайман. Шундай қилсангиз бўлмасмикин-а? Мен, худога шукур, бақувват, соғлом мужикман, элликта даррага бир амалаб чидай оламан, эллик гульден жаримани эса, худо ҳаққи, менинг қашшоқ рўзгорим кўтаролмайди». Бечора қўшним пан уезд бошлиғига шундай деб илтижо қилган, бироқ пан бошлиқ унинг илтижосини оқибатсиз қолдириб: «Биз энди қонун олдида тенг ҳуқуқлимиз, калтак жазоси энди йўқ, ҳукм қилинган жаримани эса албатта тўлайсан. Пулни гўрдан топасанми, ерданми, ўзинг биласан!»— дебди.

¹ Бадени Казимир — Австрия давлат арбоби, граф. 1888 йилда Галицияга ҳоким қилиб тайинланган, украинларга ва умуман, деҳқонларга қарши зolimлик сиёсатини юргизган. Халқ қироатхоналарининг ёпилиши, сайловларнинг қалбакилаштирилиши, деҳқонларнинг кўплаб қамоққа олиниши, суд идораларида ғайриқонуний ишларга йўл қўйилиши ва бошқа турли адолатсизликлар айнан шу ҳокимнинг бевосита буйруғи билан қилинган, Галицияда ўздан ғоят жирканч хотира қолдирган «Бадени режими»нинг башараси шунақа эди.

Шўрлик қўшним ҳозир бутун молу мулкини мусодара қилишга келадиган суд ижрочисини кутяпти, нега деганда, у жаримани ҳалигача тўлай олгани йўқ. Хўш, қалай, азиз дўстим? Одамнинг бир жойи ўрнига бутун вужудини-ю, яна тағин жами оиласини ҳам савалайдиган янги мақом калтакларга нима дейсан?

Дўстим яна жавоб тополмай, оғир хўрсиниб қўя қолди.

— Мана, конституциямиз ҳам бор,— дея сўзимни давом эттирдим қисқа сукутдан сўнг.— Бўлмаса-чи! Ҳа, бор! Уни жуда чиройли-ю, жуда муҳим, дейишади. Сен, дўстим, уни бирон марта кўрганмисан-а?

— Кўрганмисан дейсанми?— таажжубланди дўстим.— Бўлмаса-чи! Қоғоздагисини, китобга босиб чиқарилганини кўрганман.

— Э, йўқ, сендан қоғоздаги конституцияни эмас, амалдаги ҳақиқийсини қанақа экан, деб сўраяпман. Сен жонли, ростакан конституцияни ҳеч кўрганмисан?

— Уни қандай кўриб бўларди? Ахир, биз баримиз у билан яшаяпмиз, уни сезяпмиз...

— Ҳа, биз уни сезиб турибмиз, бу гапни тўғри айтдинг. Аммо мен бўлсам уни ўз кўзим билан кўрганман. Шунинг сенга айтиб бермоқчиман. Бир куни мен икки ўғлим билан аравада Тернополга ярмаркага бораётган эдим. Биздан олдиндаги аравада қайси бир нотаниш деҳқон хотини билан бирга қайгадир равона бўларди. У олдинда ўтириб отини «чухчух»лаб ҳайдар, хотини орқада ўтирар, уларнинг орасида эса оёқлари чапарбанд қилиб бойланиб, усти похол билан ёпилган каттакон семиз чўчқа ётарди. Сотишга оборилаётган бу чўчқа аравадан шалпанг қулоқли калласини чиқазиб, атрофга жимгина боқарди. Тернополга яқинлашиб қолганда заставадан ўтаётиб, қарасак, будканинг ёнида кекса бир пан қўлига ялтироқ пичоқ ушлаб, мана бундай... узунчоқ чубуқли трубкани бурқитиб чекиб ўтирибди. Чўчқа ортилган аравани кўриши биланоқ у курсисидан сапчиб туриб, баҳайбат овоз билан:

— Тўхта, мужик!— деб бақирди.

Деҳқон аравасини тўхтатгач, пичоқли пан унинг олдига келди.

— Нима элтяпсан?— деб сўради қатъий оҳангда.

— Ижозатингиз билан чўчқани бозорга оборапман, пан ҳазратим,— деди деҳқон хушмуомалалик билан.

— Чўққа обораётганингни ўзим ҳам кўриб турибман. Лекин уни қай тахлитда оборяпсан? А? Арқон бечора жониворнинг оёқларини қавартириб, шишириб юборганини ўзинг кўрмайпсанми? Сен аблаҳ, безабон ҳайвонни жабрлаш мумкин эмаслигини билмайсанми?

Пан шу гапни айтиб чўққанинг олдига келди-ю, пичоғи билан арқонни шундай ўта чаққон кесиб ташладики, шошиб чўққанинг оёғини жароҳатлаб қўйганига ҳам эътибор бермади.

— Қани, полицияга марш! Сени бошлаб жазолаш керак! — дея қичқирди чўққанинг халоскори бўлмиш муросасиз пан.

Қўрқиб қолган мужик арава устида ўтириб баджаҳл панга ялина бошлаган эди, бе, қулоқ солиш қайда дейсан! Қирқ минг гап икки пул! Аммо мужикнинг хотини серфаҳм аёл экан шекилли, балони даф қилишнинг йўлини дарров топди. Эри гапуқмас пан билан ади-бади айтишиб, илтижо қилиб ўтирган пайтда у қўйнидан қизил рўмолни чиқазиб, бир минутча ичини кавлаштириб тургач, рўмолнинг бир четига тугилган йигирма крейцер (Оҳ! Ким билади дейсан, балки у пулни ишлаб топгунча икки кун эртадан кечгача очу наҳор заҳмат чеккандир!) чақани муросасиз паннинг қўлига тутқазди-ю, сўнг эри билан бирга илтимос қила бошлади. Фақат шундагина муросасизнинг кўнгли бир оз юмшаб:

— Хўп, майли, бу гал сизларни қўйиб юбораман, лекин буни умрбод унутманглар! — деди.

Шу чоғ мен аравам билан сал олдинроққа бориб қолган эдим, можаронинг нима билан тугагини кўрмоқчи бўлиб, ўғилларимга отларни тўхтатиб туришни буюрдим. То чўққадор деҳқон биздан олдинга ўтиб олгунча анча вақт кутиб турдик. Энди унинг аравасидаги тартиб бутунлай бошқача эди. Хотини олд томонда ўтириб отларни бошқарар, деҳқоннинг ўзи эса чўққани бўйнидан қучоқлаб, маҳкам ушлаб борарди. Арқондан бўшатилган чўққа бўлса, энди араванинг устида тик туриб, минут сайин кўзига кўринган ҳар бир янги нарсадан кўрқиб, пастга сакраб тушишга тайёр ҳолатда атрофга алангларди. Бирдан қайси бир паннинг тўрт отлик ялтироқ извоши етиб келса бўладими! Отлар қасира-қусур қуюндай елиб, қўнғироқчалари жаранглаб, кучер тарс-турс қамчи босиб, ваҳима билан ёнбошдан ўтди-ёв! Чўққа жуда қўрқиб кетиб, четга ирғиди-ю, аравадан ўзини

таппа ерга отди. Чўчқани бўйнидан тутиб келаётган эгаси ундан анча кучсизроқ экан шекилли, у ҳам аравадан ерга отилиб тушди-ю, омадсизликни қараки, тошга урилиб, юзини қонатиб юборди. Чўчқа қоча бошлади! Ҳар қалай, шу чоғ ўғилларим дарров аравадан сакраб тушиб, чўчқани қувиб ушлашди-ю, эгасига кўмаклашиб уни пиёда бозорга оборишди. Бизда чўчқалар конституцияси мана шўнақа, дўстим!

Аммо гап шўгина эмас.

Уша кунни мен тунгача уйга етиб олишни мўлжаллаб, тушдан сўнг Тернополдан барвақтроқ жўнай қолдим. Заставага яқинлашиб келсак, у ерда бояги ялтироқ пичоқли баджаҳл пан ҳалиям узунчоқ трубкасини пихпихлатиб, бамайлихотир чекиб ўтирибди. Шаҳар атрофидаги далаларга разм солиб қараган эдим, узоқдан тош йўлда бир маромда қадам ташлаб келаётган мужикча кийимли икки киши кўринди.

«Булар, афтидан, солдатликда узоқ хизмат қилиб, «бир-икки»ни обдан ёд олган бўлса керак, энди қарликда ҳам бир текис қадам ташлаб юришибди», деб ўйладим ўзимча.

Лекин яқинлашавергач, уларнинг орқасида қандайдир бир қора, бошлари устида эса олов тилидай узун ялтироқ бир нарса кўринди. Ортадаги қоранинг полиция соқчиси эканлигини фаҳмлаш учун унча ҳам катта ақл керак эмас эди, албатта. Улар янада яқинлашгач, ҳар бир одимда кишанларнинг оҳиста «жаранг-журунг» этиб садо чиқараётганини эшитдим.

«Эҳ-ҳа! Гап буёқда де! Мана шу боисдан улар солдатчасига бир текис қадам ташлаб келаётган экан-да!— деб ўйладим мен.— Шошмай тур ҳали, пан соқчи! Шу кишанланган бечора мазлумлар билан бирга келиб, ялтироқ пичоқли жаҳлдор паннинг кўзига бир кўриниб кўр-чи, чўқинган мавжудотни азоблашнинг жазоси нима бўлишини қандай уқиб оларкинсан!»— дедим ичимда.

Аллақачон ичимни мушук таталаб: «Баджаҳл пан бечораларнинг кишанларини ўта шошилинич парчалаётганда боя чўчқанинг оёқларини жароҳатлаганидек буларнинг қўлларини ҳам пичоқ билан кесиб юбормасин тагин», деб ташвишланардим. Баджаҳл паннинг бераҳм соқчига қандай ташланиб, уни қай тарзда полицияга судраб олиб боришини кўриш ҳам қизиқарли эди. Камоли таажжубки, кутганимга лоақал заррача ўхшайдиган

ҳодиса ҳам рўй бермади. Кишанланган икки одам билан соқчи заставани ортда қолдириб, баджаҳл паннинг ёнидан жимгина ўтиб кетишди. Соқчига ташланиш қаёқда! Баджаҳл пан буни хаёлига ҳам келтирмади. У ўрнидан туриб, соқчига эҳтиром билан таъзим қилди. Мен бўлсам, тарвузим қўлтиғимдан тушиб, уйга жўнаб қолдим. Ҳа, қадрдон дўстим, мужикларнинг конституцияси эса мана шунақа,— дедим мен ҳикоямни тугатиб. Чиндан ҳам шундай. Мужик оддий бир чўчқага ҳам ҳасад билан қарашга мажбур бўляпти!

Бу нутқдан сўнг кўтарилган гулдурос қарсақлар жуда узоқ давом этди. Зал тинчигандан сўнг кекса Грицуняк нутқига изоҳ бериб қўшиб қўйди:

— Кечирасиз, азизларим! Менинг «Муҳожирлик сабаблари» масаласи юзасидан сизларга бундан анча олдин айтмоқчи бўлган гапларим ҳам айни шулар эди. Менимча, ҳозир ҳам буни айтиш кеч бўлмаса керак.

Грицуняк шундай дея стол устидан тушди.

[1896]

ЎТА ҚАТТИҚҚЎЛ БОШЛИҚ

Бир вақтлар Галицияда ўта қаттиққўл бир бошлиқ бор эди. Бошлиқларнинг ҳаммаси ҳам қаттиққўл бўладику-я, аммо бошлиқ пан Замятальский бу борада уларнинг барчасини бир чўқишда қочирадиган зот эди. Ҳали эндигина қирқ бешга кирганига қарамай, у шундай олий ва масъул лавозимга эришибгина қолмай, балки ўлкада намунали бошлиқ сифатида анча шуҳрат қозонган эди. Баъзилар уни ўлкадаги барча «бевош унсурлар»га асфаласофилиннинг холаваччасини кўрсатиб қўядиган ёнги бошқача қилиб айтганда, муқаддас оятнинг «кимларга яраю чаён бериш» деган гўзал иборасини англатувчи педагогик методни Галициянинг «ягона давлат тили»да¹ ҳам, «ўлканинг иккинчи шеvasида» ҳам тахминан бир хилда қўллайдиган «истиқбол арбоби» деб ҳисобларди.

Шу пан бошлиқ мансаб курсисига ўтирганидан сўнг тезда мазкур шуҳрати роса ваҳимали тус ола бошлагач, унинг маъмурлик истеъдоди самараларини ўз кўзим билан кўриш ниятида ўша уездга боришга қарор қилдим. Зероки, мен унинг эски мактабдош ўртоғи эдим. Бу эса унинг ўзидан ва қўл остидаги хизматчиларидан ички сиёсатга оид кўпгина қимматли маълумотларни билиб олишимга ишонч бағишларди.

Мана, мен ўша уездга тобе бўлган гадойтопмас бир узоқ тоғли қишлоққа келиб, аста-секин муҳитни ўргана бошладим. Бироқ орадан икки кун ҳам ўтмасданоқ бирдан қишлоқда полиция соқчиси пайдо бўлди-ю, тўппатўғри мен турган уйга салб юриши қилиб, каминадан ка-

¹ 1880—1890 йилларда Польша оқсуяклари поляк тилини Галициянинг «ягона давлат тили» деб ҳисоблар, украин тилини эса «ўлканинг иккинчи шеvasи» деб билиб, уни бутунлай менсимасди.

моли қатъият билан: «Паспортинг борми?»— деб сўради. Мен: «Худога шукур, ажнабий эмасман»,— деб кимлигимни тўла-тўқис аён этувчи турли қоғозларни кўрсатдим. Аммо «қонун кўзи» бўлмиш эски сипоҳийга буларнинг ўзи камлик қилди шекилли, у пан бошлиқнинг уезд пойтахти М. даги қароргоҳига дарҳол бирга боришни буюрди. Бу — тоғу ўрмонлардан ўтиб, дашту чангалзор оралаб йигирма километрдан ортиқ олису оғир йўл босиш деган гап эди. Соқчи ўша овлоқ жойларда, шубҳасиз, мени одилиёт қўлидан қутқазиб оладиган қуролли шайкам бўлишидан ҳақли равишда хавотирланиб, қўлларимни кишан деб аталмиш темир жинғирчоқли ажойиб билагузуклар билан безаб қўйди. Шу тахлитда сафарга шайланиб, хавфу хатар эҳтимолидан батамом холи бўлиб, «ҳайё ҳайт», дея йўлга тушдим.

Тадқиқот учун саёҳат қилиш ниятида бўлганлигим сабабли бу антиқа пиёда саёҳат ҳам, мен учун ҳар қалай, ўзига хос бир тадқиқот эди.

Қишлоқдан чиққанимиздан сўнг кимсасиз далаю ўрмонлар ичида расмий тартибга қатъий риоя қилиш беҳуда бўлиб қолгач, шу пайтгача найзаси қадалган милтигини кўтариб орқамдан келаётган соқчи энди ёнгинамда одимларкан, туппа-тузук одамий хушмуомалалик билан гаплаша бошлади. Маълум бўлишича, студентлик чоғимданоқ у мени жуда яхши билар экан, уйимда кўп марта бўлган ва бир нечта китобимни ўқиган экан. У мени бугун ҳибсга олгани учун кечирим сўради: Чинданам у менинг қишлоқда ҳеч қандай ёмон иш қилмаганимни билар эди-да, ахир. Чунки тун бўйи патруллик қилиб мени кузатиб чиққан ва кўриб-кўришган жами одамлардан нима қилгану нима деганимни тергаб сўраган бу соқчи менинг ҳақимда бирор ножўя гапни эшитган бўлиши мумкин эмас эди. Бироқ у пан бошлиқдан ҳар қандай эҳтимолга қарши мени қамоққа олиб, кишанлаб келтириш ҳақида қатъий ва аниқ буйруқ олган экан.

Мен азиз ватанимнинг бу бурчагида, қандай ҳолга дуч келишимдан қатъий назар, ҳеч нарсага таажжубланмасликка қарор қилган эдим. Лекин ажралмас йўлдошимнинг ҳикоясини эшитганимда бу аҳдимни бузишдан ўзимни зўрға сақлаганимни айтмасам ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам пан бошлиқ билан бўлажак учрашувни бениҳоя қизиқсиниб кутардим.

Шаҳарга киришимиз биланоқ соқчи мендан четлан-

ди-ю, қондага мувофиқ бир қадам ортда туриб, қатъий, расмий бир важоҳат билан юра бошлади. Қишанланган ҳолатда шаҳар кўчаларидан ўта туриб, турли йўловчиларда турлича таассурот қолдириб, ниҳоят, уезд маҳкамасининг биносига етиб келдим. Бу — жуда кенг ҳовли-ли, отхонаси, бостирмаси ва сув қудуғи бўлган бир қаватли расмана маҳаллий иморат эди. Ҳовли саҳнида товуғу ўрдаклар юрар, кеккайиб, тинмай гўлдираб турган жаҳлдор курка эса ҳамманинг устидан ҳукмронлик қилаётгандай туюлар ва ўзининг кўриниши жиҳатидан мана шу ҳукумат маҳкамасининг рамзига ўхшарди:

Даҳлизда қўлларига шапкаларини тутган увада кийимли ўн беш нафар қишлоқилар турарди. Афтидан, менинг соқчимникига ўхшаш вазифани адо этиб қайтган бир соқчи «ажралмас дўсти» бўлмиш милтиқни бамайлихотир ёнбошига қўйиб, тахта тўсинга суяниб турарди. Биз эшикда пайдо бўлгач, иккала соқчи менга нотаниш бўлган бир неча сўзни бидирлаб, бир-бировини табрик-лашди. Қишлоқликлар четга суринишиб икки қатор бўлиб туришди-ю, биз уларнинг ёнидан ўтиб, жуда қоронғи, тору ифлос, бўм-бўш қабулхонага кирдик. Шу ерда соқчи қўлимдан қишанни ечиб, темир исқанжадан қаварган моматалоқ билакларимни оҳиста ўпди. Чоғимда, шунда у муштуми билан кўзидан ниманидир арди шекилли ё менга шундай туолдимикин, билмадим. Лекин у дам ўтмай қаддини ғоздай ростлаб, мендан юзини терс ўгирди ва муңдирининг уёқ-буёғини тортиб тўғрилаб қўйгач, уезд маҳкамасининг эшигини уч марта писанда билан қоқди-ю, ижозатсиз ичкарига кирди.

Якка ўзим қабулхонада қолдим. Одатдаги икки соатли кутувдан сўнг соқчи пайдо бўлиб, мени кабинетга таклиф қилди. Ортимдан ичкарига кираркан, у менга эшик олдида тўхтаб туришни буюрди-ю, ўзи эса ёнимда қоziқдай қотиб «Смирно» ҳолатида бесадо қаққайиб қолди. Пан бошлиқ кенг хонанинг тўридаги хизмат столи олдида ўтириб нималарнидир ёзарди. Унинг авзойига қараганда, қандайдир ўта муҳим иш билан банд бўлган кишига ўхшарди. Чунки у бир неча минутдан сўнгина қоғоз устидан бошини кўтариб, бизга қаради. Ёнбошчан ўгирилиб ўтираркан, ҳолатини ўзгартирмай, хўмрайиб назар солганча:

— Яқинроқ келинг!— дея тўнғиллади.

Соқчи билан иккимиз унга бир неча қадам яқинроқ келдик.

Пан бошлиқ креслосидан туриб, мени ўзининг қий-ғирча нигоҳидан ўтказаркан:

— Фамилиянгиз нима?— деб сўради.

Мен унинг саволига жавоб қайтардим.

— Бордуляк, сиз кетишингиз мумкин,— деди у соқчи-га мурожаат қилиб.— Лекин даҳлизга чиқиб, кутиб ту-ринг.

Соқчи честь бериб, ҳарбийчасига шахдам ўгирил-ди-ю, хонадан чиқди.

Пан бошлиқ мен сари бир неча одим босди. Унинг чеҳраси сокин, фақат қимтилган лабларигина қандай-дир қатъий қарорга келганидан дарак берарди.

— Бедаво-лик!— деди у кару лол отнинг виждонига мурожаат қилаётгандай бир оҳангда хитоб қилиб.— Ме-нинг уездимга келиб, Мужикларни исён кўтаришга гиж-гижлашга қандай журъат этдингиз?

Мен ҳеч кимни исёнга чақирмаганлигим ва атиги кампирлардан бир нечта опришкоча¹ қўшиқни ёзиб ол-ганлигимни жуда хокисорлик билан айтдим.

— Ҳазиллашманг! Иш жиддий. Мен жами қилгану гапирганларингиз ҳақида муфассал маълумот олдим.

— Агар ҳақиқатан ҳам сизда шундай маълумот бўл-са ғоят мамнунман,— дедим мен.— Бундай ҳолда пан бошлиқ менинг ҳеч қандай ғайриқонуний иш қилмаган-лигимни билсалар керак.

— Хўш, ўзингиз айтинг-чи, у ерда нима қилдингиз?

— Агар пан бошлиқ мендан маълумотда кўрсатилган ғайриқонуний хатти-ҳаракатлару исёнчилар ҳақида сў-расалар яхшироқ бўларди, деб ўйлайман,— дея камта-рона эътироз билдиришга жазм этдим.— Бундан бошқа гаплар пан бошлиқни қизиқтирмаса керак.

— Йўқ, тақсирим! Мен ҳеч қандай гапга бепарқ қа-рамайман. Мени ҳамма нарса қизиқтиради!— Удағайла-шини давом эттирди пан бошлиқ, гарчи қўлидаги маълу-мотда ҳеч қандай жинойи хатти-ҳаракат ёзилмаганли-гини ўзи жуда яхши билса ҳам.

Мен жавоб бериш ўрнига унинг олдига ён дафтар-

¹ Опришко(лар) — Ғарбий Украинада поляк шляхлари ва Австро-Венгрия золимларига қарши XVIII асрда кураш олиб борган қўзғолончилар.

чамни қўйиб, ўша қишлоқнинг черковидан топилган эски черков-славян китобларидан кўчирилиб, албатта, украинча ва черков-славянча имло билан ёзилган халқ қўшиқлари ва библиографик маълумотларни кўрсатдим. Пан бошлиқ дафтарчани тортиб олиб, варақлай бошладим-ю, лекин пешонасида яна ғазаб ажинлари йиғила бошлади.

— Бу нима?

— Сизнинг уездингизда ёзганларим. Тушган маълумотда булар ҳақида бирон гап ёзилгандир ахир.

Пан бошлиқ дафтарчани қайтадан варақлай кетди-ю, яна тарвузи қўлтиғидан тушгандай лоқайд бир авзойда ундан юзини ўгирди.

— Мен бунақа мўғулча хатни ўқий олмайман. Қаерда ким билан нима иш қилиб, нималарни гапирганингизни ўз тилингиз билан айтиб беринг.

— Минг таассуфки, мен ҳаммасини унутиб юборибман. Пан бошлиқнинг ўзлари ҳам буларнинг барини мenden яхшироқ билсалар керак.

Пан бошлиқ қичқириб юборди:

— Мен қайси гўрдан билай ахир?!

— Сизга тушган муфассал маълумотдан-да. Шу борисдан ҳам пан бошлиқ мени ушлаб кишанлашни буюрганлар-ку...

— Нима? Кишанлашни?— деди бошлиқ сўзимни бўлиб.— Мен сизни... кишанлашни буюрибман? Тақсир, бундай гапни айтишга қандай тилингиз борди-а?..

— Бу ҳақда кейинчалик яна гаплашармиз. Аммо мен, модомики, пан бошлиқ соқчига шундай аниқ буйруқ берган экан, демак, у менинг қандай жиноят қилганлигимни яхши билса керак, деб ўйлаган эдим. Шунинг учун ҳам қилган жиноятим борасида мени сўроқ қилишни ёки ишимни судга ўтказишни илтимос қиламан.

Пан бошлиқнинг камоли ғазоби тошиб, қаттиқ ҳаяжонланган ҳолатда кабинет саҳнида уёқ-буёққа тез-тез одимлаб, қандайдир маъною мантиқсиз пойма-пой сўзларни тўнғиллай бошлади. Бу монологми ёки менга умумий иборалар билан айтилаётган ваъзми, билиб бўлмасди.

— Хўш, шу ҳам гапми?! Буни қара-я! Муғамбир! Уни сўроқ қилгину у эса ҳамма гапни унутиб юборган эмиш! Ишини судга оширгин эмиш! Йўқ, йўқ, суд биздан қочмайди. Ҳа, айнан ўша жиноятлар борасида бўладиган

суд! Эҳ-ҳей, нима, мен аҳмоқмидимки, бекордан-бекорга ҳатто жиноятга ҳам йўл қўйсам-а? Унда сизларнинг ошигингиз олчи бўларди. Аммо мен... мен унда нима деган одам бўлардим?! Э-э, йўқ, жаноблар! Мен сиз ўйлаган одам эмасман. Сизларнинг ноғорангизга шох ташлаб ўйнамайман. Мен ўз муҳитимни сизнинг тушингизга киргандан бошқачароқ деб биламан. Ҳа, бутунлай бошқача! Мен, масъулиятни сезаман, масъ-у-ли-ятни, тушуниясизми? Менинг уездимда осойишталик ва тартиб учун жавобгарлик мавжуд. Бу ерда эса, худо билсин, қаёқдан бунақа кимса келиб, мендан ижозат сўрамасдан қишлоқ-ма-қишлоқ назоратсиз санғиб юриб, кечалари мужиклар билан йигин ўтказишга журъат қилади-я!

Тўсатдан у сўзини бўлиб, ёнимга келди-да, деярли бурнини бурнимга тегизаётиб, тезу қатъий оҳангда сўради:

— Кеча попнинг ҳовлисида мужиклар билан нима ҳақда гаплашдингиз?

— Билмайман, пан бошлиқ. Мужиклардан сўранг.

— Ҳа, у шайтонлар ўзиям жуда айтадиган! Аммо мен охири ҳамма айтган сўзларингизни бирма-бир билиб олишнинг йўлини топаман.

Попникида ҳеч қанақа йигин бўлмаган эди. Шунинг учун мен:

— Уша йигинда поп отахон ҳам бўлган экан-ку. Шундан сўрай қолинг-да,— дедим кесатиб.

— Бир ўшанинг олдига бормаганим қолувди!— хитоб қилди пан бошлиқ зарда билан.— У исёнчи, бетгачопар, бебош унсур... шунақа... шунақаям ашаддий ғаламиски!

У яна идора саҳнида югуриб, қўлларини силкитиб, ўз монологининг латтасини чайнашга тушди. Тагин сўзини кескин бўлиб, олдимга келди. Бу гал у трагедиядаги ўта ҳаяжонланган ота қиёфасида эди.

— Хўш, сўрашга ижозат этгайсиз, пан доктор! Ахир, сиз ақлли одамсиз-ку... Қандай қилиб сиз шундай эҳтиётсизлик, шундоқ... шундоқ... шундоқ эҳтиромсизликка, ҳа, худо ҳаққи, *c'est le mot*,¹ эҳтиромсизликка жазм этдингиз-а? Ахир, сиз менинг масъулиятли лавозимда эканимни кўра-била туриб, менга шунча ташвиш орттириш учун қасддан буёққа келасиз-а... Айнан менга-я! Қандай гуноҳим учун ахир? Нима учун?

¹ Мана сўз. (Франц.)

Мен таажжубланганимдан кўзларимни катта очиб қолдим. Унинг мансабини ҳам, масъулиятини ҳам хаёлимга келтирмаганимни, бу ерга эса фақатгина ўз эҳтиёжим билан келганлигимни айтдим.

— Атиги шугина учунми?— дея хитоб қилди у ярим жаҳлноку, ярим ғамгин бир тарзда.— И... йўк, сиз бу гапларингизни бошқа бировга айтинг. Мени эса фақат манави чалама-чаттилар учунгина келганингизга инонтиролмайсиз!— дея ёзувларимни стол устидан нафрат билан олиб, шу заҳотиёқ уларни янада кучлироқ нафрат билан ўрнига итқитиб ташлади.— Ҳа, атиги шу аҳмоқона қўшиқлару мана бу алмисоқдан қолган черков ёзувлари учунгина шундай олису машаққатли сафарга чиққанингизга мени ишонтиролмайсиз! Сиз ўз ихтиёрингиз билан менга бор ҳақиқатни айтиб бермайсиз, албатта. Мени алдаб кетмоқчисиз. Менинг уямга бойўғлнинг тухумидан анча-мунча ташлаб кетганингизни, келажақда эса бу тухумлардан бола очадиганлар ҳам топилишини олдиндан билиб, ичингизда менинг устимдан куласиз. Ҳа, сизнинг бу ишингиз шунчалар яхшию шунчалар олижанобки, асти қўяверинг!

Бошлиқнинг гап оҳанги бояги қулоқни кар қилувчи бақриқлардан энди йиғламсираб ғулдираш пардасигача пасайиб кетди. Афтидан, ҳаяжонлана бошлаган бўлса керак. Кутилмаганда унинг мияси тўсатдан ёришиб кетгандай бўлди. Менга қўлини чўзиб, деярли қувонч билан хитоб қилди:

— Эҳ, ахир, биз эски танишлармиз-ку, доктор! Мактабдош ўртоқлармиз-а, ҳе-ҳе. Қани, ўтир-чи, эски ошнам! Балки папиросингдан берарсан? Э-ҳа, тўғри, сен чекмайсан-а, эсимда, эсимда! Принципиаллик! Қойил! Ха-ха-ха! Бу сенинг биринчи принципинг эди! Кейин эса шунақа принциплар ҳам чиқара бошладингки, улардан худо асрасин!

Бошлиқ қаршимдаги иш столи олдида ўтириб, бошини ачингансимон чайқарди:

— Эҳ, Иван, Иван! Қанчалик ўзгариб кетибсан-а! Агар шу лаънати принципларинг бўлмаганида сен бундай зўр истеъдод, бунақа катта қобилияту билиминг билан не-не чўққига етмасдинг! Сен эса нима бўлса ҳам ҳаммадан ўзгачароқ иш тутиб, ҳаммавақт оқимга қарши юрдинг. Мана энди бўладигани бўлаёзибди. Мен ҳам, кўпгина бошқа одамлар ҳам сени «ҳарна бўлса-да ҳали

тузалиб, тинчланар, ҳақиқий тўғри йўлга кириб олар», деб умид қилган эдик. Хўш, ўзинг айт-чи, сенинг бунақа қилиқларингни кўриб, дилдаги умидларни чиппакка чиқармай бўладими?

У жимиб қолди. Бир неча минут бутун маҳкама шундай чуқур сукунатга чўмдики, ҳатто ҳовли юзида жаҳл билан «қалқал»лаётган курканинг овози ҳам яққол эшитила бошлади. Бирдан нимадир пан бошлиқнинг эсига тушди шекилли, башарасида ташвиш аломати акс этгандай бўлди:

— Ҳа, айтмоқчи, сен азизим, оч бўлсанг керак-а? Сени бажонидил уйимга, овқатга таклиф қилардим, лекин...

Мен унга раҳмат айтдим, «шаҳарда баҳоҳишроқ овқатланарман, чунки бўшатиб юборилишимга ишончим комил: ахир, пан бошлиқ менинг мутлақо гуноҳсиз эканлигимни яхши билардилар-ку»,— дея қўшиб қўйдим.

— Э... э... азизим, сен қаттиқ янглишяпсан!— деди пан бошлиқ астойдил қаҳқаҳа отиб куларкан.— Гуноҳсиз эмиш-а! Уша мусичаи бегуноҳ сенмисан? Ҳой, биласанми, сен аслида лоақал дунёда яшаётганинг учун ҳам айбдорсан. Яна қаёққа де, менинг уездимга келибсан-а... Мен буни кечира олмайман. Ростданам, ўзингнинг эски мактабдош ўртоғингга бунақанги ёмонлик қилиш инсофдан эмас-да. Хўш, нима учун бундай қиласан? Ҳокимхонадан менга ташвиш орттириб, обрўйимни тўкиш учунгина қасддан шунақа қиласан. Қани ўзинг холисанлиллосини айт-чи, гапим тўғри эмасми?

У елкамга қоқиб қўйди-ю, гўё меҳри тошгандай бўлиб, мени бағрига босди.

— Демак, мен қамоққа олиндимми?— сўрадим мен.

— Қамоққа олинган эмиш!— дея хитоб қилди у худди нимадандир қўрқаётгандек хавотирли бир оҳангда.— Бу гапни тағин қаердан ўйлаб топдинг? Мен... сени қамоққа олармишманми? Ўзимнинг эски мактабдош ўртоғимни қамармишманми? Менинг учун синф вазифаларини бажариб келган дўстимни-я? Етуклик аттестати олиш учун имтиҳон топширишда менга ёрдам берган одамга мен шунақа ёмонлик қилармишманми?! Йўқ, сен ҳибсда эмассан, бирор минут ҳам ҳибсда бўлганинг йўқ.

— Демак, кетсам бўладими?

— Кетсам? Қаёққа?

— Шаҳарга бормоқчиман. Бу ерда менинг баъзи бир ишларим бор.

— Ҳе, сени қара-ю! Бунақа худо ургур жойда қанақаям ишинг бўларди! Йўқ, йўқ, мен сени қўйиб юбормайман. Шундай ақлли, бунинг устига, тағин ўзимнинг эски синфдош ўртоғим бўлган одам билан андак суҳбатлашсам ҳам бошим кўкка етади. Иннайкейин, сен шу куниёқ Львовга қайтмоқчи бўлсанг керак-а, шундайми?

Мен: «Ҳали бу ҳақда ўйламаган эдим, аниқ бир қарорга келганим йўқ», деб жавоб бердим.

У айни вақтда ҳам илтимосу, ҳам писандалди бир оҳангда маънодор қилиб:

— **Ҳа, ҳа, сен Львовга борасан,**— деди сўзларга қандайдир алоҳида урғу бериб.— Биласанми, бу ер билан энг яқин станциянинг ораси нақ олти миля йўл. Роса овлоқ жой эканми? Э, сенга нима демоқчи эдим? Ҳа, ҳа, эсимга тушди! Гап шундай: мен сенга ўз аравамни бераман, уч соатдан сўнг бекатда бўласан. Демак, ҳали яна бир соат вақт бор. Шу вақтни мен билан ўтказа қол. Шундай бўлсин, шундай бўлсин! Гапимни қайтарма!

Кимдир эшикни уч марта тиқирлатди. Эшитилган овозга қараганда, шу одамнинг қўли қалтираётганлиги яққол сезиларди.

— Бу тағин ким бўлди?— дея тўнғиллади бошлиқ соатига қараб.— Э, ҳа, афтидан, К. қишлоғининг элликбошиси келган бўлса керак!

У шундай дея мен томонга ўгирилди-ю, гердайиб баён этди.

— Энди эса, қимматли дўстим, менинг ички сиёсатимнинг махфий томонларига ҳам бир назар соласан. Бунинг сир сақларсан деб умид қиламан. Аммо тағин ўзинг биласан, истаганингни қилавер. Чунки ўз ишимдан кўнглим тўқ. Аввало, сен менинг маҳкамада қатъий тартиб мавжуд эканлигига ишончинг комил бўлади. Ҳозиргина эшик тиқирлаганини эшитдингми? Қара, соат таппа-тақ ўн икки бўлди. Бир ҳафта бундан олдин К. қишлоғининг элликбошисига айни бугун шу пайтда ҳузуримга келиб, ўз жамоасида бўлган кечаги сайловларнинг қандай ўтганлиги ҳақида ахборот беришни буюрган эдим. Қани кўрайлик-чи, бу ўша элликбошимикан?

Эшик яна тиқирлади. Пан бошлиқ чақиргач, ичкарига ҳақиқатан ҳам ўша кутилган элликбоши кирди-ю, эгилиб салом бергач, эшик олдида тикка туриб қолди.

— Хўш?— деди пан бошлиқ унга синовчан нигоҳ билан.

Қишлоқлик киши индамай яна бир марта, аммо хийла қуйроқ эгилиб чуқур таъзим қилди. Пан бошлиқ ўрнидан туриб, унга яқин келди.

— Хўш, нима бўлди?

Унғайсизланган эллиқбоши:

— Пан бошлиқ... кечирасиз... Бунинг учун мен... гуноҳкор эмасман. Қишлоқда катта... эътирозлар бўлди, барча чораларни кўришга тўғри келди...— дея дудуқлашиб гапира бошлади.

— Хўш, шундай қилиб, натижа нима бўлди?!— дея ўшқирди пан бошлиқ.

— Уқимишчилар партияси енгиб чиқди...

Шу он идорада икки марта чақмоқ чақилгандай бўлди. Унг қўли билан қўш бора кескин ҳаракат қилган пан бошлиқнинг бриллиант кўзли узуги қуёш нурида ялтираркан, бир йўла икки марта қарсиллама садо чиқди: бу, албатта, пан бошлиқнинг қишлоқ эллиқбошисининг чап ва ўнг юзига туширган марҳаматли жарангдор тарсакилари эди.

— Аблаҳ! Мана сенга! Дарҳол бу ердан кетиб, ўша сайловлар устидан эътирознома ёз!

— Эътирознома тайёр, пан бошлиқ,— деди қишлоқлик бу тарсакиларни бошқарув услубининг ажралмас бир қисми бўлган қандайдир одатдаги бир нарса сифатида қабул қиларкан.

— Тайёр дедингми? Қани у?

Қишлоқлик ўзининг бўрсиқ тери сумкасидан катта бир тугунни чиқариб, уни ечди, тугундаги салмоқли бир ўрамнинг ичидан унча катта бўлмаган китобни олди, китобнинг қатидан эса сатҳига хат битилиб, мирзачасига буклаб қўйилган бир варақ қоғозни чиқазди-да, уни чуқур таъзим билан пан бошлиққа узатди.

Қаттиққўлу қийғирнигоҳ пан қоғозга кўз югуртириб чиқди-ю, уни тагин тегишли тарзда буклаб қўйиб:

— Яхши. Кетишинг мумкин,— деди.

Қишлоқлик киши икки букилганча камоли эҳтиром билан эшикдан чиқиб кетди.

Пан бошлиқ ғолиб саркардаларга хос тантанавор қиёфада менга гап қотди:

— Кўрдингми, азизим, бу мужикларга қанақа сабоқ ўргатаётганимни? Бу халққа худди шу тарзда муомала

қилиш керак. Биламан, сен ҳозир менга ўз принципларингни пеш қила бошлайсан. Аммо мен сенга айтсам, буларнинг бариси бўлмағур гаплар. Ҳаёт — омилкор муаллим, оғайни. Бошлиқ иш муҳитининг қийинлиги-ю, унинг масъулиятлилиги эса урушдаги командирникидан кам эмас. Шунинг учун ҳам ҳар қандай қимматга тушса-да, тартиб ва осойишталик албатта барқарор этилиши керак.

— Мен эса, бунда қонунни ҳурмат қилиш ҳам керак-дир, деб ўйлаган эдим,— дедим мен.

Бошлиқ бирдан:

— Э, бу ерда қонунга бало борми!— деб юборди-ю, дарҳол нохосдан қалампир уруғини чайнаган одамдай башарасини буриштириб, гапини хаспўшлашга тушди:

— Ҳм... ҳ-ҳа... албатта! Қонунни ҳурмат қилиш керак дейсанми? Ахир, мен сенга айни шу ҳақда гапиряпман-ку... Осойишталик ва батартиблик! Қонунимиз ҳам, пайғамбаримиз ҳам мана шу. Зеро, осойишталигу батартибликнинг ўзи нима? Бу — ҳеч қандай фавқулудда ҳодиса рўй бермасин, соқчиларнинг менга бунақа борада билдирадиган гапи бўлмасин, уларни кечаси қору ёмғирда айғоқчиликка юбормай, ҳеч кимни менинг олдимга кишанлаб келтиришмасин, протоколлар ёзиш, тарсаки тортиш ва қамашга мажбур бўлмай, деган гап. Наҳотки, сен бу ишларни менга катта ҳузур бахш этади, деб ўйласанг? Буни сен ўз мисолингда ҳам кўришинг мумкин. Ахир, мен сени яхши кўраман, сени юксак даражада қадрлайман-ку. Баски, шундай экан, келиб-келиб, айни шу менинг уездимда дайдиб юришингнинг нима ҳожати бор ахир? Нега сен бунақа ишларга мутлақо рози бўлмаслигимни ҳеч хаёлингга ҳам келтирмайсан-а? Қонун ўз йўли билан, аммо мен эса асло кўнмайман, ҳа, шундай. Буни умрбод уқиб ол!

У бу сўзларни шунчалар одамийлик ва болаларга хос маъсумлик билан гапирардики, мен ундан ростакимга хафа бўлолмасдим.

— Қандай бўлса ҳам, менимча, осойишталигу батартиблик деган гап билан қонунийликнинг маъноси бир хил бўлмаса керак,— дедим мен.— Бунга мисол қилиб энг янги воқеани олиб кўрайлик. К. қишлоғида бояги элликбоши бир тўда боёнлар билан бирга элга ҳукмронлик қилиб келади. Дарвоқе, бу текинхўрлар у ерда худди юртнинг султонидай ҳукмронлик қилишади. Улар

жамоат ерларини ижарага олишади, жамоат ўрмонзорларини талон-торож қилишади, жамоат кассасидаги пулларни ўғирлашади, жамоат маблағини ўзларининг хусусий чайқовчиликларига ишлатишади, қишлоқ аҳолисига кўнгиллари хоҳлаган турли солиғу қўшимча жарималар солишади. Шу ҳам осойишталиғу батартибликми?

— Кечирасан, азизим, ўз шаънига доғ туширмаган беғубор мухторият ҳақида бундай гапларни айтишингга йўл қўя олмайман. Ҳамма гапинг нотўғри. Тўғри бўлиши ҳам мумкин эмас. Уезд ревизори шу барча беҳуда шикоятларни текшириб чиқиб, уларнинг уйдирма эканлиги ҳақида протокол тузди. Менинг тартибим шунақа. Бинобарин, шунинг билан мен тинчланмоқчиман.

— Ҳаттоки, ревизор эл нонини туя қилганлардан каттагина пора олиб, маҳаллий ҳукуматнинг оқланишига эришганда ҳам тинчланиб ўтираверасизми?

— Яна сен ўзинг исботлай олмайдиган бўхтон гапларни такрорлаясан. Умуман эса бу ревизорнинг менга ҳеч қандай даҳли йўқ. У менинг қўл остимдаги хизматчим эмас. Унинг ҳалоллиги учун кафил бўлолмайман.

— Гапинг нимадалигини энди тушуна бошладим, — дедим мен. — Пан бошлиқнинг ўзлари «Қ.нинг элликбошиси устидан шикоят тушган эди, шунинг текшириш учун қишлоққа ревизор юборишга тўғри келди», деб айтдилар. Уша ревизор эса ўз докладыда у ердаги ҳамма ишни сип-силлиқ қилиб кўрсатган. Шунинг учун ҳам мен шу докладнинг қанчалик тўғрилиги борасида шахсан пан бошлиқнинг ўзлари ишонч ҳосил қилган-қилмаганликларини билсам, ғоят мамнун бўлардим.

— Мен? Шахсан ўзим? — Ҳайратланиб сўради бошлиқ. — Ҳмм... шахсан дейсанми?.. Хўш... менинг шахсий фикрим билан нима ишинг бор?

— Пан бошлиқ, қишлоқдаги бир ҳовуч эксплуататорлар билан «ўқимишчилар партияси» деб аталувчи анча саводли ёш деҳқонлар группаси ўртасида бўлаётган тортишувда сиз ҳам бирор позицияни эгаллагандирсиз ахир!

— Эҳ, менга у лаънати ялангоёқлар ҳақида гапирмай қўя қол. Уларнинг бариси сурбет, боши бузуқ безорилар. Ўзларини радикаллар деб аташади. Ҳа, жонгинам, улар сенинг издошларинг! Ҳа, ҳақиқатан ҳам сенинг ғоянгга амал қилишяпти. Аммо ишончинг комил бўлсинки, улар фахрланишга арзигулик жониворлар эмас. Бу маслакдошларингнинг жамиси ўтакетган соддадил, тўпори. Фа-

қат ҳасадгўй бўлганлари учунгина тарафкашлик қилиб юришибди. Ҳа, энди... қишлоқда катталар бошчилик қилгандан кейин бу ҳосидлар ич-ичларидан куюнишади-да...

— Мен уларнинг фикру ўйларини билмайман. Лекин жамоат кассасини ревизия қилиш, жамоат ерларини умумий йиғинда савдолашиб ижарага топшириш каби элементар нарсаларни талаб қилаётганликларини биламан. Шу боисдан ҳам қишлоқликларнинг кўпчилиги уларни қўллаб-қувватлаган ва шу кўпчилик сайловда енгиб чиққан. Бўлиб ўтган сайловларнинг натижаси бекор қилинган тақдирда қишлоқда жиддий ғалаёнлар кўтарилса керак, деб қўрқаман.

— Ха-ха-ха!— қаттиқ хохолаб кулди пан бошлиқ.— Ғалаёнлар дейсанми? Кечирасану, лекин кулгим қистаяпти. Ха-ха-ха! Менинг уездимда ғалаён бўлармиш! Сен бизнинг мужикларни мутлақо билмайсан-да. Ҳа, билмайсан. Ҳар қалай, қўрқма, азизим! Модомики, ҳали мен бошлиқ эканман, хоҳлаган мақомимда ногора чалиб уларни шу мақомда ўйнатаман, аммо мен уларнинг ногорасига ўйнамайман, ҳа, буни билиб қўй. Сайловнинг бекор қилиниши турган гап. Ҳозирги элликбоши қайта сайланиши керак.

— Бунақа сиёсат қандай мақсадни кўзлайди ахир?— ҳайратланиб сўрадим.— «Сиёсат», дея гапираётганимнинг сабаби шуки, деҳқонлар кўришган чоғдаёқ дарҳол менга ҳокимият намояндаларининг ҳомийлигига таяниб, ўнлаб қишлоқда элликбошилиқ қилиб турган таниқли ўғри, фирибгар ва қароқчиларни номма-ном айтиб беришди.

— Бу ёлғон, азизим! Бутунлай ёлғон! Таниқли ўғрилар эмиш-а! Шулардан бирортасининг бирон марта ўғирлик ё растрат қилгани исботланганми ахир? Қўлда далилу исбот бўлмай туриб, шундай одамларни қоралаш мумкинми? Йўқ, албатта? Иннайкейин, азизим, ўзинг бир ўйлаб кўр-чи, сенинг радикалларингдан биронтаси менинг муомаламга бугун К. қишлоғининг элликбошиси чидагандай чидармикин?

— Бунақаси топилмаса керак.

— Мана, кўрдингми! Ҳамма гап ҳам шунда-да! Ўзинг ҳам тушуниб турибсанки, мен тартиб ва осойишталик манфаатларини кўзлаб, қўл остимда ишлашга мосроқ бўлган одамларни танлашим ва қўллаб-қувватлашим

зарур. Шу мақсадда мен мана шу лавозимга тайинланганман, шунинг учун мен жавобгарман.

Гап айни авжга миниб, ниҳоят ўта қизиқарли минтақасига етган бир чоғда пан бошлиқ соатига қараб:

— Азизим, энди йўлга тушишинг керак,— деб қолди.

У қўнғироғини чалган эди, дарҳол эшикда соқчи Бордуляк пайдо бўлди.

— Отхонага бориб, кучерга айтинг, тезлик билан аравасини қўшиб, мана бу панни бекатга оборсин. Сиз ҳам бирга бориб, панни кузатиб қўясиз. Бу топшириқ хизмат юзасидан эмас, албатта. Тушунарлими?

— Тушунарли, пан бошлиқ.

Соқчи кетгач, пан бошлиқ тиржайиб кулди.

— Албатта, энди сен бутун воқеани газетага' ёзиб, зўравонликдан шикоят қиласан.

— Ҳа, шундай қилсам керак.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Майли, азизим, ёзавер. Шикоят қилавер. Бу билан менга зарар етказолмайсан.

— Менга бари бир:

— Хўш, ўзингга-чи? Буни ўзингга бирор нафи борми? Ахир, ўтганни қайтариб бўлмайди-ку!

— Балки келажакда унинг бирор нафи тегиб қолар...

— Келажакда? Эҳ-ҳе, бу тушингни сувга айт! Токи мен бу ерда уезд бошлиғи-ю, уезд комендантти эканман, ҳеч қачон сен ҳам, сенга ўхшаган ҳеч қандай бошқа биров ҳам бу тупроққа қадамини босолмайди. Сизлардан ўзимни ҳимоя қиламан, худди мараздан сақлангандай сақланаман. Бунинг йўлини ҳам топаман... Ҳамма хатти-ҳаракатим учун жавоб бераман, бунга ишонавер. Шахсан ўзингга келганда эса, у шу сўзларни айта туриб, мени қадрдонларча кўксига босди:— Сенга чин қалбдан маслаҳат бераман, азизим, бугунги воқеани унут. Ким биларди дейсан, балки ҳаётингда бирор кор-ҳол рўй бериб қолган пайтда айни шу нарса жонингга ора кирар, ўзингга фойда берар... Келажакда бу ишингнинг ижобий тақдирланганини кўриб, жуда-жуда хурсанд бўласан... Такрор айтаман: шикоят қилишинг билан менга зарар етказолмайсан. Индамай қўя қолганда эса — бу ишингни ғоят юксак мартабали жойда ҳисобга олишади. Шуни билиб қўйки,— шу ерга келганда пан бошлиқ овозини пасайтириб, сирли бир тахлитда эшитилар-эшитилмас шивирлашга ўтди.— Сен бошингдан кечирган бугунги

воқеа менинг ўз хоҳишим билан эмас, балки... тушундингми? Хўп, етар. Қолгани — хизмат сири.

Соқчи кузатувида пан бошлиқнинг усти ёпиқ яхшигина аравасига ўтириб, оҳиста йўлга равона бўларканман, маҳкаманинг такаббурнусха куркаси, афтидан, ўзининг биргина шу ҳовли устидан эмас, балки бутун шаҳару уезд устидан чексиз ҳукмрон эканлигига ва қаҳрли овози билан бутун борлиқни титратишга қаттиқ ишонган ҳолда дарғазаб важоҳат-ла гулдираб, қаноти билан ер супурарди.

II

Уша илмий сафаримдан буён орадан икки йил ўтди. Шу вақт ичида Галиция бошига «Сеймга сайлов» деган бало ҳам ёғилди. Одамлар шу сайловнинг фожиали оқибатларидан эндигина қоматларини ростлай бошлаган пайтда мен бир куни Львовнинг Марьяцкий майдонида бошлиқ пан Замятальскийни учратиб қолдим. Қишнинг совуғи ҳам дурустгина бўлганидан пан бошлиқ пальтосининг кенгуру тери ёқасига бошини буркаб, ўз одатига кўра шошилиб, қаёққадир борарди. У дарров таниб менга қўлини чўзди:

— Бормисан, шумтака? Омонмисан? Қайфинг чоғми? Ҳар куни камида битта эксплуататорни бетуз ейишга ҳам иштаҳанг бўлса керак, дейман-а! Ха-ха-ха! Кўришганимдан гоят хурсандман.

Мен ундан Львовда нима қилиб юрганини ва масъулиятли лавозимда ўзини қандай ҳис этаётганини сўрадим.

У:

— Нима?— дея хитоб қилиб, йўлидан тўхтади.— Сен ҳали менинг Львовда доимий яшаётганимни, у лавозимда эса икки ойдан бери бошқа биров ишлаётганини билмайсан шекилли-а?

Чиндан ҳам мен бундан бутунлай беҳабар эдим. Ундан шу ҳақда батафсилроқ гапириб беришни илтимос қилдим.

— Э-э, бунинг тарихи узоқ,— деди у.— Аммо мен сенинг шу вақтгача бу ҳақда ҳеч нима эшитмаганлигингга таажжубланыпман.

Мен кўп вақтдан буён Галицияда бўлмаганлигимни айтиб узра сўрадим.

— Биласанми, азизим, бу воқеанинг тарихи анча қизиқарли, уни эшитсанг, жуда фойдали бўлади. Ахир, сен, ҳар қалай, шоирсан-ку. Эҳтимол, менинг тарихим бирор асарингга яраб қолар. Бу, азизим, одамшунослик бобида онд материалу, лекин материал бўлганда ҳам фақат биз, сиёсий арбобларгина топиб бера оладиган хилидан. Бундан ташқари, у инсониятнинг ғазаб тарихи учун ҳам қулинг ўргилсин материал! Ҳа, бу классик нарса. Ҳали ўзинг ҳам кўрарсан.

Э... айтмоқчи, нега биз бунақа қаҳратон совуқда кўчада валдираб турибмиз-а? Қани, мен билан юр-чи. Войцеховскийнинг ошхонасида бугун фляк пиширишяпти. Бу таомни мен жуда яхши кўраман! Ушанда мен сени оч жўнатиб юборган эдим. Бугун ўша гуноҳимни ювмоқчиман. Юр, кетдик. Пиво ичиб ҳикоя қилиш қулайроқ бўлади.

Тезда биз, гарчи тор, жиҳозсиз ва хийла қоронғи бўлса-да, лекин иссиқ алоҳида кабинетда овқатланиб, пиво ичиб ўтирардик. Пан бошлиқнинг иштаҳаси унчалар ҳам зўр эмас экан, атиги икки товоқ флякни паққос туширигандан сўнггина ҳикоясини бошлади.

— Мен сенга нимани ҳикоя қилмоқчийдим, азизим? Э-ҳа, сеймга бўлган ўша лаънати сайловларни! Биздек давлат чиновникларига бу нақадар катта ташвиш эканлигини сен тасаввур ҳам қилолмайсан! Қанчалик масъулиятли эканлигини айтмайсанми! Шу ҳақда салгина ўйласам, даҳшатланганимдан аъзойи баданим увушиб кетади. Иш гоят мураккаб. Бунинг устига тагин рангоранг фишқу фасод, иғво ёғилади, чор-атрофда ғийбат, шубҳа, таассуф! Айни ботқоқ бу, ботқоқ мен сенга айтсам! Уезд бошлиғи эса бамисоли денгиз устида юксалган оллоҳнинг руҳидай мана шу жамики балон азимнинг тепасида қанот қоқиб юриши керак. Қани энди каттаконлар унинг вазифасини бир озгина енгиллаштириб қўйишса! Э, буни ўйлаш қаерда дейсан! Улар буни уезднинг бутун ҳаёту мамотига ҳукмрон қилиб қўйишади-ю, хўш, ундан кейин-чи? Кейин эса, ўз билганича ишни бошқараверсин, дейишади. Қолаверса, баъзан улар шу шўрликни қасддан чалгитиб, майнавозлик ҳам қилишади. Нақ бемазагарчилик!

Бу умумий гапларни тинглашга тобим йўқроқ эди. Чунки лойқа сув остида нима ётганини билиб бўлмагани-

дай, мазкур ваъзнинг маъзи ҳам менга хийла қоронғи туюлди.

— Ҳозир, ҳозир сенга ҳамма нарса аниқ-равшан бўлади, азизим!— дея шошилиб жавоб қилди у авзойимни сезиб.— Ана, ўзинг кўрасан, мен ҳеч қандай ортиқча гапни айтаётганим йўқ. Аммо сен бу воқеа ҳақида мутлақо ҳеч нарсани билмайсан-да, шунинг учун ҳам мен сенга уни бошидан айтиб бермасам бўлмайди.

Бу тарихнинг боши эса шунақа: сеймга қишлоқликлар курияси¹ бўйича ўтказиладиган сайловда биздан учта номзод бор эди. Ўзингга маълумки, уезд аҳолисининг аксарият қўпчилигини украинлар ташкил этади. Шу боисдан ҳам ҳукумат аввал поляк номзодига умид боғлаган эди. Бизнинг топган номзодимиз пан Цапцарапский худди шунақа одам эди. Тезда у уч минг гульден гаров тўлаб, полякларнинг марказий сайлов комитетидан ўз номзодини тасдиқлатиб олди. Бу паннинг ўзиям, мен сенга айтсам, нухаси кам топиладиган ўтакетган аҳмоқ эди. Тарозининг бир палласига унинг сиёсий ва бошқа соҳалардаги жоҳиллигини, иккинчи палласига эса мазкурнинг шляхмақом кибру ҳавосини солсанг, ҳар қалай, тарозининг шайини баравар келса ажаб эмас. Аммо шундай бўлса ҳам у компанияларда ва хусусан, аёллар билан бўладиган суҳбатларда жуда ёқимтой эди, дурустгина рақсга тушарди, тарок ўйинини ҳам яхши ўйнарди. Унинг молу мулки роса камайиб қолган эди, албатта. Шунинг учун ҳам сейм мандати унга қандайдир йўл билан молиявий қийинчиликлардан қутулишига ёрдам бериши керак эди.

Ўз-ўзидан маълумки, украинлар лагерининг ҳам ўз номзодлари бор эди. Улар сайлов олди йиғилишларида сўзлаган нутқларида полякларнинг ҳукумат номзодига жон-жаҳдлари билан ҳужум қилардилар, жуда халқчил, илғор ва чинакам украинча ватанпарварона фикрларни баён этишарди. Номзодлари кўрсатилишидан сал олдин эса номзодларнинг иккаласи ҳам (бир вақтда эмас, албатта!) менинг ҳузуримга келиб, ўзларининг жуда ювош, хуштабиат, ҳукуматга сидқидил содиқ кишилар эканли-

¹ Австро-Венгрияда сайловчилар аҳоли табақалари (куриялари) бўйича алоҳида-алоҳида ўтказилади. Чунончи, йирик ер эгалари, савдогарлар, шаҳарликлар ва қишлоқликларнинг худди шундай мустақил сайлов куриялари бўлади.

гини билдиришган эди. Шуларнинг бири — умрида ҳеч қачон ҳеч қанақа сиёсат ҳақида ўйламай, бутун ҳаётини дуоларгаю ўзининг ўн икки нафар боласига бағишлаган кексагина қишлоқ попи эди. У узоқ йиллар давомида календарь билан ўз схизматикасидан бўлак ҳеч нимани ўқимас ва шу сабабдан ҳам ўзини эски украинлар партиясининг садоқатли, самимий тарафдори деб ҳисобларди. Бошқа жиҳатлардан эса у хушфёъл, меҳмондўст мезбон, толмас хотинбоз, таниқли қиморбоз ва эҳтиросли овчи эди. Бу отахон менга русинлар депутати пости учун атайлаб яратилгандай туюларди.

Нима дейсанки, қайси гўрдан тагин учинчи номзод ҳам пайдо бўлиб қолди-ёв! Буниси ҳам русин. Кутилмаганда унинг номзоди газеталарда эълон қилинди. Мен уни бундан олдин ҳам билардим. У — Украинанинг зўр ватанпарвари, гимназия ўқитувчиси, тажрибали сиёсатчи, ёзувчи, журналист, қисқаси, украин миллатининг машғали эди. Ёш украиналиклардан, албатта. Демократ, оппозициячи, тадбиркор, қув. Мен унинг номзодини эшитдим: «Эҳ-ҳе, чучварани хом санабсан! Гумдон бўлсанг бўларсану, лекин менинг уездимда мандат ололмайсан!»— дедим ичимда. Мен шўрлик шунда ўзимнинг ундан кўра тезроқ гумдон бўлишимни билмабман.

Бир куни шу номзод Львовдан менинг ҳузуримга келди. Кимлигини айтди. Танишдик. Уёқдан-буёқдан, сиёсатдан гапириб ўтирибмиз. Жуда оқилона фикрларни айтяпти. Шунда тўсатдан у тўпдан отилган ўқдай қилиб: «Ҳукумат номзоди сифатида сиз билан танишишга келдим. Мана, марҳамат, ўқиб кўринг!»— деса бўлади-ми? Шундай деди-ю, менга жуда-жуда олий мартабали зотнинг ёзган мактубини узатди. Хатни ўқиб ҳайратландиму таъзим қилдим, ўз бурчимни адо этишимни ваъда қилдим.

Янги номзод билан бирга уезд бўйлаб сафарга чиқдим. Сайловчиларнинг йиғилишларини чақирамиз, у эса сайловчиларга ўзини танитади. Нутқ сўзлайди. Оҳ, оҳ! Нақ худонинг юборган балоси экан у! Эсласам, ҳозир ҳам бошимдан совуқ сув қуйилгандай бўлади... Нуқул кулфату муҳтожлик, зулму зўравонликлардан сўйлайди, чинакам исёнкорона нотиклик қилади! Мен умримда ҳеч қачон бунақасини эшитмаган эдим. Ҳатто сен ҳам бунчалик исёнкорона гапиролмасанг керак. Бу ҳаромзода шу тахлитда бутун уездимга жар солди, фасоду ахлат-

ларни бурнимга келтириб искатгандай қилиб, барча сас-сиқ гапларини менинг кўз олдимда айтди. Мен эса на-фасимни чиқаришга ҳам журъат этолмай, хафгина ўти-риб тинглашга мажбур бўлдим. Уша дастуриламал мактубда янада олимақомроқ ҳазратнинг номидан (ким-лигини фаҳмлаган бўлсанг керак) менга пан номзод-нинг юриш-туришини кузатиб бориш ва лекин унинг хат-ти-ҳаракатларига ҳеч қандай тўсқинлик қилмаслик тўғрисида аниқ кўрсатма берилган эди. Кейинчалик Львовга бориб, бу ҳақда шахсан олий мартабали зотнинг ўзига муфассал доклад қилишим керак эди.

Львовга жўнадим. Докладимда шу номзоднинг қил-мишидан газабланганимни мумкин қадар ёрқинроқ ифо-далашга тиришдим, албатта. Бироқ... бунга нисбатан бўлган муносабатни кўриб кўрқиб кетдим. Олий зот док-ладимни эшитиб, негадир илжайди-ю, хайрихоҳлик би-лан бош ирғаб, мамнуният изҳор қилди:

— Ажойиб иш бўлибди! Ажойиб! Муғамбир ўз роли-ни яхши ўйнабди. Эсингизда бўлсинки, биз айнан шу одамнинг номзодини ёқлаймиз. Шляхзодага қулайроқ пайтда қасд олажагини ваъда қилиб, уни сайланишдан ваз кечишга унданг. Попни бўлса...

Шайтон шоширдими, билмадим, лекин шу он сўзни бўлишга журъат этиб:

— Э, унга бир имо қилсак бас, ўзи воз кечаверади,— деб юбордим. Қанийди энди шуни гапирмасайдим-а... Қалонпой бир хўмрайди-ю, бошимдан тўпифимгача ниго-ҳининг тиғидан ўтказиб, ёвқараш қилгач, худди алифбени галати ўқиган гўдакка танбеҳ бераётгандай ўдағайлади:

— Аҳмоқона гапларни валдираманг! Поп ўз номзоди учун курашиб, сайловда шармандали тарзда енгилиши керак, токи партиясининг заифлиги равшан бўлсин. Ту-шундингизми?

Ҳолатимни бир тасаввур қилиб кўр-а! Ишонсанг, би-родар, мен ўша қабулдан бамисоли ҳовончада туйилган-дай эзилиб, аъзойи баданим жиққа терга ботиб чиқдим. Юлдузим сўнаётганини сеза бошладим.

Юрагимни ёзиш учун бир таниқли чиновник дўстим-нинг ҳузурига бордим. У ҳамдардлик билан менинг қа-булда бўлганимнинг тафсилотини, уездимдаги сиёсий му-ҳитни, халқнинг кайфиятини ва бошқа гапларни сўради. Мен унга ўзимнинг тинчгина қўйхонамга ўша ёш украи-наликларнинг номзодидек бўрини қўйиш нақадар хавф-

ли эканлигини тушунтирдим. У менинг фикримни маъқуллаб, шу номзодни даф этиш хусусида қўлидан келган барча чорани кўражагини ваъда қилди. Бу гапни эшитиб, енгил тортдим. Ахир, дўстим жуда эътиборли одамда. Олий зот ҳам уни туғишган биродаридан ортиқ кўради. Дўстим, одатда, ҳатто олий зотнинг ўзи бош қўшишдан ийманган ишларни ҳам удалайди.

Кайфим чоғ бўлиб ўз постимга қайтдим. Сайлов кунни яқинлашиб келарди. Шляхзоданинг масаласини тезгина ҳал қилдим: унга флорианкадан¹ мавжуд мулки гаровига ссуда олиб бердим. Шляхзоданинг имениесига шунчалар баланд нарх қўйилиб, унга шундай катта ссуда берилдики, у ҳатто мулкни сотганда ҳам бунчалик пулни ололмасди. Шляхзоданинг оғзи қулоғида. Э, ахир, у хурсанд бўлмай, мен бўлайми!

Икки русин номзоди қолди. Булар елкамга ағдарилган каттакон тоғ эди, тоғ! Ҳузуримга гоҳ бири, гоҳ иккинчиси келиб, ўз рақибини ёмонлайди, «мендан яхшироқ депутатни тополмайсиз», деб олий ҳукуматдан ўз номзодларини қўллаб-қувватлашни илтимос қилишади. Эҳ, бу машмашани бир кўрсанг эди-я! Мен сенга айтсам, бу — бориб турган аблаҳлик, ҳа, аблаҳлик! Поп митрополитдан ижозатнома, профессор эса қайси бир ҳомийсидан ишонч хати келтирди. Поп профессорни қоралаб, уни худосиз пияниста, дейди. Профессор бўлса, попни ғайридинлик ва хоинликда айблаб, «қавмларини схизма йўлига тортяпти, у москалларга сотилган», — деб таъна қилади. Львовдан эса ҳеч қандай янги инструкция келмасди. Фақат сайловга икки кун қолгандагина: «Ҳозирча ҳамма гап эскичасига», деган қисқагина телеграмма келди.

Мен бутун ишни олдиндан тахт қилиб қўйгандим, албатта. Шунинг учун ҳам кўнглим тинч эди. Орадан яна бир кун ўтди. Уезд қозондай қайнарди. Сайлов олди йиғилишларида ҳар иккала номзод бир-бировларига лой чапишарди, рақобатчи партияларни қоралашарди; хатлар, жарималар, талабномалар ва раддиялар ёғиларди. Машмаша мисли кўрилмаган даражага бориб етди.

Ниҳоят, ҳамма мажлисхоналар бекилиб, сайлов бошланишига бир неча соат қолган пайтда кечқурун тўсат-

¹ Флорианка — Краковдаги ёнғиндан ўзаро суғурта қилиш жамияти. (Иван Франко изоҳи.)

дан Львовдан шифрланган телеграмма келтиришди. Қўлларим қалтираб, уни олиб очдим у ўқий бошладим:

«Эртанги сайловда украин номзодларнинг иккаласи ҳам шармандали тарзда мағлуб бўлиши, ўзингиз эса депутатликка сайланишингиз керак».

Текст остида эътиборли дўстимнинг имзоси турибди.

Юрагимда қанақа денгиз жўш урганини ўзинг тасаввур қилсанг керак. Кўрсатманинг ҳақиқийлигига ҳеч шак-шубҳа йўқ эди. Чунки мен бунақа буйруқларни кўравериб, кўзим пишиб қолган, уларнинг ёзилиш услубини жуда яхши билардим, айниқса, шунда чуқур сиёсий маъно бордек туюларди менга. Бироқ бу буйруқнинг бутун оғирлиги бошқа ёқда эди. Ахир, бу арафа кечаси-я. Тун ҳам алламаҳал бўлиб қолган. Эртага эса — сайлов ўтказилиши керак. Ўтказилганда ҳам бир-биридан хийла олис бўлган уч жойда ўтиши керак бу сайлов. Буйруқ жуда кеч етиб келди. Шунга қарамай, менга ажойиб ғалаба қозониш топширилган. Афтидан, менинг сиёсий фаҳмим ва маъмурий ғайратимни синаб кўришмоқчи. Буни: «Келажакда бундан ҳам мураккаброқ масалаларни ҳал қилишга қодир ё қодир эмаслигимни билиш учун менга шундай қийин вазифани топширишибди», деб тушундим. Бу ерда гап менинг бутун келажаким ҳақида борарди. Мен тўсиқ олдида турган учқур бедовдек ғайрату жасоратга тўлиб, бир лаҳза туриб қолдим.

Бир қарорга келиш, план тузиш ва унинг бажарилиш йўллариини белгилашнинг бариси мен учун бору йўғи бир неча минутлик иш эди. Мен ўзимнинг нималарга қодир эканимни ва ўз ҳукмимни нақадар узоқ-узоқларга қулоч ёйдира олишимни кўрсатишни истардим. Ўша кеча ҳаммаёққа чопарлар елиб кетишди, телеграф гувиллади, бутун ҳокимият машинаси ишга тушди.

Эртаси куни учала жойда ҳам аксарият кўпчилик овоз билан мени ўлка сеймининг депутатлигига сайлашди.

Бу сайловнинг натижаси қандай таассурот туғдирди? Нима десам экан... Йўқ, бунақа воқеани ўз бошидан кечирмаган, ўз кўзи билан кўрмаган одамга буни сўз билан тушунтириб бўлмайди. Шундай ҳолатларни бир тасаввур қил: дастлабки онда ҳамма ҳангу манг, сўнгра осмонни титратгудек қаҳқаҳа кўтарилади, кейин баъзи жойларда ғазаб бўкириғи-ю, тушкунлик оҳлари эшитилади, ундан кейин эса...

У таассуф билан қўлини силтади-ю; кружкасидаги пивони симириб, томоғини сал тобига келтиргач, сўзини анча осойиштароқ авзойда давом эттирди:

— Номзодлар бунга қандай қарашди, дейсанми? Поп-ку, атиги елкасини қисиб қўйиб, лом-мим демасдан ишига кириб кетди-я, аммо профессор эса кабинетимга худди бомбадек отилиб кирди.

— Пан бошлиқ!— дея хириллади у ғазабдан ўзини зўрға тутиб.— Буни нима деб тушунса бўлади?

Мен индамай, унга телеграммани кўрсатдим. Ранги бўздай оқариб, у менга таъзим қилди-да, дафъатан Львовга йўл олишга шайланиб, чиқиб кетди. Худога шукур қилиб, енгил тортдим. (Мен бу одамни, келиб бирор ёмонроқ кор-қол қилар, деб кўрққан эдим.)

Шу алфозда ўз столим олдида жимгина ўтириб, сайловнинг қандай ўтганлиги ҳақида батафсил доклад ёзаётган эдим, бирдан осмондан яшин тушгандай бўлиб, Львовдан экспресс-телеграмма келиб қолди-ёв! Уни очдим у турган жойимда қотиб қолдим. Шахсан олий зотдан келган бу телеграммада:

«Бадбахт, нима иш қилиб қўйдинг!»— дейилган эди.

Балога қолганимни қалбан пайқай бошладим. Лекин «ётиб қолгунча отиб қол», деганларидек, гарчи юрагимни ҳовучлаб бўлса ҳам мен шошилишча жавоб йўллаб, унда кечаги телеграммани сўзма-сўз акс эттирдим. Бир неча соатдан сўнг Львовдан яна иккита телеграмма олдим. Уларнинг бирини эътиборли дўстим юбориб:

«Шўрлик! Мен сизга ҳеч қандай телеграмма юборганим йўқ. Сиз номуносиб қалбакибозликнинг қурбони бўлибсиз. Самимий таассуф билан дўстингиз»,— дебди. Иккинчи телеграмма эса олий зотдан эди. Унда менга қисқагина қилиб буйруқ берилган:

«Уч кундан кейин ўз ваколатингиздан воз кечинг, янги сайловларни эълон қилинг ва профессорнинг сайланишини таъминланг. Ўзингизнинг сайланишингиз бўйича сарфлаган харажатларингиз сизга тўланади».

Сенга яна нималарни айтай? Уч кундан кейин мен ўлка сеймининг депутаты бўлмай қолдим. Орадан бир ой ҳам ўтмасданоқ шу ўринга аксарият кўпчилик овоз билан Львовлик профессор сайланди. Айни вақтда мени лавозимимдан буёққа қақриб олиб, Львовда кичкина бир вазифага тайинлашди. Бироқ ҳали мен умидсизланганим йўқ. Гарчи, мистификацияга таянган бўлсам-да, лекин

депутатликка сайланишим билан мен ўзимнинг ғайрат ва қобилиятимни ажойиб тарзда исботлаб бердим. Шунинг учун ҳам умид қиламанки, жуда тез вақт ичида мен учун ҳам тегишли фаолият майдони топилса керак.

Пан Замятальский ҳақиқий пайғамбар бўлиб чиқди. Яқинда бўлиб ўтган давлат советига сайловлар вақтида у бошқа, гоят муҳим ва масъулиятли постда ўтириб, ўзига янги шону шуҳрат орттирарди. Аммо буниси ҳикоямизга тааллуқли эмас, албатта.

Яна биз унинг бошига тушган ўша фожиа ҳақида суҳбатлашарканмиз, бир гапни сўрашдан ўзимни тиёлмадим:

— Наҳотки сизга нисбатан шундай мисли кўрилмаган тарзда қалбакибозлик қилган одам ҳанузгача фош этилмаса-а? Наҳотки сир очилмаса-а?

— Сир очилмаган бўлса, дейсанми?— дея хитоб қилди у чехрасида самимий қўрқув ифодаси акс этиб.— Шу ҳам гоя бўлдими-а, жонгинам! Бунақа нарсалар бизда ҳеч қачон сувнинг юзига қалқимайди. Ҳеч қанақа сир бизда ташқарига чиқмайди. Иннайкейин, бу кимга ҳам керак, ахир? Биз бунда кимнинг қўли борлигини бусиз ҳам яхши биламиз. Сен менни тушунган бўлсанг дуруст, тушунмаган бўлсанг, ундан ҳам дурустроқ. Гапнинг қолгани — хизмат сирин...

Биз дўстона хайрлашдик,— бу галгиси, чоғимда, абадий хайрлашув эди. Ҳар қалай, энди умрбод кўришмасак керак, деган умиддаман.

[1897]

ҲАЙВОНЛАР БЮДЖЕТИ

Тоғ ортида ҳам эмас,
Бескид сиртида ҳам эмас,
Ўзи бизнинг томонда,
Ажаб огир замонда,
Шер отли, шер насабли,
Тўқ, «гўшт эмас» лақабли,
Ғоят улуг, қудратли
Бир подишоҳ бор экан,
Ўз нафсига ёр экан.

Ҳа, шунақа. Бу подшо шундаям яхши, шундаям адолатли эканки, унинг устидан ҳеч ким шикоят қилмас, шикоят қилишга журъат этган жонзот эса кўз очиб юмишга улгурмасданоқ ўлар экану, подшо ҳазратларининг муборак тишлари ила чайналиш шарафига муяссар бўлар экан. Жамики ҳайвону паррандалар устидан ҳукм сурган Шер подшога ҳамма итоат қилар экан.

Шуни ҳам билиб қўйингки, ҳайвонлар давлатининг азалдан мавжуд конституциясига кўра, ҳеч ким чексиз ҳукмронлик қилиш ҳуқуқига эга эмас, ҳар ким ўзи тутиб бўғизлаган ёки бўғиб ўлдирган илвасинини ер экан. Подшо қаршисида ҳамма тенг ҳуқуқли эмиш. Подшонинг ўзи эса хоҳлаган кимсасини бўғиш, бўғизлаш ва терисини шилиб ёхуд шилмасдан ейиш ҳуқуқига эга экан. Унинг қўл остидаги Айиқ, Бўри сингари губернаторлари ҳам ўзларидан қуйроқ поғонада турган барча ҳайвонлар устидан худди шу тарзда ҳукмронлик қилиш ҳуқуқига молик экан.

Ҳайвонларнинг бу олимақом конституция паноҳида кўпми ё озми яшаганликларини сизларга айтиб берол-

майману, лекин, ҳар қалай, охири ундан ҳамма безор бўлибди-ю, сабр косаси тўлган ҳайвонлар Шер подшо ҳузурига илтижо қилиб келибди:

— О, султони бокарам! Бу расво конституцияни бекор қил!— дебди улар.— Агар ҳаммани тенг ҳуқуқли қиладиган бўлсанг, ростакамига тенг ҳуқуқли бўлайлик. Сен шоҳсан. Биз ҳаммамиз сенинг қўл остингда яшашни истаймиз. Фақат биргина сенинг ўзинг хоҳлаган кимсангни тутиб е, бўғизла,— ихтиёрингдамиз. Аммо сенинг ҳар бир губернаторинг ҳам ўзига шунақа ҳуқуқни талаб этса-ю, «ўз уйидаги бозиргон баробари султон», деб туриб олса, биз бечора қўйлар, товуқлар ва қуёнларга ўхшаш майда фуқаронинг шўрига шўрва қайнайди. Шунда тириклай гўрга кирганимиз афзал бўлади.

Айни ўша пайтда қорнини мешлаб, кўнглини хушлаб ўтирган Шер подшо бу сўзларни эшитиб, раҳми келибди-ю, арзғўйларга қараб шундай дебди:

— Ҳа, садоқатли фуқаром, гапингиз ҳақ. Аянч аҳволда қолганингизни ўзим ҳам кўриб турибман. Агар сизларга ҳар қандай Бўрию ҳар қанақа Қарчиғай зулм қилаверса, ҳолингизга маймунлар йиғлаши аниқ. Майли, болаларим, айтганингиз бўла қолсин. Модомики, ҳозирги конституция сизларни роса кўйдирган экан, мен уни бекор қилиб, ўрнига шунақа янги конституция чиқараманки, қонун олдида ҳаммангиз тенг бўласиз, қонун эса — яккаю ягона менинг ўзим бўламан. Биргина менинг ўзим сизларга ҳукм юритаман, болаларим, жамн бошқалар эса ўз жойида хапгина ўтираверсин. Мамлакатимда оллоҳ тартиби барқарор бўлсин! Бировларни талаш, қийнашу таҳқирлашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Қимки шундай золимликка жазм қилар экан, сиз дарҳол келиб менга шикоят қилинг. Мен ўша золимни қонун юзасидан қаттиқ жазолайман!

Ўз подшоларидан бунақа меҳрибона сўзларни эшитган ҳайвонлар жуда-жуда севиштиб инларига тарқалишди. «Энди бизга қанақа нажот регаркин?»— деб кутиб қолишди. Подшо эса чиндан ҳам ногораю карнай чалдириб:

Ҳой, бўрилар, қоплонлар,
Сиртлон, айиқполвонлар,
Эшитмадим, демангиз:
Бировни ҳеч емангиз,

Асло азоб бермангиз,
Қийнамангиз, ёрмангиз.
Битсин зулму ёмонлик!
Юртда бўлсин омонлик!—

дея бутун мамлакатга жар солдирибди.

Эҳ-ҳе! Янги конституция ҳақидаги хабарни эшитгач, бамисоли даррандаларнинг инига ўт тушди, ўт! Айиғу Бўрига ўхшаш жамики йиртқичларнинг қанақа ларзага келганини бир кўрсангиз эди-ёв!.. Бай, бай, бай! Худо кўрсатмасин! Бутун ўрмону ғору дараларда шунақаям ириллашу увиллашлар бошланиб, шунақаям ғала-ғовур кўтарилдики, нақ қиёмат бўлди дейсиз, қиёмат!.. Кейин ўзаро исканишиб, ҳаммаси бир жойга йиғилишди-ю, ғала бўлишиб подшонинг ҳузурига югуришди. Пойтахтни мўру малахдай ўраб олишиб, шундай бир даҳшат билан шўриши ғавғо солишдики, қулоғи қоматга келган Шер эсу ҳушини йўқотаёзиб, нима қиларини билмай қолди. Ҳаммадан кўпроқ Бўрихонимлар доду фарёд кўтариб, қулоқни батанг қилишарди: «Вой-вой-ей-ей!.. Болагиналаримиз нимани ейди-ей-й? Шўрлик Бўричаларимизни нима билан боқамиз? Ёки улар ҳам ўт ейишсинми? Дарахтнинг пўстлоғини чайнашсинми? Қора кунни ўйлаб, лоақал карам тузлаб қўйганимизда ҳам гўрга эди! Э, ўша карам бўлганда ҳам, нима, ёғсиз у овқат бўлармиди! Вой-вой-ойй! Во-о-о-ҳ! Ба-а-а-хти қ-о-о-ра шўрлик бо-о-о-шимиз-ейй!»— дейишарди улар.

Шер бу бақиригу жаврашларни чидам билан роса тинглаб турди-ю, кейин бирдан ғазаби тошиб кетди-ёв... Тишларини қартиллашиб, думи билан ер савалаб, қудратли овозининг борича шундаям зўр наъра тортдики, барча ҳайвонлар қўрққанларидан йиқилаёздилар. Ҳаммаёқ уйқуга чўмгандай жимжит бўлиб қолди. Шер уларга дағдаға билан гапира бошлади:

— Овозингизни ўчиринг, лаънати исёнчилар! Қимки агар яна лоақал бирор марта чийиллар экан, жонидан умидини узаверсин! Сизлар бу қовоқ каллаларингиз билан нима хаёлга боряпсизлар? Мени ким деб ўйлаяпсизлар? Мен, нима, жами ҳайвонларга подшоманми ёки Қўйнинг ҳомийси, Эчкининг ошнаси, Бузоқнинг дўсти-ю, Товуқнинг отасиманми? Сиз Айиқлар, Бўрилар, Йўлбарслар, Бургутлару Қарчиғайларнинг барингиз манавилардек ва ҳатто улардан ҳам яхшироқ фуқарою фар-

зандларим эмасмисизлар? Ёки мени, нима, ўзларингизни очликдан қирилтиришу ялангоёқларнинг тухумини кўпайтириш учунгина конституция чиқарди, деб ўйлаяпсизларми? Кимки шундай деб ўйласа, ўша қип-қизил аҳмоқ!

Йиртқичлар подшонинг бу сўзларини эшитиб анча энгил тортишди. Бўрилар ҳам тўқу Эчкилар ҳам соғ бўлиши учун подшонинг бу конституцияни қай тарзда амалга ошириб, нималар қилмоқчи эканини, гарчи ҳали билмасалар-да, ҳар қалай, юраклари таскин топди. Шер эса сўзини давом эттириб, фармойишини баён этди:

— Фармонимни эшитинглар! Янги конституциянинг биринчи моддасида: «Барча ҳайвонлар қонун олдида тенгдирлар, қонун эса — подшо демакдир», дейилган. Баски, шундай экан, мен шу кундан эътиборан янги қонун чиқараман. Бу қонунга асосан барча губернаторликлар бекор қилинади, сизларнинг ҳаммангиз менинг ҳузуримда туриб, саройим аҳллари, шахсий соқчиларим ва қўшиним аскарлари бўлиб хизмат қиласизлар. Бошқа ҳайвонлар менга ва менинг саройимга озиқ-овқат етказиб беришга мажбурдирлар. Ўзларингиз ва оилаларингизга бир кунда қанча озиқ-овқат кераклигини кўрсатиб бюджет тузамизу уни ҳайвонлар йиғинининг муҳокама-сига ҳавола қиламиз. Ҳайвонлар йиғини эса бюджетни албатта тасдиқлайди. Ана шунда сизлар худди Исо пайгамбарнинг қўйнида яшагандек яшай бошлайсизлар. Янги конституция билан яшаш усиз яшашга қараганда анча яхши эканини ўзингиз ҳам кўриб биласиз. Ахир, илгари сизлар кучингиз етган ҳар қандай ҳайвонни тутиб ейиш ҳуқуқидан фойдаланган бўлсаларингиз ҳам, ҳар ҳолда, сизларга елиб-югуришга, узоқ вақт пистирмада ўтиришга, зўр машаққат билан ҳайвонни тутишга, кўпинча курашиш, қийналишга, баъзан эса кўп кунлаб оч юришга ҳам тўғри келарди. Энди эса буларнинг барисига барҳам берилади. Биз энди етказиб берилиши лозим бўлган озиқ-овқатнинг бюджетда тасдиқланган умумий миқдорини айрим жамоаларга тақсимлаб чиқамизу жамоалар эса шу озиқ-овқатнинг ҳаммасини ўзлари йиғиб, бизга келтириб беришлари керак. Шундай қилиб, сизлар атиги тайёр овқатни олиб ейсизлар, холос. Хўш, янги конституциянинг нималигини энди тушундингларми?

Янги конституциянинг бу қадар оқилона таҳлил этилганини эшитиб, йиртқичлар териларига сигмай қувониб

кетишди. Бу жуда тўғри,— дея ўйлади уларнинг ҳар қайсиси,— агар бюджетимизни ҳайвонлар йиғини тасдиқласа, ундан кейин ҳар ким ҳам: «Ҳа, баски ўзингиз шунини хоҳлаб тасдиқлаган экансизлар, энди марҳамат қилиб солиқни ҳам ўз ихтиёрларингиз билан тўлайверинглар-да!»— дейди. Подшо эса ҳайвонлар йиғинида истаган нарсасини тасдиқлата олади. Бўлмаса подшо подшо бўлармиди!»

Қувончга тўлиб-тошган барча даррандалар кучлари етгунча мумкин қадар баландроқ сакрашиб, увиллашиб, хариллашиб, чийиллашиб, турли овозларда: «Доно шоҳимизга шону шарафлар бўлсин, шону шарафлар!»— дея бақира бошлашди, кейин бир-бировларининг олдинги оёқларидан ушлашиб, подшо тахти олдида миллий рақсга тушишди, энг яхши хонандалардан иборат хор эса йигирма тўрт овозда мадҳия айтиб:

К-ў-ў-ў-ў-п йи-и-и-ил-л-а-ар,

Кў-ў-ў-ў-ўп йи-и-и-ил-л-а-ар

Я-а-а-а-ша-а-син-шо-о-ҳимиз!

Кўп йиллар яшасин шоҳимиз!—

дея хиргойи қила кетди.

Ҳамма иш Шер айтгандек тугаганини айтиб ўтирма-сак ҳам бўлади. Айиқлар, Бўрилар, Силовсинлар, Қарчиғайлар, Бургутлар ва бошқа йиртқишлар ўз оилалари, уруғ-аймоқлари ва келажакда туғиладиган болаларига бир йилда қанча озуқа кераклигини батафсил ҳисоблаб чиқишди. Подшо ўз вазирларига шу ҳисоблар асосида бюджет тузишни буюриб, бутун мамлакат ҳайвонларини катта йиғинга чақирди-да:

— Мана, болаларим, худога шукур, янги конституцияга ҳам эга бўлдинглар. Хўш, қалай, у сизларга ёқдими?— дея ширинкаломлик қилди.

— Ёқди, шаҳаншоҳ ҳазратлари!— деб қичқиришди барча ҳайвонлар.

— Балли, болаларим! Жавобларингиз мени жуда қувонтирди. Энди менинг гапимни уқиб олинглар. Ҳаммаларингиз шу конституцияни кўз қорачиғидай сақлашга, лозим бўлганда барча-барча нарсаларингизни, ҳаттоки ўз жонларингизни унга қурбон этишга мажбурсизлар!

— Ҳар сонияда жонимизни фидо этишга тайёرمىз!— дея бақаришди ватанпарварона эҳтирос билан ёниққан Эшаклар, Хўкизлар, Қўйлар ва бошқа ҳайвонлар.

— Ватанпарварлигингиздан жуда мамнунман,— деди Шер.— Қўнгилларинг тўқ бўлсинки, мен буни қадрлай биламан. Сизларга ҳады қилган конституциям шоҳлик давримнинг абадий шўхрати бўлиб қолади. У сизга қандайки азиз бўлса, менга ҳам шундай ғоят қимматли. Бу конституцияни энг олий ва муқаддас қонунимиз деб билиб, уни ички ва ташқи хуружлардан ҳимоя қилиш, қўриқлаш ва тартиббузарликлардан сақлаш мақсадида мен яна доимий соқчиликни ҳам жорий этдим. Сизларнинг ҳар бирингиз, ҳаттоки энг ожизларингиз ҳам шу соқчилар ҳимоясида тинч яшаб, тинч ухлай оласизлар.

Ҳайвонлар бунга жавобан:

— Худо сенга узоқ умр берсин, доною меҳрибон шоҳимиз!— дея қичқирсалар-да, лекин овозларида биринчи галдаги қувонч сезилмасди.

Подшо эса сўзини давом эттирди:

— Мана сизларга ҳисобот. Сизлар менинг ва соқчиларимнинг эҳтиёжи учун шу ерда ёзилган нарсаларни ихтиёрий равишда беришларинг керак. Бунинг эвазига мен сизларга бутун мамлакатда то абад илоҳий тартиб ўрнатилишини таъминлайман.

Хизматкорлар барча ҳайвонларнинг вакилларига босмадан чиқарилган ҳисобот нўсхаларини тарқатишди. Вакиллар бу ҳисоботга бир назар солишди-ю, дилларини ваҳима босиб, қўрққанларидан туклари сих-сих бўлиб, этлари увушиб кетди. Аммо илож қанча! Ҳарна бўлса ҳам ҳар ким қачону кимга нима топширишини ўқиб ва бундан ортиқ талаб қилмасликларини билиб олса, бас.

— Қотиб, бюджетни ўқиб эшиттир!— дея буюрди Шер.— Балки бирор кимса бу масала юзасидан сўзга чиқишни истар...

Шунда қари бир Эшак ўрнидан туриб:

— Жаноби қотибни бюджетни ўқиб эшиттиришдан озод қилишни таклиф этаман,— деди.— Биз баримиз бюджетни ўқиб, бусиз мутлақо яшай олмаслигимизни дарҳол тушундик. Шунинг учун ҳам мен бюджетни муҳокамасиз қабул қилишни таклиф этаман. Қимки шуни ёқласа, ўрнидан турсин.

Ҳамма ўрнидан турди. Бюджет қабул қилинди. Шундан буён ҳайвонлар мамлакатада чинакамига илоҳий тартиб барқарор бўлди.

МЕНИНГ ЖИНОЯТИМ

Йўқ, тоқатим тоқ бўлди. Ортиқча чидолмайман. Гарчи бундан юрагим енгил тортмаслигини олдиндан ўзим бийсам-да, лекин бутун халойиқ олдида ўз гуноҳимга тавба қилишим керак. Жавобгар бўлишим мумкин эмас, албатта. Зеро, ҳеч қандай жазо гуноҳсиз тўкилган қонни юволмаганидай, ўлган жонни тирилтира олармиди?

Ҳа, мен қотиллик қилганман. Тўғриси айтганда, бу ишни бир марта қилганим йўқ. Ахир, одам жонли мавжудотлар орасидаги муттасил кушандалик қиладиган энг буюк ашаддий қотил-ку. Айтмоқчи, шу барча мавжудотларнинг ўзи ҳам биз «органик ҳаёт», дея пардозлаб атайдиган ғоят катта миқёсдаги қотиллик симфониясига озмунча ҳисса қўшмайди-ку... Биз ҳаммамиз ҳар қадамда миллионларча тирик жонзотларни ўлдираемиз, сўямиз, топтаймиз, бўғамиз, шикастлаймиз. Қотилликсиз бирор минут ҳам яшолмаймиз. Бизнинг овқатимиз, кийимимиз, кўнгилчоғлигимиз, ҳаракатимиз, уйқумиз ва ҳатто ҳордигимизнинг бари-бариси — мингларча, миллионларча марта қилинган қотилликнинг узлуксиз сафидан иборат. Энг қизиғи шундаки, биз буни ҳатто сезмаймиз ҳам. Биз бамайлихотир биргина зарарли микроорганизмларни ўлдираётганимиз йўқ. Ҳаттоки анча юксак даражада ташкил топган балиқ, қисқичбақа, парранда ва ҳайвон номли укаларимизни¹ ҳам виждонсизларча қийнаймиз, ўзимизни эса «улар бизнинг тирикчилигимиз учун керак», деган яғона ва энг олий бир ваз билан юпатаемиз. Бодалигида қушларнинг уясини қийратган, капалак тутган, қумурсқа тўплаган ва балиқ овига бўлган қизиқишини ҳануз қанда этмаган камина ҳам ўз

¹ Яъни биздек ва лекин биздан заифроқ мавжудотларни.

умримда кўп минглаб марта ана шундай қотилликни қилган бўлсам керак. Аммо уларнинг ҳаммасини унутиб юборганман, фақат шулардан биттаси узоқ йиллар давомида мени қийнаб, кемириб, юрагимни пармалаб келяпти. Фақат шу бир галдаги қотиллигим ҳеч хотиримдан ўчмайди, кўз олдимда тинмай қайта-қайта гавдаланади, уни унутишга қанчалик кўп уринсам, хотирам дилимни шунчалик зўр изтироб билан эзади.

Бу машъум фожианинг тафсилотларини эсласам, ҳаттоки даҳшатга тушиб кетаман. Бу воқеанинг бўлганига кўп йил бўлди, афтидан, шундан буён орадан ўттиз йилдан ошиқроқ вақт ўтган бўлса керак. Ўшанда мен кичкина қишлоқи бола эдим, туғилиб-ўсган қишлоғимнинг ўрмону далаларида ўйнаб югуриб юрар эдим.

Айни баҳор пайтининг ажойиб илиқ кунларидан бири эди. Қишнинг узундан-узоқ тутқуни бўлиб, тору димиқ уйларга қамалиб ўтиргандан сўнг биринчи марта ўзимизни эркин ҳис этиб, соф ҳавода ўйнашга чиққан эдик. Биз қиш кўрпасини яқиндагина ташлаган яланғоч, кулранг яйловга югурдик. У ён-бу ёндагина ердан ниш уриб чиқаётган янги кўкатлар — булоқ ёқасида найзабарг бўлиб қолган қамиш, япроқчаларини ҳали ингичка бигизга ўхшатиб бураб турган ерқалампиру митти қариқизлар кўринади, фақат сал нарироқдаги ўрмондагина оппоқ гулли пиёзи анзур, чиройли гунафша ва анемонлардан бутун ер яшнаб кетган.

Тепамизда ложувард осмон гумбази, қуёш жилмаярди. Шуъладор олмосдан тож кийган девлардай юквалган Карпат тоғининг олис чўққиларида ҳали улкан қор телпаклари ярқирарди. Бироқ уларнинг чиройи бизни унча мафтун этмасди, чунки офтоб чиқмасдан бурун тонг шамолида мана шу тоғлардан таралган совуқ ҳаво бизга ҳали ҳар минутда қиш нафасини сездириб турарди. Дарвоқе, буни сой ҳам сезарди: эрталаб у худди ёз кунларидагидек биллурий зилол сувини оҳиста шилдиратиб оққан бўлса, ҳозир эса тор ўзанига сиғмай, ғалаён кўтариб, ўзининг сарғишранг лойқали тўлқинини пастга суряпти: оҳ, не дейки, бу — эндиликда баҳор қуёшида эриган бояги ярқироқ олмослар эди...

Аммо буларнинг бариси бизнинг баҳорий қувончимизни бузолмасди. Биз атрофда кезардик, қувлашардик, сакрардик, чопишардик ва эски танишларимизни бориб кўрардик: олмахонлар билан бирга дарахтма-дарахт

тирмашиб юрган биз болаларга ўзининг бақувват шохларидан ўрин берган қари азамат дуб, жаноб ўрмончини ҳам жуда хафа қилиб, ингичка бутоқларини ҳар куни арғимчоқ қилиб учаверганимиздан шохлари ерга осилиб қолган баланд бўйли мудроқ қайин, қалин ўрмон қучоғида кечаси сув ичишга келган тулки, бўрсиқ ва ёввойи қоболарни кузатганимизда бизни неча марталаб соҳилларидаги йўғон садақайрағочлар панасида яшириб турган сокин булоқлар ва ниҳоят, биз якшанба кунлари қармоқ билан чўртанбалиқ овлаган, офтоб қиздирганда ўзимиз қийқиришиб, хохлашиб, тоза сувда чўмилган чуқур, шаффоф кўлчалар билан саломлашардик.

Айниқса севимли ўйин жойимиз бўлган бу кўлчаларнинг атрофидаги ҳар бир бурчакни биз зўр диққат билан синчиклаб кўздан кечириб, кавлаштириб кўрар эдик. Айтмоқчи, бу кўлчалар ғоят каттакон қадимий сув омборининг қолдиғи эди. Ўша вақтда водийнинг айна белида ўрмондан-ўрмонгача чўзилиб қад кўтарган улкан тўғон бўларди. Эндиликда текисланиб, аллақачонлар шудгор қилинган ўша тўғон узайма текис тепаликка ўхшаш бўлиб, уни фақат уч жойидангина сув кесиб ўтган эди. Бу сувларнинг бири худди шу жойда ўрмон томонга бурилиб, қаҳр билан жўшиб, баланд тик соҳилни ялаб-емириб турган булоқ, қолган иккитаси эса собиқ пан ҳавзасидан қолган ягона из сифатида юқорида икки марта тилга олинган кўлчалар эди. Унчалик кенг бўлмай, чуқурлиги икки қулоч келадиган бу кўлчалар соҳилининг у ер-бу ерига кандагаш, мажнунтол ва лозняк дарахтлари ўтқазилган эди. Ёзда бўлиқ хушбўй ўтлар ва оқ йўнғичқа гуллари қирғоқдан кўлнинг ялқиллама сатҳига осилиб тушади. Ҳозир эса, тўғриси айтсам, ҳаммаёқ жуда яланғоч ва ғамгин эди. Ёзда дам-бадам қаёққадир интилиб, шалоп этиб шўнғиётган чўртанбалиқлар ва ўзларининг битта энг катта йўлбошчиларига эргашиб, гала-гала бўлиб сузиб юрган қизил кўзли зорабалиқлар ҳаракати-ла жонланиб турган сув ҳам энди тинч эди. Лекин шундай бўлса-да, биз қизиқсиниб тез-тез сувга тикилиб қарардик, ўзимизга таниш бўлган бирорта чўртанбалиқ музнинг остида бўғилиб ўлмадикикин, қундузхоним балиқларимиз ҳузурига ташриф буюриб, ишнинг пачавасини чиқармаганикин, деб сув лабидаги ҳар бир бутоқ, ҳар бир қариқиз, ҳар бир шохнинг тагига назар солардик.

Шу он олдинда бораётган икки-уч бола бирданига:

— Тсс! Тсс!— дея шивирлаб ерга эгилишди-ю, қайси бир бутани ўраб олмоқчи бўлиб жимгина олға эмаклаб кетишди.

— Сизларга нима бўлди? Нима гап?— сўрадим мен ҳам беихтиёр шивирлаб.

— Қушча! Қушча! Кўрмаяпсанми?

— Қани у? Қаерда?

— Мана бу ерда, бутанинг ичида. Йўрғалаб кетди. Бунақа қушчани биз ҳали кўрмаганмиз. У, афтидан, учолмас керак, нуқул йўрғалаяпти.

Болалар бутани қуршаб олаётган пайтда мен кесиб ўтиб, ўша жойнинг ўртасига бордим-да, чиндан ҳам ўтган йилги ўтлар орасига яширинган кичкина бир қушчани кўрдим. Билмадим, у заифлашиб қолганмикан ё кўрққанмикан, ҳар қалай мени кўргач, учмади, қочмади ҳам; ўша дақиқанинг ўзидаёқ тутиб олдим. Барча болалар менинг асирамни кўришга югуриб келишди.

— Оҳ, қандай чиройли-я!

— Бунақа қушчани ҳеч қачон кўрмаганман!

— Кўзларига бир қаранг-а...

— Патларини айтмайсанми!

У бизнинг Подгорьеда кам учрайдиган кичкина ботқоқ қушчаси бўлиб, патлари сал марваридсимон товланадиган кулранг, ингичкагина тумшукчаси ва узун оёқчалари қорамтир-яшил тусли эди. У менинг кафтимда қисимланганича жим ўтирар, тутилаётганда қаршилиқ кўрсатадиган бошқа ёввойи қушларга ўхшаб, талпиниб тирнамас ва чўқимас эди.

— Бунини нима қиласан?— деб сўрашарди болалар қўлимдаги чиройли ўлжамга ҳаваслари келиб.

— Уйга обораман.

— Қовуриб ейсанми?

— Қайдан билай? Ҳозирча уни боқаман.

— Унинг нима ейишини биласанми?

— Кўраман. Нон емаса, балки пашша ер, пашшани емаса чувалчанг бераман, агар чувалчангни ҳам емаса, шиллиққуртми, пистами ёки тариқми ер. Ишқилиб унга бирон нима топиб бераман-да.

Мен ҳақиқатан ҳам кичкина чиройли қушчани уйга келтирдиму, лекин қафасга солмадим. Сал эркинроқ йўрғалай олсин, уча олсин, нуру ҳаводан кўпроқ баҳраманд бўлсин, деб уни қўшалоқ дераза ромининг орали-

гига ўтқазиб қўйдим. Қушча учмасди, патирлаб тепага сапчимасди ҳам, фақат дераза ёнида уёқдан-буёққа югуриб, ўзининг ингичкагина тумшуқчаси билан ойнакнинг у ер-бу ерини чўқир ва менимча, қандайдир ғамгин бирнигоҳ билан кенг, эркин дунёга зориқиб қарагани қараган эди. Баъзан у тўхтаб бошчасини қуйи солар, яна уни қушларга хос шашт билан баланд кўтарар ёки ёнбошга шундай бурардики, худди бир кўзи билан ташқаридаги олма дарахтининг шохларига разм солаётганга ўхшарди. Кейин эса гўё:

— Оҳ, уёқда ташқарида шундай яхши, иссиқ... аммо, афсуски, менинг баҳорим хазон бўлди! Мен тутқундаман!— деяётгандек қандайдир тақдирига тан берган маъюс бир ҳолатда бошчасини қимирлатарди.

Бир неча минут шу қушчага қараб ўтирдиму худди юрагимга нимадир санчилгандай бўлди. Ўзим ҳам хафа бўлиб кетдим. Ичимда алланима:

— Қўйиб юбор уни! Бу ерда тутиб ўтиришнинг нима кераги бор!— дея шивирлаётгандай бўлди. Бироқ мен қайсарлик билан ўзим-ўзимга:

— Йўқ! Ахир у шундай чиройли-ку! Мен уни тутганман-ку!— дедим.— Балки у ўрганиб қолар. Эҳ, қанийди энди унинг нима ейишини билсам!

Боқишим ҳақиқатан ҳам серташвиш бўлди. Ҳар қайси овқатни алоҳида тоза чиғаноққа солиб, қушчанинг олдига озроқ нон увоғи, тарик, бир нечта пашша ва кичкина бир мўндида сув қўйдиму, «ўзини эркинроқ сезсин», деб чиқиб кетдим. Кечқурун уйга қайтиб, қушчамга қарасам, у ҳатто овқатга тумшуғини ҳам теккизмабди. Бир бурчакда ингичка бўйинчасини баланд чўзиб, мижжа қоқмай, ойнакдан ташқарига қарар, уфқни лоларанг шафаққа буркаб қорли Чўққитоғ ортига чўмаётган қуёшни кузатар ва вақт-вақти билан бошчасини шундай ўта ғамгину маҳкумона бир тахлитда чайқардики, унинг бу ҳолига ортиқча қараб туролмадим.

Аммо... «Балки бу тун қушидир, тунда овқат ер»,— дея хаёлимдан ўтказдим.

Шу фикр мени бир оз тинчлантирди-ю, мен қаттиқ ухлаб, қушчани ўйламадим. Қаллаи саҳарда яна хонага югуриб бориб, деразага қарадим. Кечқурун қандай ҳолатда қолдириб кетган бўлсам, қушча ҳали ҳам ўша ҳолатда, кечаги жойида ўтирар, ҳануз бўйинчасини тепага чўзиб, ҳамон мижжа қоқмай, ойнакдан ташқарм-

га — шишали ғов ортидаги.бепоён эркин дунёга қарар ва вақт-вақти билан бошчасини чайқаб-чайқаб қўярди. Емишга ҳатто тегмабди ҳам.

— Қўйиб юбор уни! Қўйиб юбор!— деб нимадир дод солди кўксимда.— У сенга нима гуноҳ қилди? Нега уни қийнайсан? Ахир, у очликдан ўлиши мумкин-ку!

—Йўқ,— дея жавоб қилди ичимдан бошқа бир баттол овоз.— Мен унинг нима ейишини билиб олишим керак. Мен унга шиллиққурт ҳам, чувалчанг ҳам, қурбақа тухуми ҳам келтириб бераман.

Қушчанинг қурбақа тухумини ейиши мумкин эканлиги ҳақидаги фикр калламга қаердан келиб қолдйкин, ўзим ҳам билмайман. Қисқаси, яйловга чошиб бориб турли майда шиллиққуртларни йиғдим, ерни кавлаб чувалчанг тердим, сувдан катта бир қўшқовуч қурбақа тухуми тўпладим у жамисини асирамга келтириб бердим. У эса бу бойликларга эътибор ҳам бермади, олдига қўяётганимда менадан заррача ҳайиқмади ҳам, келтирган нарсаларимга лоақал қизиқсинмади ҳам, шундай нозу неъматлар ҳеч бўлмаса салгина иштаҳасини очмади ҳам. Унинг бутун фикру зикрини фақат қуёш, илиқ ҳаво ва ташқаридаги манави кенг озод дунёнинг ажойиб баҳори қамраб олганга ўхшарди.

Уша кун қандайдир ишим чиқиб қолиб, шу кетганимча фақат кечқурун уйга қайтиб келдим. Қушчанинг ҳузурига шошилдим. Қарасам, у ҳамон дераза олдида дам-бадам бошчасини оҳиста силкитиб-силкитиб қўйиб, уёқдан-буёққа юрибди-ю, лекин овқатга ақалли яқин ҳам бормабди.

«Ажаб жонивор эканми!»— деб ўйладиму, дарҳол уни озод қилиб юбормоқчи бўлдим. Бироқ бир андишага бордим. Қалламга: «Қушча, афтидан, энди заифлашиб қолган, учолмайди, агар уни ҳозир оқшомнинг ўзидаёқ бўшатиб юборсам, у ўлгур мушугимизга зап енгилу тансиқ ўлжа бўлади; яхшиси, бу кеча шу ерда тунай қолсин, эртага уни ўша ушлаган жойимга обориб, қўйиб юбораман»,— деган фикр келди.

Эртаси кун эрталаб барвақт похол тўшагимдан сапчиб турдим асирамнинг ёнига югурдим. Э, худо! Қушча ҳануз ҳеч бир емишдан емай, бурчакда мадори қуриб, ҳорғин бир алфозда ойнакдан ташқарига тикилиб ўтирибди. У жимгина ўзини тутқазди. Дераза ойнагидан қу-

ёшга ва олма шохларига зориқиб боқаётган бениҳоя гамгин кўзчалари-ла менга қаради. Гўё:

— Ҳа, ҳа, мени қаерга оборишларини биламан. Ишнинг шу билан тугагини аллақачонлар билганман,— демоқчи бўлгандек ҳатто бошчасини ҳам қимирлатиб қўйди.

Мен уни ҳовлига олиб чиқдим. У кафтимда қаршилик кўрсатмай тинчгина ўтираркан, унинг момиқдай патларини ва баданчасининг илиққина ҳароратини сезардим. Тўсатдан шу он:

— Гўшти мазали бўлса керак-а!— дея ўйлаб қолдим.— Уни сўйиб қовурсам, қандай бўларкин-а?— дедим ўзим-ўзимга.

Ичимда хайрият фариштаси:

— Қўйиб юбор уни! Қўйиб юбор!— деб шивирлаётгандек бўлади.— Кўрмаяпсанми, у, ахир, жуда миттигина-ю! Уни қовуришга ҳам арзимади! Аввало унга раҳминг келсин!

Ўжар болалигим эса:

— Уни қўйиб юборишга кўзим қиймайди! Ахир, уни ўзим тутганман-ку!— деб хархаша қилади.

Юрагимнинг ич-ичида нимадир ҳазин овоз билан оҳиста:

— Қўйиб юбор уни! Қўйиб юбор уни!— дея илтижо қилади.

Қушча бўлса кафтимда тинчу хомуш турарди. Мен кафтимни ёздим. Қушча учиб кетмади. Жисмимда қандайдир ғаразгўй, пасткаш бир куч тантана қила кетди.

— Кўрдингми? Унинг ўзи кетишни истамади! Ахир, сен унга қочиб кетишига имкон туғдириб бердинг-ку, нега у қочмади?

— Ахир, у очликдан тинкаси қуриб, бемажол бўлганда,— дея секингина инграб жавоб қиларди қалбимда нимадир.

Болалик қайсарлиги:

— Э, нима, қараб ўтирасанми!— дея хитоб қиларкан, сўнгги дақиқада мен чиройли митти қушчанинг бошчасини уздим-қўйдим. Оёқларини бир-икки марта силкитди, бўйинчасидан икки-уч томчи қон оқиб тушди-ю, шу билан кичкина, чиройли қушча оламдан ўтди-кетди.

Шунда бирдан менинг бутун қайсарлик, бераҳмлиқ ва худбинлигим чилпарчин бўлиб, қўкка совурилди, тумандай тарқалиб йўқолди. Шу топда мен бемаъни,

жирканчу ваҳшиёна қотиллик қилганимни, гарданимга умрбод ювиб бўлмайдиган, ҳеч қачон кечирилмайдиган оғир жиноят юкини ағдарганимни яққол сездим. Ахир, мен шундай гўзал, маъсуму бегуноҳ бир тирик жонни бекордан-бекорга ўлдириб қўйдим-а! Мен мана шу ерда, эркин дунёда туриб, ана шу мусаффо, илиқ баҳор қуёшининг кўз олдида ўта ноҳақу золимона ҳукм чиқариб, бир мавжудотни мутлақо бесабаб ўлимга маҳкум қилдим шу ҳукмимни ваҳшиёна ижро этдим. Ҳа, мутлақо беҳудаю бесабаб қотиллик қилганимни энди мен аниқравшан тушундим. Ахир, бу шўринг қурғур мурдачанинг патини ҳам юлолмайман, уни еёлмайман ҳам. Йўқ, ейиш уёқда турсин, ҳатто унга яна бир марта қарашга ҳам мажолим етмасди. Улик қушчани беихтиёр қўлимдан тушириб юбордим унга қарамасликка, қалбимдан хотирасини ўчириб ташлашга уриниб, уялган, ҳаяжонланган, руҳан эзилган лоқайд бир ҳолатда унинг олдидан қочдим, ҳа, ҳеч қаёққа қарамасдан қочиб кетдим. Жуда йиғлагим келарди-ю, лекин йиғлолмасдим. Нимадир юрагимни исканжага олиб қисарди, юрак ўз дардини кўз ёши билан изҳор этолмасди. Кичкина чиройли қушча менинг қалбимда эди, уни ўзим билан бирга олиб кетарканман, гўё у менга ўзининг тасвирлаб бўлмайдиган бениҳоя ғамгин кўзчалари билан боқаётгандек, гўё тинчу итоаткорона қараб, бошчасини чайқаб, секингина:

— Оҳ, мен ўз баҳоримнинг ўтганлигини билардим, тутқунликда ўлишимни сезган эдим,— дея шивирлаётгандек туюларди.

Боланинг таъсирчан юмшоқ қалбида бу ҳаяжонлар узоқ яшамади. Икки-уч кундан кейин мен қушчани ҳам, унинг бахтсиз қисматини ҳам унутиб юбордим. Ҳар қалай, бир умрга унутгандай бўлдим. Жиноятим ҳақидаги эсдалик юрагимнинг қайси бир қоронғи бурчагида қолди-ю, аста-секин уни бошқа таассуроту бўлак хотиротлар тўсиб, бекитиб, босиб юборди.

Бироқ у хотирот йўқолмади, ўлмади. Орадан йигирма йил ўтгач, бошимга бахтсиз тақдирнинг биринчи оғир зарбаси тушиб, юраги ҳаёту муҳаббатнинг эҳтиросу иштиёқига тўлган навқирон камина айни латофатли ёз кунларида турмада сомондай сарғайиб, сўлиб ётган пайтимда барча орзу-умидларим чилпарчин бўлиб, ўзим юрагимнинг бебаҳо хазинаси деб билган жамики эзгуликнинг шафқатсиз бир тарзда топталиб, бўғилиб, бе-

маънию беҳуда бир тахлитда тилка-пора этилиб, барбод қилинаётганини кўришга мажбур бўлганимда бир куни кечаси изтиробли уйқусиз тун ичра ҳузуримда ўша кичкина чиройли қушча намоён бўлди-ю, унинг сокин итоаткорлик ифодаси-ла тўлган ғамгин кўзчалари айни юрагимга ништар санчди, бемадор, сусткаш ҳаракатлари кўз олдимда ўша:

— Оҳ, менинг баҳорим ўтди! Мен тутқундаман. Билман, бунинг нима билан тугашини!— деган бениҳоя даҳшатли сўзлар маъносини жонлантирди.

Шундан буён мен шу хотиротдан қутулолмайман. У ҳар дақиқада бахтимни заҳарлайди, бахтсизликка учраганимда эса мени қуввату жасоратдан маҳрум этади. У мени виждон азобига солиб қийнаркан, менга қачон содир бўлганидан қатъий назар, ўз умрим мобайнида қилган барча аҳмоқлик, бемаънилиқ, золимлик ва ёмонликларим ўзимни янада қаттиқроқ жазолаш учун ўша гуноҳсиз ўлдирилган кичкина қушчанинг сиймосига мужассам бўлгандек туюлади. Тун сукунатида шу қушчанинг тумшукчаси билан ойнакни тиқирлатаётганини эшитиб, уйқудан уйғониб кетаман. Бераҳм кулфат юрагимга чанг солиб, бор кучи билан иродамини букишга интилаётган минутларда эса ўзимни ўша кичкина, очу заиф қушчага айлангандек сезаман: қандайдир ўжар, жафокаш ва фаросатсиз бир куч мени ўз қўлида тутиб, эришиб бўлмайдиган эрку саодат сароби билан алдаб, ғашлантириб, сўнгги сонияда эса, эҳтимол, бесабабу бемаъни бир тахлитда калламни узиб ташлайдигандек ҳис этаман.

ЗГОДАНИНГ* УИ ҚУРГАНИ

Камбағал одамлар ўзларига мустақкам, қулай, фиштин уй қурмоқчи бўлишибди. Ёшликларидан улар кўп марта «Аҳиллик уй қуради, ноаҳиллик борни кўкка совуради», деб эшитишган эди, шу боисдан ҳам уй қуришга Згодани таклиф этишди. Ҳақиқат тимсоли бўлган қари, хушфеъл Згода кампир уларнинг илтимосини бажонудил қабул қилди.

— Яхши, болаларим, мен сизларга ҳамма ишни тинчлик, хайриятлик билан қилиб бераман,— деди у.— Ахир, бундан яхшиси борми? Сизлар менинг «Муқаддас тинчлик, сендан яхшилик» деган мақолимни биласизлар. Мен, азизларим, ҳар қанақа баҳсу жанжалу суду савдони ёмон кўраман. Мен ҳар ишни ҳам яхшилик, хушдиллик билан ҳал қиламан. Шунинг учун ҳам, мана кўряпсизларки, худонинг марҳамати билан қандай улуғ ёшга етиб қолдим!

Камбағаллар Згоданинг афтига бундайроқ қарашса, чиндан ҳам унинг оғзида биронта ҳам тиши йўқ, сочи пахтадек оппоқ, серажин юзи қуритилган нокдай буришиб қолган. Агар бу одамларнинг кўзлари бадбин бўлганида бечора кампирнинг ярим-яланғоч аҳволига дарҳол эътибор берган бўлув эди. Афтидан, бу шўрлик не-не хўрликларни кўрса-да, овозини чиқармай жимгина юради, очликка, совуққа, бедорликка чидайди-ю, лекин биров билан жанжаллашмайди. Камбағалларнинг кўзлари бадбин эмас эди, юраклари эса меҳру шафқат билан тўла эди. Шунинг учун ҳам улар Згоданинг қашшоқлигини ҳам, унинг кийимидаги ямоқларни ҳам сезишмади,

¹ Згóда — аҳиллик; незгóда — ноаҳиллик, келишмовчилик, душманлик (украинча).

унинг ҳар бир сўзига жону диллари билан қулоқ солишди.

Уйни қуришга ёлланиб, нотариус ҳузурида тегишли тарзда шартнома тузгач, Згода даставвал шаҳар четидаги ғарибона бир ертўлада яшаётган Незгоданинг олдига борди. Душманлик тимсоли бўлган Незгода эртаю кеч машамаша кўтариб, жанжаллашиб, полицияда қўшнилари билан тортишишдан бошқани билмасди.

— Қулоқ сол, синглим,— деди Згода ичкари кириб унинг билан саломлашгач.— Иш топдим. Камбағалларга уй қурмоқчиман.

Незгода унга бақрайиб қараб қолди-ю, кейин беўхшов бир тахлитда хохолаб кулиб, бидирлай бошлади-ёв:

— Ха-ха-ха! Тупроқ бошингга! Сени иморат қуришга ёллашяптиларми-а?! Сени-я?! Э, сени бинокор эмас, тарик пайкалининг ўртасига қўриқчи ёғоч қилиб қўйиш керак. Сени ёллаган ўша одамларнинг ўзи аҳмоқ!

— Сингил, мени бунақа масхара қилишинг гуноҳ,— деди Згода камтарона эътироз қилиб.— Ахир, ўзинг: «Аҳиллик уй қуради, ноаҳиллик борни ҳам кўкка совуради», деган эски мақолни биласан-ку. Камбағал одамлар уй қурмоқчи бўлишибди. Нима, улар сенга мурожат қилишсинми? Уларнинг сендан шунча жафо чекишгани ҳам етар.

— Яхшиямки, менга мурожат қилишмабди. Агар ёнимга шу гап билан келишганида уларнинг қовоқ каллаларига қайноқ сув тўкардим!— деб қичқирди Незгода.— Аммо сени ёллашлари ҳам қилча бўлса-да, дурустроқ эмас, худо ҳаққи, ўзинг айт-чи, қанақасига сен бинокорсан-а? Нимани биласан? Э, сени ўша ҳар қанақа мужик ҳам ёрма қопининг ичига солиб сотиб юборади! Ҳар қандай кимса сени алдайди, талайди, сен бўлсанг, атиги каллангни чайқаб: «Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ! Бир амаллаб куним ўтар!»— деб қўя қоласан.

— Йўқ, сингилжон,— деди Згода виқор билан қаддини ростлаб.— Бир оз нотўғри фикр юритяпсан. Мен унчалар ҳам аҳмоқ эмасман. Фақат кийимим йиртиқ, холос. Ёмон одамларнинг мени алдаганликлари, талаганликлари ва мушукка ўхшатиб қопга солиб сотганликлари эса, жонгинам, сенинг ифвогарлигинг, қитмирлигинг ва гижгижлашинг билан бўлган. Шу сабабдан ҳозир олдингга келдим. Худодан қўрққин, ёмонлигингни ташла! Бузғунчилик қилиб, менга халақит берма: мени тинч

қўй, бечораларга уй қуриб берай, бошпанасиз у камбағаллар, ниҳоят, ўз уйларида тинчгина яшаб, мени яхши сўз билан эслайдиган бўлишсин.

— Туф-е, аҳмоқ! Елимдай ёпишмай ўл!— дея ўшқирди Незгода.— Сенинг аҳмоқона ишингга халақит бериш уёқда турсин, аллақачонлардан бери қорангни кўришни ҳам, гапингни эшитишни ҳам истамайман. Билганингни қилавер, сен турган томонга қарамайман ҳам. Нима, ортингдан пойлашу сенга чоҳ қазидан бошқа муҳимроқ, фойдалироқ ишим йўқми менинг? Айт-чи, бундан менга нима фойда? Мана, мен Крупп, Армстронг ва Верндларга¹ янги милтиқ, тўп ва тутунсиз порох ишлаб чиқарилиши устидан кузатувчи бўлиб ёлландим. Бу иш сенинг иморатингдан муҳимроқ. Қуравер, жонгинам, уйингнинг бўйини нақ осмонга етказсанг ҳам ишим йўқ. Мен, албатта, сенга халақит бермайман, аммо агар... хоҳласам, қурган бинонгни бирпасда чилпарчин қилиб ташлайман.

Шундай дея Незгода заҳарханда билан шарақлаб кулди.

Згоданинг юзи қандайдир чўзилиб, лаблари буришиб кетди.

— Нега, сингилжон, бунақа ёмон куляпсан, очик гапирмай қўрқитяпсан?— деб сўради у гамгин таъна билан.— «Агар» деганинг нимаси?

— У менинг ишим!— дея гапни чўрт кесди Незгода.— Бориб иморатингни қуравер, мени эса тинч қўй!

Згода ўз сингисининг феълини яхши биларди: «Кет!»— деганидан кейин гапни чўзиб ўтириш хавfli бўлади. Незгоданинг заҳархандага ҳам, пўписага ҳам ўхшайдиган «агар» деган сўзининг яширин маъносини нақадар билгиси келмасин, бироқ илож қанча! Бошқа жиҳатдан эса у умрида биринчи марта бўлса ҳам ўз илтимосига Незгодани кўндириб, ишига халақит бермаслик, қитмирлик ва ифвогарлик қилмаслик ҳақида ундан ваъда олганлигига хурсанд эди. У хурсанд бўлиб уйига қайтди-ю, ғайрат билан ишга киришди.

Камбағалларга уй қуриладиган жойнинг саҳни анча попокроқ эди. Унинг бир қисми эски хароба билан банд бўлса, иккинчи қисми қўшниларнинг узоқ вақтдан бери

¹ Крупп, Армстронг ва Верндль— XIX асрдаги энг йирик қурол-аслаҳа заводларининг эгалари.

ахлат тўкиб келган жойи эди, учинчи қисми эса қачонлардир ҳовуз бўлиб, эндиликда расмана ботқоққа айланиб қолган эди.

Згода:

— Бу участкани тозалаш керак,— дея хаёлидан ўтказиб, мардикор ахтаришга кетди.

Қўчада уни асли номи Байбардзо бўлиб, лекин ўзини зодагончасига Шлендриян¹ деб атайдиган эски пудратчи учрати:

— Э, онажон, узоқдан мардикор излаб нима қиласиз! Бу қурилишни менга топширинг, мен сизга арзон нархга мардикорларни ҳам, керакли жамики материални ҳам келтириб бераман. Сиз фақат лойиҳа, смета ва бошқа ҳужжатларни тузиб, ишнинг бориши устидан назорат қилиб турсангиз, бас,— деди.

— Жуда яхши, қароғим, жуда яхши,— деди Згода қувониб.— Ишчиларингизни эртагаёқ юборинг, келиб участкани тозалаб текислашин. Лойиҳа борасида эса ташвишланманг, лойиҳани аллақачон тайёрлаб қўйдим.— Эртасига Шлендриян ишчиларини юбормади, албатта: қурилиш майдончасига ўзи келди. Згода ҳам келди. У ваъда қилинган ишчиларнинг йўқлигини кўриб, аввал жуда таажжубланди.

— Сиз, холажон, хафа бўлманг,— деди Шлендриян.— Бугун иложи бўлмади, худо ҳаққи, иложи бўлмади! Биласизми, ишчиларим жа расво-да! Бир хили тун бўйи қарта ўйнаб, ҳозир баракни ларзага келтириб, шундай қаттиқ хуррак отиб ётишибдики, тўп отсангиз ҳам уйғонишмайди, бошқалари тўйда шаробхўрлик қилишган, қолганлари қаёққадир гумдон бўлишган! Лекин хотиржам бўлинг, мен уларнинг адабини бериб қўяман. Ишни бошлаганимиздан кейин, ҳаммасини тартибга соламан. Мен ҳали ўзимни кўрсатаман!

— Мен ахир, ишни бугуннинг ўзидаёқ бошлаб юбориш ниятида эдим, буни ўзингиз биласиз-ку,— дея эътироз этди Згода.

Шлендриян бўш келмай, байту ғазал ўқишга тушди:

— Э, хола, қизиқ экансиз... ишчи бир кун олдин бош-

¹ Бу ҳикояда автор салбий персонажларнинг характерини тўла-роқ ифодалаш учун уларга полякча Байбардзо ва Шлендриян (Яра масзода, Ношудов) ва украинча Облуп Скорпионович, Обдир Драконович (Шилдирбой Чаён ўғли, Юлғичбой Аждар ўғли) деган кулгили номлар берган.

ладик нима-ю, бир кун кеч бошладик нима — ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Бунақа ишни шошилмайгина, аста-секин қилиш керак, «Шошган қиз эрга ёлчимас», деб жуда топиб айтишган, ҳа. Биласизми, холажон, биз бугун икковлон участкани яхшилаб ўрганиб чиқамиз, керакли жойларга қозиқ қоқамиз, эртага, худо хоҳласа, омон бўлсак... Э-э, йўқ, эртага бўлмайди! Эртага биз бинокорларнинг байрамимиз. Ҳа, энди ўзингиз биласиз, бариси маст бўлади... ҳа, яна бир кун сабр қилиб туришга тўғри келади, холажон! Аммо индинга албатта келиб бутун ғайратни ишга соламиз!

Нимаям қиларди бечора Згода! Пудратчининг маслаҳатини қабул қилишдан бошқа иложи бормиди! Икковлашиб участкани кўздан кечира бошлашди, Харобанинг олдига келишди.

— Ҳа, муҳтарама Хароба кампир, энди кунинг битиб қолганга ўхшайди,— деди унга Шлендриян.— Ҳа, жонгинам, худонинг даргоҳида шунча яшаганинг ҳам етар, энди оламдан ўтишинг керак. Биз сени — лому мисранглар билан аста-секин майдалаб, манави ботқоққа жойлаймиз. Уша ерда ётсанг, сен ҳам тинчроқ бўласану биз ҳам фойдасиз қолмаймиз.

— Нима, нима, нима?— дея бидирлай бошлади бунга жавобан Хароба.— Меци-я? Шундай қадимий тарихий ёдгорликни лому мисранг билан уриб йиқитиб, ботқоққа босмоқчимизлар? Хоинлар! Нигилистлар! Сизлар аждодларингизнинг муқаддас меросини шундай қўриқлайсизларми? Тарихий ўтмишга ҳурматларингиз шуми?

Бу гапларни эшитаркан, Згоданинг ранги қути ўчиб, бошидан товонигача совуқ терга ботиб, бутун вужудини қалтироқ босди.

— Аммо, жонгинам, муқаддас Хароба биби,— деди у.— Мен шўрликка раҳминг келсин! Менга мана шу майдонда янги уй қуришни топширдилар. Сени бу ердан кўтармасдан туриб буни қандай қилиб бўлади, ахир? Нима, шунча аср яшаб, ҳалиям дунёдан тўйганинг йўқми? Ҳай, энди, азизим, ижозат бера қол, бугунги ўринбосарларинг ўрнингни эгаллашсин!

Хароба бунақа хуш муомалани кўриб, ҳаддидан ошиб кетди.

— Йўқолинг кўз олдидан! Менга нопок қўлларингизни тегиза кўрманглар!—дод солди у.— Нима, мени князь Облуп Скорпионович қуриб, князь Обдир Драко-

нович вайрон қилганини билмайсизларми? Наҳотки, сизлар менинг муқаддас тарихий ерда турганимни билмасангизлар? Кимки удумимизни бузиб, шу тарихий зами-нимизни булғаса, ўша хоиндир!

— Ҳамма гапнинг тўғри,— деди Згода лол қолиб.— Жуда тўғри... лекин... айт-чи, мен нима қилай? Уй қури-лиши керак, майдон кичик, сенга тегмай иложим йўқ! Хўш, нима қилай?

— Ҳаддинг йўқ! Тегмайсан менга!— бақирди Харо-ба.— Мен муқаддас онамиз қадимий Украинанинг бир қисмиман, «онасини унутгани эса худо жазолайди», дейилган оятда. Бу гап сизларнинг ҳақингизда айтилган, ифлос янгиликпарастрлар! Ниятларингизни билиб туриб-ман! Сизларни азалий душманларимиз гижгижлаган. Сизлар ўтмишимиздан қолган сўнгги ёдгорликни ҳам ер юзидан супуриб ташлаб, кейинчалик эса миллатимиз-нинг йўқ қилинишини енгиллаштириш мақсадида ўтми-шимизнинг ўзини ҳам авлодлар хотирасидан бутунлай ўчириб ташламоқчисизлар! Кимнинг кўрсатмаси билан иш тутаётганларингизни яхши биламан. Аммо ниятла-рингизга эришолмайсизлар! Мен ҳали тирикман, ҳали мени «Червонная Русь»¹ яхши суяб турибди. Биз икков-лон ўзимизни сизларга ем қилиб қўймаймиз. Йўқолинг, ҳаромилар! Йўқса, эртанинг ўзидаёқ мана шу кирдикор-ларингиз ҳақида «Червонная Русь» саҳифасида мақола бостириб, сизларни шундай калтаклатайки, зарби тово-нингизда садо берсин!

Бу дағдагадан сўнг Згода лом-мим деёлмай қолди. Бироқ Шлендриян қўрқмади. У «шайтон суратда чизил-ганидек даҳшатли эмас», деганларини эслаб, имо билан Згодани четга чақириб олди-да, ўз мулоҳазасини айтди:

— Сиз, холажон, бу кампирнинг бақиригидан қўрқ-манг. У валдирайверади, одати шунақа. Буни гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. «Червонная Русь» эса бари бир бизни қоралаб ёзади, дарвоқе, бундан ташвишлан-манг, буни билан ҳисоблашиб ҳам ўтирманг. Одамлар-нинг оғзини беркитолмайсиз. Кўпинча бўш хумдай гумбурлаб дағдага солган кимсалар амалда ҳеч нима қилишолмайди. Улар тилларига куч бериб, қуруқ айлан-ган тегирмондай шақирлайди-ю, бироқ... бундан ҳеч қан-дай натижа чиқмайди. Лекин бошқа томондан олиб қа-

¹ Москвофилларнинг ўша вақтдаги газетаси (1888—1891).

раганда, Хароба кампиримизнинг баъзи гаплари ҳақ. Ўзингиз ўйлаб кўринг-чи, князь Облуп Скорпионовичнинг замонидан буён неча юз йиллар давомида у шу ерда қад кўтариб турибди. Агар яхшироқ разм солсак, у, кўз тегмасин, ҳозир ҳам ҳар қанақа янги иморатдан мустаҳкамроқ. Шунинг учун ҳам, биласизми, сизга нимани маслаҳат бермоқчиман? Қелинг, биз уни тозалаб, тартибга соламиз, керакли жойларга тош қўямиз, тузатамизу шу ҳолича уни ўзимизнинг янги иморатимизга қўшиб оламиз. Эски пойдеворига эса мен кафил; у ҳали шундай мустаҳкамки, яна кўп асрлар безавол тураверади.

Згода ўйланиб қолди. Лекин шундай бўлса-да, унинг ёришган чеҳрасидан жанжалдан қутулишнинг бу йўли дилига хуш келганлиги сезилиб турарди.

— Сиз бир ўйлаб кўринг, ахир,— деди сўзини давом эттириб Шлендриян.— Биз шундай деярли тайёр иморатни тузатиб ишга солишимиз билан камбағалларнинг қанчадан-қанча меҳнат ва маблағларини тежаб қоламиз.

— Ҳа, иним, албатта, дуруст бўларди-я,— дея уҳ тортиб жавоб қилди Згода.— Фақат менинг лойиҳам бу Хароба пойдеворининг ҳолатига тўғри келмайди. Марҳум Облуп Скорпионович бу саройни ўзи ва ўз аъёнлари учун қурган, мен эса камбағаллар учун «Халқ уйи»¹ қурмоқчи эдим.

— Э, холажон, буларнинг бариси бекорчи дахмаза, ҳа, худо ҳаққи, бекорчи дахмаза!— дея хитоб қилди Шлендриян.— Камбағаллар унча ҳам жой танлайдиган инжиқ одамлар эмас. Бу янги уй гарчи буёғи тору уёғи қоронғи эканлиги ва бошқа камчиликлари борлиги сабабли анча ноқулай бўлса-да, лекин уларга шу ҳам етиб ортади. Камбағаллар ҳар қанақа бошпана учун ҳам раҳмат айтишади. Хўш, жонгинам, айтинг-чи, улар қанақа кўшқу саройларда умр ўтказишган? Яшаган жойлари атиги оғилдан сал дурустроқ бўлганда-а, шундайми?! Бас, шундай бўлгач, улар билан ҳисоблашиб ўтирасизми? Агар уларга: «Уйларингиз айни марҳум князь Облуп Скорпионович саройининг пойдевори устига қурилди», десангиз борми, қувонганидан терисига сигмай кетади бу ялангоёқлар!

¹ 1849 йилда Львовда «Халқ уйи» деган маданий-оқартув муассасаси ташкил этилиб, у москвофиллар ҳаракатининг марказига айланган эди, унинг ҳузурида гимназия ўқувчилари учун ётоқхона ҳам бор эди.

Згода янада чуқурроқ ўйга ботди-ю, лекин фақат муқаддас осойишталик андишаси билангина Шлендриянинг маслаҳатига кўнди.

Улар ўз йўлларида давом этиб, Ботқоқни кўришга боришди, Згода вақирлаётган қурбақаларнинг «концерти»ни эшита туриб, суюқ лушқанинг чуқурлигини таёқ суқиб ўлчаркан:

— Бу ботқоқни қандай кўмиб қуритишимни билмаяпман,— дея тўнғилларди.

— Нима? Мени кўймоқчимисизлар? Мени йўқ қилмоқчимисизлар?— деб вақирлади Ботқоқ.— Шу участканинг азалий мулки бўлган мени-я? Йўқ, мен бунга ҳеч қачон рози бўлмайман!

— Ёспирим-ей! Бу ҳам қандайдир миллий тобелигу тарихий ҳуқуқини пеш қилади-я! Вой, шўрлик бошим-ей!

— Биз-чи? Биз-чи?— дея вақирлади қурбақалар хори.— Ботқоқни кўмсаларинг, биз қаёққа борамиз? Биз тарихий далилларга асосланаётганимиз йўғу, аммо биз дилингизга мурожаат қиламиз, ҳиммат кўрсатиб, раҳму шафқатли бўлишингизни ўтиниб сўраймиз. Бизга мурувват қилинглари! Севикли Ботқоғимизни йўқ қилманглари!

Згода ўзини йўқотиб, гапни нимадан бошлашини ҳам билмай қолди.

— Қулоқ солинглари, азизларим,— деди у.— Сизлар ҳеч бажариб бўлмайдиган нарсани сўраяпсизлар. Мен сизларнинг яшашга бўлган ҳуқуқларингизни ҳурмат қиламану, аммо бу Ботқоқ кўмилиши керак. Мен ўз ҳисобимга сизларни бажомидил сойга обориб қўяман, у ерда сизлар тинчгина яйраб яшайверасизлар.

— Нима, биз бобокалонларимиз ётган, бибикалонларимиз чўмилган оилавий уяларимизни ташлаб кетишимиз керакми? Воҳ, воҳ, воҳ! Шўргинамиз қурсин! Сизларда инсоф ҳам, киндик қонингиз томган ерга муҳаббат ҳам йўқ!

— Ҳе, тупуринг бу лаънатиларга!— дея қичқириб юборди Шлендрия.— Ҳар қанақа шиллиқлар билан гаплашиб ўтирибсиз-а! Қўрқманг, булар ҳазил қилмаётганимизни кўргач, бирор сўз демасдан хапгина гумдон бўлишади бу ердан. Бунақа ярамаслар билан муомала қилганда қаттиққўлроқ бўлиш керак!

— Лекин, иним, буларнинг оилавий уялари, бобокалонлари ётган жойлари бибикалонлари чўмилган ҳавза-

нинг барисини бир амри қаттол билан йўқ қилиб юбориш ҳар ҳолда яхши бўлмаса керак. Ўзимиздан қиёс қилайлик, агар бизнинг бошимизга шу кунни солишса, қандай аянч аҳволда қолардик-а, шундаймасми?

Шлендриян ҳам ўйланиб қолиб:

— Ҳа, бу гап ҳам тўғри,— деди-ю, бир дақиқа сукут сақлагач, қўшиб қўйди:— Биласизми, холажон, бу иш-калдан қутулишнинг ҳам иложи бор. Менинг фикрим шундай: Ботқоқнинг айна пойдевор солинадиган қисмини кўмиб ташлаймиз. Бунинг бошқа чораси йўқ... Ботқоқнинг ўртасини, ҳув манави энг чуқур жойини эса ўз ҳолича қолдирамиз. Атрофига чиройлироқ тошларни ўрнатиб, уни яхшилаб безаймиз, бундай ҳолда у ҳовлининг бутун саҳнини эгаллаб туриши мумкин. Шундай қилсак, Ботқоққа ҳам, қурбааларга ҳам одиллик кўрсатамиз, камбағаллар ҳам хафа бўлишмайди, ҳар ҳолда, ҳовлиларида ўз ҳовузлари бўлади. Ҳовуз эса ҳаммавақт фойдали: ёзда у ҳовлини салқин қилади, қишда бўлса, қарабсизки, тап-тайёр яхмалак.

Згода бунақа доно маслаҳат берган Шлендрияннинг юз-кўзидан ўпишига сал қолди.

— Аммо Ботқоқни нима билан кўмамиз?— деди у бирдан ташвишланиб.

— Ҳе, нима, ахлат камми!— хитоб қилди Шлендриян.— Манави уюмга бир қаранг: бутун асрлар давомида ҳамма қўшнилари ўзларига кераксиз бўлган латта-путта, синиқ шиша, синиқ сопол, кул ва бошқа турли ахлатларни шу ерга чиқариб ташлашган. Биз шуларнинг барисини Ботқоққа итқитсак кифоя, шунинг ўзи етиб ортади.

— Бундай қилишга ҳақингиз йўқ! Мен ҳам тарихий анъанаман, икки халқнинг иттифоқи ва ихтиёрий ҳамкорлигининг нишонасиман. Ниманики худо бирлаштирган бўлса, бандаси уни айирмаслиги керак!

Бироқ Згода унинг сўзларидан на таажжубланди, наинки аччиқланди. Хушмуомалалик билан тушунтирди.

— Қўрқма, ахлатжон! Биз сени чет элга чиқариб ташламоқчи ёки бутунлай йўқ қилиб юбормоқчи эмасмиз. Аксинча, сенга фахрий ўрин берилади, сен янги уйимизнинг пойдеворига ётқизиласан!

Ахлат яна нималарнидир деб, эътироз билдирмоқчи эди, лекин Згода унинг сўзларини тингламай нари кетиб қолди.

Мазкур хотирабоп қурилишининг бошланиши шу тахлитда бўлган эди. Згода билан Шлендрияннинг бундан кейин нималар қилишганини, қай тарзда ғишту тош сотиб олишганини, девор қуришганини, ғишт тераётганда лойиҳани қандай ўзгартириб, кейин эса бу ишни чакки қилганликларини ўзлари қандай яққол кўришганини, ғишт терувчилар Шлендриянга, ғишт эса ғишт терувчиларга бўйсунмаганини, алқисса, жамисини таърифлаб ўтиришга узоқ вақт керак бўлур эди. Шунингдек, уларнинг бу қурилишда озми кўпми ишлаганликларини ҳам айтиб ўтирмайман. Бевосита бинонинг қуриб битказилиб, дуою сано билан фойдаланишга топширилаётган тантанавор пайтини ҳикоя қилишга ўтаман. Ҳа, у камбағаллар учун шодиёна кун эди, умумхалқ айёми эди. Ҳаммаёқдан намояндалару аъёнлар етиб келиб, ўзларининг шойи либосли оналарини, оқу гулоби кўйлакли қизларини ва миллий нимча, қалами кўйлак, чипта кавушу, қўй тери телпак кийиб, елкаларига миллий халтаю тўрваларини ортмоғлаб олган ўз қавмларини ҳам келтиришди. Элликатача поп минбарда оллоҳи таолонинг «ҳар қандай муродни муҳайё этиши хусусида» қироат билан дуохонлик қилиб, йиғинни бошқариб бордилар, дуою илоҳийдан кейин ашаддий донгдор воизлардан тўрттаси оламнинг тўрт томонига жар солиб, халойиққа шу байрамнинг муҳимлиги ва гўзаллиги борасида насиҳатгўйлик қилди. Згода мазкур улкан йиғин устидан ҳукмронлик қиларди. У янги кўйлагини кийиб, юзига упа-элик суртиб, янги уйнинг болохонасида шоду хуррам табассум қилар ва жами халойиққа қалбан умри камол тиларди. Ниҳоят, йиғилиш охирида нафаслари тикилиб, овозлари хириллаб қолган воизлар ўзларининг илҳомбахш нутқларини тугаллаган чоғда ҳамманинг кўзи яна янги биногаю унинг бунёдкорига тикилгач, Згода ўзининг ҳам бир-икки оғиз гапириши кераклигини тушунди. У ўрнидан турди-ю, болохонанинг суянчиғига қўларини қўйиб сўзлай бошлади:

— Болаларим, мен сизларга жўнгина гапираман,— деди у.— Мана, худога шукур, ўзларингизнинг кўпчилик бўлиб фойдаланадиган яхшигина уйларингиз бор. Фақат, болаларим, бақариб-чақирмасдан, депсинмасдан яшанглар; нега деганда, бу бино анча заиф, ўзларингиз биласизлар, ҳали дурустроқ ўтиришиб мустаҳкамлашгани йўқ. Шунга қарамай, сизлар бу уй билан фахрлана ола-

сизлар. Чунки бутун атрофда бунақа иморатни тополмайсизлар! Илоҳим, шу уй сизларнинг истеҳкомларингизга айлансин, илоҳим, душманнинг ҳар бир найрангу ҳар қандай хуружи шу истеҳкомингизнинг деворларига урилиб чилпарчин бўлсин! Болаларим, ўзингизнинг миллий мулкингизни қаттиқ туриб аҳиллик билан ҳимоя қилинг, агар бирор ёвнинг олғир қўли шу мулкнинг лоқал битта заррасини олиш учун чўзилса, сизлар: «Русь руслар учун!»— дея шердай наъра тортиб, унга зарба беринглар, уриб қайтаринглар!

Барча халойиқ қўлини баланд кўтариб: «Русь руслар учун!»— дея хитоб қила бошлади, Згоданинг ўзи ҳам бу шиордан шунчалар жўшқинландики, эҳтиётсизлик билан оёғини тапирлатиб болохонанинг полини депсаб юборганини сезмай қолди. Шу он нимадир қарсиллаб, гувиллаб кетди-ю, оломон бундан атиги бир лаҳза олдин ярқираб турган ҳашаматли бинонинг ўрнида ҳаммаёқни қоплаб олган улкан бир чанг туманини кўрди. Згода дастлабки дақиқадаёқ болохона билан бирга пастга қулаб тушди-ю, ҳар қалай, вайрона ичидан тезгина бешикаст чиқишга улгурди. Чанг тарқалгач, бундай қарасалар, парча-бўлақлар уюми тагидан афти башараси тирналган, усти боши йиртилиб дабдала бўлган, аммо соппа-соғ яна бир кимса чиқяпти. Бу — ҳаммага маълуму машҳур бўлган Незгода эди. У тупурар, аксирар ва ҳаммаёғи оғишта бўлган чангу тупроқни қоқарди. У томошабинларнинг биринчи қаторида турган ўз опаси Згодани кўраркан, ранги бўздай оқариб, қўрққанидан қалтираб яқин келди-да, муштини унинг бурни олдида дўлайтириб ўшқира кетди:

— Ҳой, чириган тўнка, ахир, ўзинг менинг ҳузуримга қўйруғингни ликиллайтиб келдинг-а! «Мени тинч қўй, ишимга халақит бермай қитмирлик қилма», деб ялиниб-ёлвординг-а! Хўш, қовоқкалла, айт-чи, мен сенга халақит бердимми, қитмирлик қилдимми? Мана, покдил халойиқ олдида, авлиё отахонлар олдида гапир, эшитиб, кимнинг ҳақу кимнинг ноҳақлигини ажрим қилсинлар. Мен чиндан ҳам сенинг ишингга аралашганим йўқ-а, шундайми? Энди айт-чи, сен нега доғулилик қилиб мени пойдеворингнинг тагига кўмиб ташладинг? Нима, мени у ерда ўлиб кетади, деб ўйлаганмидинг? Оббо, разил мегажин-ей! Оббо, ялангоёқ чувринди-ей! Наҳотки каллангдаги миянг қуртли ёнғоқнинг мағзидан ҳам озроқ

бўлса-а? Қадрдон опамнинг қилган ишини қаранг-а! Ухлаб қолганимни кўриб, иморатнинг пойдеворига кўмиб ташлаган-а! Йўқ, сен қараб тур, мен ҳозир ақлингни киритиб қўяман, бир адабингни берайки, ҳеч эсингдан чиқмайдиган бўлсин!

Незгода шундай дея Згоданинг оппоқ сочига чанг солди-ю, томошаталаб оломонни бениҳоя қизиқтириб, опа-сингиллар қийқириб, чинқириб, бир-бировларининг сочларини юлиб, қарғаб муштлаша кетишди.

Згода қурган ҳашаматли, нафис бино эса хокитуроб бўлиб ётарди...

1890 йил, 15-19 апрель

ODI PROFANUM VULGUS*

1

Бу воқеа Василиха кампирнинг сигири ўлгандан бошланди. Бечора момо худди ўз онаси ўлгандек куюниб, роса уч кун йиғлади. Петрусь ҳам йиғлади. Гарчи ёзда бу сигирни ипидан тутиб, йўл четларида ва уватларда боқиб юрганида озмунча қийналмаган бўлса-да, ўн бир яшар бола, ҳар қалай, Василиха бувиси билан ўзининг тирикчилигини шу жонивор ўтказиб келганини биларди. Энди эса аҳвол чатоқ — сигир кечаси ечилиб кетиб, ҳовлидан чиққану помешчикнинг бедапоясига кириб, шудрингли йўнғичқадан то бўккунича еган-да, эрталаб ҳаром ўлиб қолган. Петруснинг кўнгли ғаш эди. Зотан, у энди кимнинг бошига қанақа бало ёғилишини билмаса-да, аммо болалик юраги билан қандайдир кулфат ёпирилиб келаётганини сезарди.

Сигирнинг териси шилиниб, жасади аллақачонлар кўмилди. Тери сотилиб, ниҳоят, орадан уч кун ўтгач, Василиха кампир бир оз тинчланди. Унинг кўзлари ҳали ҳам қип-қизил, юзи эса сарғайиб, бўш халтадек бужмайиб қолган эди. У ҳовли саҳнида ғамгин ивирсиб юрган Петрусни чақирди:

— Петрусь!

— Ҳа!

— Йўлга тайёрлан, болам, Львовга борамиз.

— Львовда нима қиламиз?

— Сени отангининг олдига обориб кўяман.

— Отамнинг олдига?

— Ҳа, кўзим. Бундан кейин мен сени боқолмайман

Сигир бўлган пайтда бир нави ризқу рўзимиз ўтар эди
Энди мен сен билан нима қиламан? Нима билан кун ке

* Жоҳил авомдан нафратланаман (лотинча).

чирамиз? Қиш ҳам яқинлашиб келяпти. Менинг ерим ҳам, ғаллам ҳам, ҳаттоки, картошкам ҳам йўқ. Атиги сизир учун ҳозирлаган бир ғарамча пичаним бор, холос. Нима, у бизга овқат бўлармиди? Пичанни сотаман. Уйимнинг эшигу деразаларини тахтабанд қилиб михлаб ташлайману бошқа одамларникига бориб тураман. Нима қилай, болам? Отангнинг сен учун берадиган беш гулдени билан икковимиз кун кечиролмаймиз. Сизир бўлган пайтларда эса ҳар қалай, сут сотардим, бир нави кунимиз ўтар эди, энди бўлса...

Сизирнинг ўлиши — шўрлик Василичанинг бутун орзу-умидлари, қувончлари ва жамики эзгу ниятларини чилпарчин қилиб юборди.

Петрусь бувисидан бу сўзларни эшитаркан, бошидан совуқ сув қуйилгандек бўлди. Гўдакнинг лаблари оқариб, кўзлари катта очилди. У ниманидир айтмоқчи бўлиб узоқ хаёл суриб қолгач, ниҳоят:

— Дадам мени уйга қўймасалар-чи?— деди.

— Уйга қўймайдиган бўлса, даданг сени нима қилса ўзи билсин!— деди Василича жаҳл билан.— Энди унинг пули менга керак эмас. Бундан кейин сени боқолмайман. Нима, мен унинг сотиб олган қулиманми? Ун бир йил сен билан азоб чекканим камлик қиладими?

Петрусь бошини қуйи солди-ю, йиғлаб юборди. Кампир юзини ўгириб олди. У сиртдан жаҳлли кўринса-да, лекин болага ич-ичидан ачиниб, юраги садпора бўлаётган эди: нега десангиз, бу бегона «панвачча» ўн бир йил ичида унинг юрагига пайванд бўлиб қолган эди. Аммо илож қанча! Уни юракдан узишга тўғри келади. Зеро, муҳтожлик — амакингизу қиш — онаизорингиз бўлмайди. Ҳа, тирикчилик тошдан қаттиқ.

— Қўй, тентаккинам, бас, йиғлама!— деди у.— Отанг ҳам ҳайвон эмасдир. Шу вақтгача сени кўришни истамаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, у ҳозир кўрса, қабул қилса керак. Бўйи бастингга бир қара, кап-катта, чиройли йигит бўлиб қолгансан!

Кампир шундай дея, боланинг жингалак сочли бошини силади.

— Қўрқма! Отанг сени косибга шогирд қилиб қўяди, Львовда бирор ҳунар ўрганасан, одам бўласан! Бу ерда, қишлоқда ким бўлмоқчийдинг? Наридан бориб, подачи ё батрак бўласану хоҳлаган одам сенга зўравонлик қилиб,

бошингда ёнгоқ чақаверади. Бу ерда бўладиганинг атиги шу.

Петрусь кўз ёшларини артди. Унинг иккита ярқироқ юлдузчадек порлаб турган кўзларида қизиқиш ифодаси яллиғланарди. У шу вақтгача Львовни ҳам, ўзининг кун кечириши учун ҳар ойда бувисига беш гульдендан пул бериб турган чиройли ёш пан дадасини ҳам кўрган эмас. Бувисидан эшитган ҳикоялар таъсирида унинг хаёлида баланд-баланд уйлар, каттакон деразалар, ярқиллама витриналар ва чироқлар нуридан кечалари худди кундуздек ёп-ёруғ бўладиган кўчалар манзараси галалашиб намоён бўларди. Петруснинг кайфи чоғ бўлиб, Львов сафарига қувонч билан тайёрлана бошлади.

Эртаси куни эрталаб Петрусь билан қари Василиха Львовга борадиган поездга чиқиш учун яқиндаги темир йўл бекатига пиёда жўнашди. Кампир қўйнига ярим буханка нон билан бир бош саримсоқни яшириб, кичкина бир латтага эса ушбу қишлоқда туғилиб чўқинтирилган *illegitimi thori*¹ тоифали бола Петро Герасименконинг то шу вақтгача Олена Василиханинг тарбиясида бўлганлиги ҳақида черков попи билан қишлоқ элликбошисининг берган гувоҳномасини тугиб олган эди. Бундан ташқари муаллима алоҳида справка бериб, унда Петро Герасименконинг қишлоқ мактабида уч йил ўқиб, уни жуда муваффақиятли битирганлигини кўрсатди.

Ажойиб куз кунларининг бирида қари Василиха бошчилигида жаҳонни забт этишга отланган Петруснинг қуроллари мана шулардан иборат эди.

II

Львовда чиқадиган битта прогрессив-демократик газета редакциясида ҳозиргина иш куни тугаган эди. Босмахонадан келган бола теришга туширилган қўлёмалар бугунга етарли эканлигини айтди. Редакция раҳбари топширилган барча материал ва запасни кўздан кечириб, навбатдаги соннинг вёрсткасини хомчўт қилиб кўришга шайланиб, дарҳол қаламинини стол устига қўйдю, пальтосини кийиб босмахонага жўнади. Ходимларнинг ҳар бири ўз жойида жимгина ишини тамомлапти. Мероларнинг қитирлаши, қоғозларнинг шиқирлаши ва

¹ Ғайриқонуний туғилган бола (лотинча).

стол устига ташланган қайчиларнинг жаранглаши эшитилади. Ходимларнинг бирови ёзишни тугатаркан, енгил тортиб, «ухҳ», дея ручкасини ташлайди. Бошқа бирови айтмоқчи бўлган ҳамма гапни бир жумлага жойлай олмай, хуноб бўлиб, ўзича нималарнидир лаънатлаб, оҳиста тўнғиллайди.

Жимликни «ташқи сиёсатчи»¹ бузди. У мақоласини ёзиб тугатаркан, худди бирон жойини куйдириб қўйгандай ўрнидан сапчиб туриб, ўтирган стулияни қулатиб юборди.

Ташқи сиёсатчи. Э, ўлдим-э! Ҳе, ўша турли Бисмарку Гладстону, Конгою Буланже²ларингиз билан бирга гумдон бўлинглар-е! Мана шунақа жами бекорчи гаплардан бошим тарс ёрилиб кетаёзди. Сийқаси чиққан бу гапларни чайнаб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Бирор кимса буни ўқирмиди? Ўқиганда ҳам бундан заррача баҳра топармиди? Буларнинг бариси ҳатто улуғвор донишмандни ҳам ақлдан оздириб қўяди. Ахир, бу — бориб турган сафсатабозликнинг сараламаси-ю, аҳмоқлик билан қаллобликнинг аралашмаси эмасми?!

Танқидчи. (ишини давом эттириб). Шукрилилоқким, пан Викентий ўзларининг ишларига лоақал бир марта тўғри баҳо бердилар.

Ташқи сиёсатчи. Аниқроқ гапиринг. Дарвоқе, бу ерда бир кишининг ишига эмас, балки биз журналистларнинг ҳаммамизнинг ишимизга баҳо берилиши керак.

Ички сиёсатчи. Кечирасиз, мен ҳеч кимга ўз номимдан гапиришга ваколат берган эмасман. Биз демократлармиз; ҳар киши ўзи учун жавоб беради.

Танқидчи. Ва... ўз билганича аҳмоқона нарсаларни ёзади.

Репортер. Er ist ein Narr auf seine eigne Hand.³

Ташқи сиёсатчи. Репортерлар, албатта, ҳар жабҳада биринчи ўринда туришади.

Репортер. Улар бу ўринни фақат дипломатларгагина пешкаш қилади.

Иккинчи сиёсатчи (ишини тугатиб, ўрнидан тураркан). Жаноблар, ортиқча сафсатагўйлик бўлмагани. Яхшиси, келинглар, бирор реалроқ юмуш билан шу-

¹ «Ташқи сиёсатчи», яъни газета халқаро бўлимининг мудир.

² Бу ерда Германия, Англия ва Франция давлат арбобларининг номлари ва Марказий Африкадаги Конго мамлакати тилга олинган.

³ Ундай одам ўзича аҳмоқ (немисча).

гулланайлик. Чунончи, нонушта уюштираш қалай буларкин?

Ҳамма. Жуда соз!

Ички сиёсатчи. Узаро пул йиғамиз! (Ҳамма гаштакка қўшадиган тегишли улушни тўлай бошлайди).

Танқидчи. Мен эса пайғамбарлик қилиб, ҳозир бу ерга профессор Бомба билан рассом Жанг ташриф буюришини башорат этаман.

Бу башоратни эшитиб, ҳамма хахолаб деразадан кўчага қараркан, йўлакда ўзаро қизғин суҳбатлашиб, одатдагидек редакцияга гап сотишга келаётган ҳалиги афандиларни кўришди. Улар эшикдан киришлари биланоқ, ички сиёсатчи, саломлашишга ҳам, ўтиришга ҳам фурсат бермай, улардан гаштакнинг пулини шилиб олди-ю, хат ташувчини ароқ, булка, чўчка гўшти ва бошқа нарсаларга юбориш учун ташқарига чиқди.

Профессор (новча бўйли, хомсемиз, юзлари ачиган хамирдай кўпчиган, дўриллама овозли одам). Kreuzbombenelement¹. Бу нарса менга ёқмайди!

Танқидчи (ҳорғия овоз билан). Ундай бўлса, нега профессор афандим ўз улушларини тўладилар?

Профессор. Бу ерда гап пул устида бораётгани йўқ. Мен мана бу жанобни айтмоқчи эдим, муҳтарам афандим, лақабингиз нима эди?

Рассом. Грюнвальд ёнидаги жанг номи билан ҳам аталувчи мусаввир Приходской, do uslug rapa profesoga dobrodzieja².

Профессор (хушфезллик билан илжайиб). Хўп майли, dobrodzieja, деганингизни кечирдим. Зотан, мен шуни айтмоқчи эдимки, сизнинг гўё нозик дидли, айрим мухлисларгагина қаратилган, дея даъво қилиб, ҳақиқатда эса ўзини ҳам, бизни ҳам алдаётган ёки биздан қандайдир алоҳида ғайритабий асабни талаб қилувчи янги санъатингиз менга ёқмайди.

Рассом. Sciele sie do stópek jashie wlelmoznego rapa³. Менга ҳам пиёзнинг на ўзи, на иси ёқади.

Профессор. Яъни? Яъни? Пиёзнинг бунга нима алоқаси бор?

¹ Бут-бомба, стихия! (Немисча юмористик қарғиш.)

² Ҳомий профессор афандимнинг хизматларига тийёрман (полякча).

³ Пап ҳазратларининг оёқларига бош қўяман (полякча).

Рассом. Чунки пиёз ҳеч қанақа алоҳида асабни ҳам, дидни ҳам талаб қилмайди.

Профессор. Демак, бундан келиб чиқадики...

Танқидчи. Демак, бундан ҳеч нарса келиб чиқмайди. Пиёзни ҳимоя қилишга мажбурман. Мен санъатни севаману, лекин айти вақтда, пиёзнинг бетига тупуришга ҳам йўл қўймайман.

Ташқи сиёсатчи. Ҳа, албатта, бу сенинг миллий анъанананинг бир қисми-ку... муқаддас бурчинг-ку!

Репортер. Жаноби Приходской, à propos¹. Мен бугун сиз билан Грюнвальд оstonасида жанг қилган ўша меценат графчангизни кўрдим.

Рассом. Эҳ-ҳе! Бу ерда нима қилар экан?

Репортер. Аллақандай ёш хоним билан келиб, Европа мусофирхонасининг ўнинчи ҳужрасига жойлашди.

Ташқи сиёсатчи (профессорнинг ёнига ўтириб, столга ёнбошларкан). Жаноби профессор! Қариган чоғингизда бу сизга нимага керак-а? Мен хизмат кўрсатиб пенсияга чиққан сиздек одамнинг ўрнида бўлсам...

Профессор (ҳамият билан). Кечирасиз, мен хизмат кўрсатмаган, пенсиясиз ишдан бўшатишган одамман.

Ташқи сиёсатчи. Ҳа, мен сиздек император олий ҳазратларининг қурилиш ва қазииш ишлари бобида хизмат кўрсатмаган ва пенсиясиз бўшатишган профессори бўлганимда санъатни мутлақо тушунмаслигим билан ўзимни беписанд қилмас эдим. Сиз — техника шинавандалари ўртасида кема учун двигатель яратиш билан электр токини ҳар секундда, айтилик, миллиард марта тўхтата оладиган аппарат кашф этишининг ҳар иккиси бир гап эмаслигини тушунадиган бирор кимса топилиши керак-ку, ахир. Дарвоқе, кема двигателининг устаси бўлган кишига бунақа аппаратни кашф этиш бизникига нисбатан бутунлай бошқача асабни талаб қиладиган қандайдир мавҳум бир нарса бўлиб туюлиши мумкин.

Танқидчи. Яша, ташқи сиёсат шоири! Техникани техникавий далиллар билан ур!

Профессор. Э, кечирасиз! Мен пан Викентийнинг шоирлигини билмас эканман.

Танқидчи. У ҳали танилмаган бўлса-да, лекин, шунга қарамай, истеъдодли шоир.

¹ Ҳа, айтмоқчи (французча).

Ташқи сиёсатчи. Яқин-орада танилмайди ҳам.

Профессор. Нега энди?

Ташқи сиёсатчи. Бунинг икки муҳим сабаби бор. Сабабларнинг биринчиси менинг шеърларимни ўқиб тушунадиган жамоат топиладими ўзи?

Профессор. Тушунарли қилиб ёзсангиз, албатта...

Ташқи сиёсатчи. «Тушунарли қилиб ёзсангиз» эмиш! Мана сизга шаблоннинг яна бир хили! Гапни қаранг-а! Сиз профессорлар ўзларингизнинг китоб ва трактатларингизни тушунарли қилиб ёзасизлар, чунки бунда сизлар кишиларнинг онгига мурожаат қиласизлар. Биз шоирлар бўлсак, ўз ҳиссиётимизни изҳор этиб, ҳиссиётга мурожаат қиламиз. Баски, шундай экан, бизга тушунарлилиكنинг нима кераги бор? Дилимдагини билмоқчи бўлсангиз, майли, айта қолай: бизга сизникига қараганда мутлақо бошқача бўлган тушунарлилик керак. Сизнинг мантиқ, исбот, дефиниция ва дистинцияларингиз бизнинг ўлимимиз демакдир. Энг ёмони шуки, сиз ўзингизнинг худо ургур бобиллама илмий ибораларингиз билан тилимизни бузиб, булгаб, уни шеърят учун яроқсиз қилиб қўйдингиз. Бизнинг сўзларимиз — ҳиссиётнинг эмас, балки ғоялар, абстракциялар ва мантиқий процессларнинг симболи бўлиб қолди. Индамаслигимнинг бошқа бир сабаби мана шунда. Нима, мен «орагимнинг туйғуларини ҳам «икки карра икки — тўрт» деган формула билан ифода қила олармидим?

Профессор. Мен бўлсам, дилдаги нарса тилга кўчади, деб ўйлабман. Аниқ ғоялар ва кучли туйғуларни аниқ сўзлар билан ифода этиб бўлади, деб ўйлабман. Менинг фикримча, аниқлик ва соддалик...

Рассом. *Caluje raczki, unizony sluga wielmosnego rapa dobrodziesa*¹. Аниқлик проблемаси менинг касбимга бир оз алоқадор. Шунинг учун ҳам мен немислар, *auf dem Holzwege*² деганидек, муҳтарам профессорнинг сохта йўлдан бораётганини айтишга журъат этмоқчиман. Аниқлик — ўз умрини яшаб битирган натурализмнинг шиорларидан бири бўлиб, у: «Табиат! Табиат!» дея бақирарди-ю, амалда эса ўзининг соддалигидан ҳар қадам

¹ Камина қулингиз сиз хайрияткор шухратли паннинг қўллари-ни ўпган (полякча).

² Сохта йўлда (айни маъноси: ўрмон йўлида, немисча).

да шу табиатни ўтакетган даражада сохталаштираётганини тушунмасди. Танқидчи афандим, айтинг-чи, Ницше буни қандай тасвирлаган?

Танқидчи (ёддан ўқийди):

Расм сол. Борлиқни куйла, эй юрак!
О, буни қандайин бажармоқ керак?
Қайси бир асарда қай бир мусаввир
Тўкис тасвир этмиш оламни ахир?
Дунёда зарра-ю, лек қул эмас ул,
Чизади дилига не бўлса маъқул.
Хўш, не ёқар, нелардан ул топар ҳузур?
Неники чизолса, унга шу манзур.

Р а с с о м. Ҳа, ҳа! Объективизм деб аталмиш тушунчанинг бутун сохталиги ва барча ички қарама-қаршиликлари ҳам ана шунда. «Мен ҳеч нарсани ичимдан тўқиб чиқармайману ҳақиқат қандай бўлса, шундайлигича тасвирлайман», дейди объективизм тарафдори. Амалда нима қилади денг?! У кўнгли ёқтирган нарсани ўзи билганича чизади, эски шаблонлар асосида ўзига нимаики ўргатган бўлсалар, айни шу тахлитда чизади. Мана сизга ҳақиқат! Мана сизга табиат! Мана сизга аниқлик! Хўш, аниқлик ўзи нима? Табиат аниқликни билмайди. У фақат ранглар ва нур-сояларни билади, холос. Аниқлик шеърятда ҳам, рассомчиликда ҳам маъносиз бекорчи бир ибора. Биз самимий бўлишни истаб, «қандайки кўрсак, шу тахлитда расм чизамиз», деймиз. Ҳеч қанақа объектив ҳақиқатга ҳам, ҳеч қандай нисбиятсиз аниқликка ҳам ишонмаймиз. Фақатгина ўз асабимиз ва ўз фантазиямизга ишонамиз.

Профессор. Яшил отлар, қизил дарахтлар, апельсин тусли ўт ва кармин рангли осмон бўлишига ҳам ишонасизлар-да...

Р а с с о м. Ҳа, шуларнинг ҳаммасига ишонамиз. Биз асарларимизда ўзимизнинг субъектив таассуротимизни акс эттирамиз, холос. Бундан ортиқча сизга ҳеч ким тасвирлаб беролмайди. Биздек ижод этмайдиганларнинг бариси сизни алдайди.

Профессор. Барча санъат — ёлғонку-я, лекин Пушкин таъбири билан айтганда, у «бизни юксакларга кўтарувчи ёлғон».

Т а ш қ и с и ё с а т ч и. Юксаласизми ё йўқми, санъа-

тимиз учун бари бир. Унинг ўзи ўзи учун кўзланган мақсад. У оғир юкларни кўтариш ричаги эмас, балки энг олий, энг нозик туйғулар хазинасидир. Санъатдан лаззатланиш қобилиятига эга бўлиш учун, даставвал, юксак ҳиссиётли бўлиш зарур.

Профессор. Демак, санъат фақат сара одамлар учунгина яратилган экан-да.

Рассом. Балли!

Профессор. Халқ-чи? Ахир, омма яшайди, меҳнат қилади-ку... Ҳаётдан лаззатланишга уларнинг ҳақи бор-ку?

Ташқи сиёсатчи. Мен, нима, уларнинг яшаши ва ҳаётдан лаззатланишини тақиқлаяпманми? Бироқ улар менинг шеъриятимдан лаззатланолмасалар, яъни, гўзалликдан бебаҳра бўлароқ, мен билан бирга умумий ҳиссиёт ҳаёти-ла яшай олмасалар, бунга, нима, мен айб-дорми? Нима, мен атиги уларнинг маънавий жиҳатдан менга етишолмаганликлари учунгина ўзимнинг устунлигимдан воз кечайми?

Профессор. Ҳақиқий устунлик пастки поғонада турганлар олдида бурчни ҳис этиш фазилатини ҳам ўзида мужассам этади. *Noblesse oblige*¹.

Ташқи сиёсатчи. Ҳар ким ҳар хил ҳис қилади. Мен бўлсам бундай бурчни мутлақо ҳис этмайман. Гул қандай мажбуриятларни адо этади? У гуллаб, муаттар ҳид таратади. Капалаклар билан ер ҳайдамайдилар, гулни печкага қалаб ёқмайдилар. Санъаткорнинг юксак вазифасию олий бурчи, ижодкор, санъаткор бўлишу ўз-лигича қолишдан иборатдир. У ҳеч кимга қарам эмас. Унинг ўзи хўжайин, ўзи шоҳ, ўзи худодир. У ўзини яратиб вояга етказган жамиятдан миннатдор бўлишга мажбур эмас, жамият эса уни лоақал дунёда яшаётгани учунгина қадрлаш, ҳурмат қилиш ва севишга мажбурдир. Чунки у жамиятнинг гули, яхшиларининг энг яхши-си, энг олижаноб туйғуларининг йиғиндиси, жамият миясининг қиёмию асабларининг марзи, квинтэссенция-сидир.

Профессор. У мана шу иззату эътибор, ҳурмату муҳаббат учун жамият олдидаги қарзини нима билан қайтаради?

¹ Вазият шуни талаб қилади (французча).

Ташқи сиёсатчи. Odi profanum vulgus et
arceo¹.

Профессор. Ҳали шундай денг!

Ташқи сиёсатчи. Ҳа, шундай! Санъаткорнинг
фаолияти ҳозирги замондан келажак сари чўзилган ол-
тин кўприк демакдир. У — пайғамбар. У бўлажак нар-
саларни олдиндан кўради, аллақайси замонларда дунёга
келадиган одамлар билан яшайди, ҳали туғилмаган
болалар билан суҳбат қуради.

Профессор. Бир вақтлар пайғамбарларни тошбў-
рон қилганлар.

Танқидчи. Ҳозир эса ўша пайғамбарлар демокра-
тик ёки ҳатто антидемократик газеталарга ташқи сиё-
сат масалалари юзасидан мақолалар ёзишади. Тараққи-
ётини кўрмайсизми?!

Ички сиёсатчи (*харид қилган нарсаларни кў-
тариб, кириб келади*). Жаноблар! Нафосат мунозараси-
ни бас қилинглар! Марҳамат. Ароқ билан закуска сиз-
ларга мунтазир!

III

Нонушта тугай деб турган пайтда ташқи сиёсатчининг
олдига хат ташувчи келиб, аллақандай ташвишними,
қўрқувними акс эттирган ҳамишаги қиёфасида ҳаммага
эшитарли қилиб шивирлади:

— Кечирасиз, у ерда паннинг ҳузурига қандайдир
кампир келди.

— Кампир? Қанақа кампир?— дея хитоб қилди
ароқдан ва «санъат санъат учун» деган мавзудаги муно-
зарадан калласи гангиб қолган ташқи сиёсатчи.

— Э... у... ҳалиги... паннинг ўзлари... биладиган кам-
пир.

Ташқи сиёсатчи тушунди. У жаҳл билан:

— Э, бемаҳалда келмай ер ютсин уни!— деб ўш-
қирди-да, эшик олдига йўл олди.

У чиқиб кетгач, хат ташувчининг юзи ёришиб кетди.
У хушнуд табассум билан танқидчининг ёнига энгаш-
ди-ю, яна боягидек ҳаммага эшиттириб шивирлади:

¹ Жоҳил оломонни ёмон кўраман, уни ўзимдан четлаштираман
(лотинча).

— Валиаҳдни етаклаб келипти.

Ҳамма хохолаб кулди.

Ташқи сиёсатчининг валиаҳд орттирганлигининг трагикомик тарихи ҳаммага маълум. Бундан ўн бир йил муқаддам унинг ҳаётида антиқа бир ҳодиса рўй берди. У сархуш даврада базми жамшид қуриб, соат ўн иккига яқинлашганда уйга қайтди. Уша вақтда унинг бир хонаю бир даҳлиздан иборат бўйдоқбоп квартираси катта бир гиштин уйнинг учинчи қаватида жойлашган эди. Ён қўшнисиникида хунуккина қишлоқи бир қиз хизматкорлик қиларди. Нима дейсизки, тақдир тақозоси билан ўша кеча қўшниллар қаердадир бўлаётган балга кетган, хизматкор қиз эса ёлғиз ўзи ошхонада ухлаб ётган экан. Ярим кечада маст-аласт бўлиб қайтган ташқи сиёсатчи қоронғида эшикни адаштириб, ўзининг даҳлизига кириш ўрнига қўшнининг ошхонасига кириб қолган. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлганми ёки у бу важни ўзини оқлаш учун кейинчалик тўқиб чиқарганми — буниси номаълум. Шунини айтиш кифояки, тунги янглишувларининг натижаси аён бўлганда у ўша кечанинг тафсилотларини ҳам, ўз саргузаштларини ҳам, қизнинг ўзини ҳам билмасди. Аммо бу ҳодисанинг оқибати йигит учун анча кўнгилсиз бўлди: қиз полицияга арз қилгач, шўрлик бўйдоқ алимент тўлашга мажбур бўлди. Шунда чақалоқ қишлоқдаги энага ихтиёрига жўнатилиб, онаси эса соғайгач, яна хизматкорлигини ўтай бошлади. Икки йил бундан олдин ўша аёл касалхонада ўлди. Ташқи сиёсатчи бўлса, виждон азобида қийналиб, ҳар ойнинг биринчи числосида Василиха кампирга беш сўмдан жўнатиб туради.

Мана, бир йилдирки, унинг аҳволи янада ёмонлашди. У уйланди. Тўғри, у уйланмасдан олдин бўлажак рафиқасини гарданида қандай мажбурият борлигидан сидқидил огоҳ этди, хотини ҳар ойда беш сўмдан пул жўнатишга қарши эътироз билдирмади. Бироқ... энди унинг никоҳий фарзанди ҳам туғилди. Маоши жуда оз, четдан келадиган даромади эса бундан ҳам озроқ эди; шу боисдан ҳам қишлоқдаги ўғли унга бўйнига илинган даҳшатли бир бало бўлиб кўринарди. Хўш, бу боланинг тақдири нима бўлади? Уни нима қилсин, қаерга қўйсин? У ўғлини ҳеч қачон кўрмаган эди, унинг билан қизиқмасди, уни ногаҳон қилинган бир гуноҳдай, разил хатодай билиб, ёмон кўрар, уни даҳшатли, аҳмоқона ва бемаъни бир нарсани эслагандай эсларди. Бу шундайку-я, лекин,

ҳар ҳолда, унинг борасида бирон нима қилиш керак эди. Вақти соати келиб, кампир болани ўз қармоғида сақлашни истамай қолса нима бўлади? Ташқи сиёсатчи аччиқланиб сўкинар, аммо ҳеч бир тадбирни ўйлаб тополмасди. Ойнинг биринчи числоси ўтганда эса шоирларга хос энгилтаклик билан ўғлини унутиб, «Бир амаллаб йўлини топиб кетар», «Ҳали қиёмат-қойим бўлаётгани йўқ-ку», «Қосибга шогирдликка бераман», деган важлар билан уни кун тартибидан ўчириб ташларди, тинчланиб, орзу-умидларини хаёлидан ўтказар, санъат ҳақида баҳслашар, Верленнинг шеърларини ёддан ўқир ва ташқи сиёсат масалалари юзасидан мақолалар ёзарди.

IV

Ташқи сиёсатчи ҳовлиқиб Василиха кампирнинг олдига келди. Унинг юзлари лавлагидай қизарган, кўзларида ғазаб олови ёнарди.

— Бу нима гап-а, кампир? Ахир, ҳали биринчи число бўлгани йўқ-ку? Нега мени безовта қиласиз?

— Ҳа, мен шундай, тўрам... ҳеч нима бўлгани йўқ... Мен фақат буним...

У ўгирилди-ю, пинжига қисилиб турган Петрусни елкасидан ушлаб, салгина олдинроққа сурди.

— Бунингиз тагин нимаси?

— Ахир, бу ўз ўғилчангиз Петрус-ку. Петрусжон, болам, бу киши — даданг. Қўзим, дадажонингнинг қўлларини ўп.

Ташқи сиёсатчи гўё баданига қандайдир жирканч суробли бир газанданинг тегиб кетишидан қўрққандек қўлларини тепага кўтариб, тезгина:

— Йўқ, йўқ, керак эмас! — дея хитоб қилди.

У болага қаради-ю, дарҳол ундан юзини терс ўгириб, кампирга мурожаат қилди:

— Хўш, мендан нима истайсиз?

— Мен, тўрам, уни сизга олиб келдим. Бундан кейин уни уйимда сақлай олмайман.

— Сақлай олмайсиз? Нега?

— Сигирим ўлиб қолди. Кун кечиршига ҳеч вақом йўқ. Энди уйимни ташлаб, бегона одамларникига боришим керак.

— Лекин мен ҳам уни ўз уйимга ололмайман. То бу ердан унга бирор жой топгунимча сиз уни яна бир-икки ҳафта уйингизга сиғдириб туринг.

— Тўрам жой топишни аллақачонлар ваъда қилган эдилар... Мен ҳам қиш кирмасдан туриб ўзимга бошпана топишим керак.

— Ваъда қилган эдим, ҳа, ваъда қилган эдим. Қидирдим ҳам. Шу вақтгача дурустроқ бирор жой тополганим йўқ. Аммо менга ваъда қилишган... бирор ҳафта... ё икки ҳафтадан кейин... бўлади.

Ташқи сиёсатчи ёлғон гапирарди. У ҳеч нимани қидирмаган, ҳеч ким унга ҳеч қанақа ваъда ҳам бергани йўқ эди. Лекин кампир унинг сўзига ёпишиб олди.

— Бўлмаса, тўрам, биласизми нима қиламиз? Мен болани мана шу Львовда қолдириб кетаман. Шу ерда, Новий светда¹ турадиган қудам бор. У кундузи чўрилик қилиб, кечаси уйда бўлади. То сиз жой топгунингизга қадар бола шу хотинникида бир ва ҳатто икки ҳафта ҳам туриши мумкин. Бунга бир қаранг, қандай чиройли-я. Сизга жуда ўхшайди, худди ўзгинангиз. Мен уни ҳечам хафа қилмадим, ўз боламдай парвариш қилдим. Қишлоқда мактабни битирди. Петрусь, гувоҳномангни кўрсат!

Ташқи сиёсатчи:

— Керак эмас, керак эмас!— дея бақирди-да, чўнтагидан пул чиқазиб, Петрусга бир кумуш гульден, Василиха кампирга эса беш гульденлик қоғоз пул берди.

— Манг, бунни қудангизга беринг. Бола ўшаникида икки ҳафтача турсин. Шунгача бу ерда мен уни жойлаштиришга ҳаракат қиламан. Хўп, хайр, боринг, боринг. Менинг вақтим йўқ.

Кекса Василиха Петрусни қўлидан ушлаб, кетиб қолди, ташқи сиёсатчи эса ўз компаниясига қайтди. У ерда уни қийқириқ билан кутиб олишди:

— Э, табриклаймиз! Табриклаймиз! Хўш, қалай? Ота-боланинг учрашуви дилкаш бўлдимми?

Ташқи сиёсатчи сочларининг илдизигача қизариб кетди. Редакциянинг ифлос даҳлизиди ҳозиргина бўлиб ўтган воқеа олов бўлиб унинг таъсирчан юрагини ўртантириб юборганди. У мана шу воқеа ўзининг юрагига яна битта шармандалик, қилмишидан уялиш ва ўзидан нафратланиш саҳифаси бўлиб ёзилишини, бунни ва айниқса норасида ўғли Петруснинг тортинчоқлик, ҳайиқиш, илтижо, итоат ва таъна ифодаларини акс эттирган ёлқин-

¹ Львов шаҳрининг ўша вақтда қурила бошлаган бир даҳася.

ли шаҳло кўзларини умрбод унутолмаслигини сезарди. У то шу вақтгача «Бу чиндан ҳам менинг ўғлимми-кан-а?»— деб гоҳо шубҳаланар эди. Баъзан эса хизматкор қизнинг беҳудага «бола сеники», деб ёпишиб олганига деярли ишончи комил бўлар эди. Бироқ ҳозир Петрусни кўрганидан кейин ҳеч қандай шубҳага ўрин қолмади. У ўзининг ўғли! Шунга қарамай, ташқи сиёсатчи, унга худди душман билан учрашгандай, гўё аллақандай бегона, нафратли бир шахс билан гаплашаётгандай муомала қилди. Бошқача муомала қилолмасди! Балки вақт ўтиши билан у болага ўрганиб, уни севиб қолар, ammo ҳозир... у ўғлига қарай олмас, боласининг юмшоққина қўллари ва лабларининг ҳароратини сезишдан сесканарди. Ҳозир у оталик меҳрига қодир эмас эди. Ҳа, қодир эмас эди!

— Ҳм... яхшигина бола-я, шундаймасми? Ҳа... ҳўп, майли, ҳечқиси йўқ... уни бирон жойга ҳунар ўрганишга қўяман. Ишласин... Ҳа, албатта... мен ундан воз кечмайман!

Ташқи сиёсатчи стол олдида ўтирганларга мурожаат қилаётгандай бўлса ҳам ҳақиқатда эса барча сўзларини ўз виждонини тинчитиш учун гапирарди. Виждони эса ҳеч тинчланмасди. Шу боисдан ҳам у чўнтагидан тагин бирон крон пул чиқазиб, яна ароқ билан закускага одам юборди. Қувноқ гапхўрлик билан вақт ўтиб, нонушта соат биргача чўзилди. Ташқи сиёсатчи сархуш ҳолатда уйига бораркан, дадил қадам ташларди, Петрусни аллақачон унутиб юборган, юрагида эса Верленнинг¹ хушоҳанг шеърлари янграрди, холос:

Эй шоир!

Эй, сохта камбағалу

Сохта бой бўлмиш

Ҳақиқий инсон.

Турқу қиёфанггача

На чинакам бойсан,

На бир қашшоқи нолон.

Баски, ҳолинг шу экан,

Қай алфозда қалбингга

Ишонсин бу оломон!

Гоҳ ҳажвий тахлитгача

¹ Верлен Поль — француз декадент шоири (1844—1898).

Ен берувчи ғарибу,
Гоҳо ажиб,
савлатманд,
Бир жаноби сервиқор.
Комил умидворликнинг
Баҳорий кўк рангидан
То машъума мотамнинг
Тимқора тусигача
Сенда бўлмиш мужжасам.
Либосингда доимо
Масхарабоз кўрки бор.¹

V

Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди. Ташқи сиёсатчи Петрусга ўрин тополмади. Петруснинг ўзи ҳам қорасини кўрсатмасди. Биринчи число ҳам ўтиб кетди. На Василиха кампир, на бошқа кампир келди. Петрусдан ҳам дарак йўқ. Уша куни ташқи сиёсатчи ҳаттоки бир оз ҳаяжонга ҳам тушди. У муқаррар суратда бирор кимсанинг келиб, ҳамёнини «соғиши»га шунчалар ўрганиб қолган эдики, сабрсизлик билан кутганидан ўрнида тинч ўтиролмай жонсарақ эди. Бироқ ҳеч ким келмади. У жуда таажжубланди. Аммо, шу куннинг эртасигаёқ у Василиха ҳақида ҳам, Петрусь тўғрисида ҳам ўйламай қўйди.

Орадан яна ҳафта ўтди. Ҳамон ҳеч ким кўринмасди.

Ниҳоят, кунларнинг бирида редакцияга қадди букчайган, жуда қари бир кампир келиб, пан Викентийни сўради. Курьердан ким келганини эшитаркан, пан Викентий:

— Во ажаб!— дея хитоб қилди.

Кампир ўқтин-ўқтин йўталиб таъзим қилди-ю, тишсиз оғзини шилпиллатиб гапирди:

— Кечирасиз, мени Юзефова юборди. Сиз уни танийсизми?

— Қанақа Юзефова? Мен ҳеч қанақа Юзефовани танимайман.

— Новий Светда туради. У кундузи хизматкорлик қилади. Балки биларсиз?

— Йўқ, билмайман.

¹ Французча оқ шеърдан таржима.

— Унинг ўзи келмоқчи эди-ю, лекин касал бўлиб қолди. Бечора... безгакдан... бош кўтармай ётибди...

— Буларнинг менга нима алоқаси бор? Мен уни билмайман.

— У менга: «Антоньева, газётадаги манави паннинг олдига боринг», деб айтди. Янглишиб бошқа жойга келиб қолмадиммикан, қани, тўрам, мана бу қоғозни бир ўқиб кўринг-чи!

Афтидан, тамаки пачкасидан йиртиб олинганлиги билиниб турган бир парча қоғозга қайси бир аёлнинг қўли-ла саводсизларча ғалат ва чалакам-чатти қилиб редакциянинг номи ва ташқи сиёсатчининг фамилияси битилган эди.

— Хўп, майли! Аммо айтинг-чи, Юзефова деганингиз ўзи ким ва у мендан нима истайди?

— У сиздан ҳеч нима истамайди. Фақат у қандайдир қишлоқи кампир қолдириб кетган боланинг ҳузурингизга келган-келмаганлигини билиб келишни сўради.

— А-а-а!

Ташқи сиёсатчи гапнинг ким тўғрисида бораётганини тушунди:

— Ҳалиги болами? Йўқ, келгани йўқ. Унга нима бўлибди?

— Буниси ҳали бизга қоронғи. Юзефованинг айтишига қараганда, бундан бир ҳафта олдин аини ўзи касал бўлиб қолган пайтда бола қаёққадир кетиб қолибди-ю, то ҳозиргача қайтмабди. Юзефова уни сизникига боргандир, деб ўйлаяпти. У сизни «болага қандайдир жой топмоқчи эдилар», дейди.

— Э-ҳа, ҳа, тўғри. Хўш, болага нима бўпти?

— Ҳали номаълум. Бир ҳафта бурун кетганича ҳануз қайтгани йўқ. Юзефова ташвишланыпти... Сизнинг олдингизга ўзи келмоқчи эди-ю, лекин жойидан туролмайди. Шунинг учун ҳам мендан илтимос қилди. «Боринг, Антоньева, ўша пандан сўраб келинг», деди...

— Йўқ, у менинг олдимга келгани йўқ. Балки, қишлоққа... ўзининг... бувисиникига кетгандир?

Ташқи сиёсатчи гапираётганида «ўзининг» сўзи ҳиқилдоғининг нимасигадир илиниб қолди-ю, томоғидан зўрға чиқди.

— Балким шундайдир... Аммо-лекин Юзефова: «Уни тагин ҳалиги кўча болалари ўзларига эргаштириб олиб кетмаган бўлсин», деб хавотирланыпти,— деди кампир.

— Қанақа болалар?

— Э... ҳалиги... кўча болалари-да... Бунақалар бизнинг Новий Светда гала-гала бўлиб юришади. Роса бевош шумтақалар йиғилиб олишган. Кундузи ўзларини ўйнаганга солиб дала кезишади, кечаси эса полизу боғу ҳовлилардан дуч келган нарсани қўймай ўғирлаб кетишади. Уларга устаси ҳайдаган қандайдир бир шогирд бола ўғрибошилиқ қилади. Аммо, менимча, буларнинг ўғирлаган нарсаларини яширадиган бошқа шериклари ҳам бўлса керак. Нега десангиз, айти шу кунларда бу бевошлар кечалари чордоқма-чордоқ изғишиб, озмунча одамнинг кийим-кечагини ўмаришмади...

Бутун Новий Светга ғулғула солган ўғрилар шайқаси ҳақидаги бунақа гапларни репортёрдан бир неча марта эшитган ташқи сиёсатчи лоқайд хитоб қилди:

— Аммо, опагон, бу гапларнинг менга нима дахли бор?!

— Ҳамма гап шундаки, тўрам, ҳалиги бола Юзефованикидан кетмасдан олдин ўша бевошлар билан жуда иноқлашиб қолган экан. Юзефова: «Ўғриларга бутунлай қўшилиб кетмасмикан», деб қўрқяпти.

Ташқи сиёсатчи гўё рўй берган воқеани аниқ билгандай комил ишонч билан:

— Бундай бўлиши мумкин эмас!— дея ўшқирди.— У қишлоқни соғиниб қолиб, ўша ёққа борган бўлса керак.

— Ҳм... Балки шундайдир... Тўрамнинг тахминлари тўғри бўлса ҳам ажаб эмас... Аммо, ҳар қалай, қишлоқдаги бирор одамга хат ёзиб, боланинг ўша ерга борган-бормаганлигини сўраб билсангиз, ёмон бўлмасди-ёв...

— Яхши, яхши! Хабардор қилганингиз учун раҳмат! Мен ҳозирнинг ўзидаёқ қишлоққа хат жўнатаман.

Бу гапни эшитиб, кўнгли таскин топган кампир йўтала-йўтала чиқиб кетди.

Ташқи сиёсатчи «Ўша ернинг попига хат ёзиб юбориш керак», дея хаёлидан ўтказди-ю, лекин... лекин айти ўша кезде газета учун зарур бўлган шошилиш иш чиқиб қолди, кейин тушқи овқат учун уйига, ундан кейин корректурани олиш учун босмахонага, сўнгра газета ўқиш учун кафега, бу ишларни тугатгандан сўнг эса қайси бир ресторанга бориши керак бўлди, алқисса, у кунни шу тахлитда ўтказиб, хат ёзишга вақт тополмади. Эртаси кун эса Антоньевани ҳам, Юзефовани ҳам, Новий

Светни ҳам, хат ёзиши кераклигини ҳам бутунлай унутиб қўйди.

VI

Учинчи кечаси унинг бору йўғини шилиб кетишди. Уғрилар кузатиб юришгану айни уй эгаси хотини билан бирга қаёққадир меҳмондорчиликка кетиб, хизматкор аёл эса эмизикли бола билан энг четки хонада ухлаётган пайтда «иш бажаришган». Улар деразанинг бир кўзини ўйиб, афтидан, қайси бир кичкина болани ўша туйнукдан ичкарига туширишган. Болакай деразани очиб бергач, улар тўра билан хонимнинг ҳамма устки кийимларини, кўрпа-тўшакларнинг бир қанчасини, турли буюмларни, хуллас, жимгина кўтариб чиқса бўладиган нарсаларнинг жамини ўғирлаб кетишган. Оёқ изларига қараганда, бу нарсаларни аввал ҳовлининг бошидаги боққа оборишган, у ердан эса нарсаларни битталаб девордан ошириб, қоронғи овлоқ бир тор кўчага туширишган. Худди ўша ерга келганда оёқ излари тўсатдан йўқолиб қолди. Аммо бошқа бир ғоят муҳим из топилди: ташқи сиёсатчи биринчи ўғри кирган деразанинг ёнидаги диваннинг остидан 15 крейцерли гербли марка ёпиштирилиб, ўн қават қилиб букланган ярим варақ кулранг қоғозни топиб олди. Афтидан, ўғриларнинг бири чўнтагидан тушириб қолдирган бу қоғоз — Бобрецкий уездидаги Н... қишлоғининг муаллимаси томонидан берилган гувоҳнома бўлиб, унда ўн бир яшар Петро Герасименкoning мазкур қишлоқ мактабини битирганлиги ва ўқиш давомида ўзининг жуда яхши зеҳни, диққат-эътибори, қобилияти ва аъло хулқи билан намуна бўлганлиги кўрсатилган эди.

Ташқи сиёсатчи гувоҳномани шу ва бир неча шунга ўхшаш жиноий ишлар юзасидан тергов олиб бораётган комиссарга узатди.

— Э, афтидан, бу қоғоз туйнукдан ичкарига биринчи бўлиб кириб, шерикларига деразани очиб берадиган ҳалиги тирранчаники бўлса керак,— деди комиссар.— Ишончимиз комилки, тез кунда уларнинг ҳаммаси қўлимизга тушади.

Ташқи сиёсатчи комиссарга яна ниманидир айтмоқчи бўлди. Юрагида нимадир куяр, нимадир ғазабланиб дод солар, аммо қисилган дудоқларидан эса садо чиқмасди.

Бир неча кундан сўнг унга бутун шайканинг қамоққа

олинганлиги ва ўғрихона аниқланиб, ўғирланган нарсаларнинг топилганлиги ҳақида хабар қилишди. У хотини билан бирга полицияга жўнади. Бориб қараса, у ерда бир тўда жабрдийдалар жиноятчиларни қаргаб, ўғирланган нарсалар уюми ичидан ўзларининг буюмларини ахтаришяпти. Полиция назоратчисининг кузатувида унинг хотини ҳам шу ишга киришди. Ташқи сиёсатчининг ўзи эса полиция комиссари билан ҳамсуҳбат бўлди.

— Нима, ҳалиги болакай ҳам қўлга тушдими?— деб сўради у.

— Қўлга тушди! Э, жуда хавfli махлуқ экан у тирранча! Биласизми, полициячилар қамоққа олмоқчи бўлганда у уларнинг қўлидан пичоғини тортиб олиб, ўзини ҳимоя қила бошлаган. Ўзини қарасанг чигирткадай, миттигина-я!

Ташқи сиёсатчининг юраги ҳаяжон ичра гурсилларди.

— Уни нима қиласизлар? Наҳотки турмага қамасангизлар?

— Йўқ, биз уни туғилган жойига этап қилиб юборамиз, маҳаллий ҳукуматга уни бирор жойга ишга ўрнатиш ва юриш-туришини яхшилаб назорат қилиш вазифасини топширамиз.

Ташқи сиёсатчининг юраги сал енгил тортди.

У: «Ҳозир у ерга «болани икки кун сақлаб, кейин менга хабар қилинлар», деб хат ёзаман. Ўзим қишлоққа бориб, болани олиб келаман, бирор жойга ўрнаштираман», дея хаёлидан ўтказди-ю, шу фикридан тинчланиб таскин топди.

Албатта, у шу куни хатни ёзиб жўнатмади, иккинчи куни, «ҳали вақт бор», дея пайсалга солди, учинчи куни эса... ўғлини унутиб юборди.

VII

Петрусни полиция авахтасида уч ҳафта сақлашди. Бу ерда у ўғрилик илмининг иккинчи босқичини ўтди. Кейин эса у қуролланган соқчилар назоратида ўз қишлоғига юборилди, айти вақтда, унинг билан бирга қоғоз ҳам жўнатилди. Бу қоғозда Петруснинг Львовдаги қилмиши қайд этилиб, қишлоқ жамоатига уни назорат остида тутиш буюрилган эди.

— Оббо!— деди элликбоши таъби хира бўлиб.— Мана, янги ўғри ҳам олдик. Э, қойил! Қишлоқдан жўнаган

мўмин-қобилгина болани шаҳардан бизга тап-тайёр ўғри қилиб қайтаришса-я! Энди уни нима қиламиз?

Бу саволга ҳеч ким жавоб беролмасди.

— Иван қудағай, барака топкур, сиз болани ўз хонадонингизга ола қолинг,— дея далолат қилди элликбоши қишлоқ маҳкамасининг аъзоларидан бирига.

— Менга айтяспизми? Э, қизиқмисиз, бошимга урамми буни? Қўлидан ҳеч иш келмаса, бунинг устига тагин у ўғри ҳам бўлса! Ўғрилиқ илмнини Львовдан олган-а! Йўқ, илтифотингиз учун каттакон раҳмат! Менга бунинг кераги йўқ.

Бошқаларнинг жавоби ҳам худди шундай бўлди.

— Ҳм... бошқа илож йўқ, болани ўзим оламан,— деди элликбоши.— Майли, у меникида яшай қолсин. Вассилиха кампирдан унинг отасини сўраб биламиз, балки ўғлини ўзи олар?

Маҳкама аъзолари бу ишдан даромад иси келаётганини эндигина фаҳмлаб қолишди-ю, аммо... энди сал кечикишганди. Петрусни элликбошининг қарамоғига топшириш ҳақида қарор қабул қилинди.

— Гапга қулоқ сол, йигитча,— деди элликбоши қишлоқ маҳкамасига келтирилган Петрусга.— Жамоат сени менинг уйимда яшашингни лозим топди. Мен сенга ёмонлик қилмайман. Лекин яхши юр, бола! Эсингда бўлсинки, бу ер Львов эмас! Бизнинг қишлоқда бировларнинг ую омборларига кириб ўғрилиқ қилиб бўлмайди. Негаким, бу ердагилар ўғрини ушлашса, ади-бади деб ўтирмай, дангал ўлдиришади! Ҳа, шундай. Ўзингни яхши тут. Агар ўзинг яхши бўлсанг, ҳамма сенга яхшилик қилади. Ёмон бўлсанг-чи, бола, шундай адабингни беришадики, онадан туғилганинга ҳам пушаймон бўласан!

Петрусъ бу сўзларни бундан уч ой олдин эшитганида уялганидан йиғлаб юборган бўларди. Ҳозир эса унинг бети қотиб, виждони бамисоли тошга айланганга ўхшарди. Ҳозир элликбошининг аччиқ сўзларини жимгина, парвои фалак тинглади, йиғлаб юбориш уёқда турсин, ҳаттоки салгина бўлса-да, қизармади ҳам.

Элликбошининг уйида у бир ҳафта турди. Бу ерда унга хийла қаттиққўллик қилишди, жуда оз овқат беришди, ишга кўмиб ташлаб, тинкасини қуритишди, ҳадеб хўрлаб, сўкавериб, жонидан безор қилишди. Ниҳоят, бир куни кечаси бола ўз жандасининг ёнига элликбошининг баъзи нарсаларини ҳам қўшиб олиб, ғойиб бўлди.

Иккинчи кун и эса элликбошига Львовдан имзосиз бир хат келди. Унда «ушбу қишлоқда Петрусь Герасименко деган боланинг бор ё йўқлигини ва бор бўлса, кимникида яшаётганлигини Львов почтампти адресига, хатталаб «Верний»га ёзиб билдириш» илтимос қилинган эди. Элликбоши хатни ўқиб ғазаб билан тупурди-да, уни бурда-бурда қилиб йиртиб:

— Менга қолса, жаҳаннамга тириклай кириб кетмайдими, лаънати! Бўйнинг узилгур!— дея тўнғиллади.

VIII

Орадан икки ой ўтди. Одатдан ташқари узоқ чўзилган иссиқ куздан сўнг бирданига қора совуқли қаҳратон қиш кирди. Тиззадан баланд қор ёғди. Львов устида шиддатли бўронлар қутура кетди. Ҳар кеча темир йўлларни беҳад қор босиб қолганлиги, поездларнинг кечикаётганлиги ва телеграф симларининг узилганлиги ҳақида кетма-кет маълумотлар олина бошланди. Бу хабарлар билан бирга айни вақтда очарчилик, қимматчилик, ем-хашак етишмовчилиги ва қишлоқларда молларнинг жўплаб сўйилаётганлиги тўғрисидаги хабарлар ҳам кела бошлади. Қиш Галиция тупроғига даҳшатли бало бўлиб ёпирилди.

Бу воқеа январнинг ўрталарида рўй берди. Вақт пешиндан ошиб қолган эди. Китобхонга маълум бўлган демократик газета редакциясининг хоналари аллақай бўшаб, ташқи сиёсатчидан бошқа барча ходимлар қаёққа қадир кетиб қолишган, биргина ушбу арбоб анчагина вақтни гап билан ўтказганлиги боисидан ҳозир қандайдир мақолани ёзиб тугатишга ошиқарди.

Худди шу пайтда телефон жиринглаб қолди. Ташқи сиёсатчи ишини тўхтатиб, телефон ёнига келди-ю, аппарат дастасини бир-икки айлантиргач, трубкани қулоғига тутди.

— Ким бу?— деб сўради у.

— Бу редакциями?

— Ҳа.

— Мен полиция комиссариман. Мухбир юборишингизни сўрайман. Ҳозир Яновскоёга комиссия борапти...

— Нима иш билан?

— Бугун эрталаб хабар қилинган ёнғин борасида текшириш ўтказиш учун.

— Раҳмат! Ҳозир етиб бораман.

Газетанинг эрталабки сониди сирли бир ёнғин ҳақида хабар босилиб, унда ҳарбий пичан омбори ёниб кетганлиги хабар қилинганди. Ўт ўчирувчилар ўтган кечадан буён оловни ўчиришга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишяпти. Пайтдан фойдаланиб, ҳодиса рўй берган жойга албатта бориш керак. Репортёр шу топда йўқ. Редакцияда эса қатъий қоида мавжуд: репортер бўлмайд қолган пайтларда ҳар қандай ходим унинг вазифасини бажариб, газетага хизмат қилишга мажбур. Илож қанча! Ёнғинга ташқи сиёсатчи борадиган бўлди. У извош олиб, Янқвскоеге шошилди.

Пичан омбори томини баланд устунлар кўтариб турган, деворсиз, каттакон шийпондан иборат бўлиб, устунларининг устига қоқилган тўсинлари бир-биридан бир метр тиғизликда ўрнаштирилган. Омбор узоқларга қулоч ёйган ғоят кенг майдоннинг этагида, отхоналарнинг ортида жойлашган. Хийла наридаги кўчадан уни баланд девор тўсиб турибди. Бир неча минг центнерли пичан ғарами билан то томигача лиқ тўлиб кетган бу омбордан ҳали ем-хашак олишга киришилгани йўқ. Бас, шундай бўлгач, у нима сабабдан ёниб кетдйкин?

Ёнғинни ўтган кеча кўриб қолиб, дарҳол ўчира бошлаган бўлсалар-да, аммо то ҳозиргача оловни тўла-тўкис даф қилолганлари йўқ. Қаттиқ босилиб, ўтиришиб қолган пичаннинг ич-ичига кириб кетган ялмоғиз олов тоғдек улкан ғарамнинг бағрида жаҳаннам қўзитиб, бутун атрофга нафасни бўғувчи аччиқ дуд таратарди. Ўт ўчирувчилар билан солдатлар кеча оқшомдан бери мана шу каттакон пичан тоғига тинмай сув сепишяпти. Бу «тоғ»нинг тепаси қорайиб, шилта ҳўл бўлган бўлса ҳам, лекин унинг ичидан буралиб-буралиб чиқаётган қуюқ тутун бу ерда оловнинг ҳали ҳам ўчмаганлигидан далолат берарди. Чиндан ҳам агар ғарамнинг бирор жойига бирпас сув сепмай турилса, ички олов таъсирида дарҳол ўша жой буғланади-ю, бир неча дақиқадан сўнг эса аланга кўтарилади. Ўт ўчирувчилар ҳам, солдатлар ҳам шу қадар чарчаганки, азбаройи ҳорғинликдан қўлларини кўтаришга мажоллари етмай қоляпти.

— Умримда бунақа балони кўрганим йўқ, — дейди ўт ўчирувчилар командасининг бошлиғи ҳодиса юз берган жойга бир неча журналист билан бирга келган полиция комиссарига. — Юзларча ғарамларнинг ўтини ўчирганимиз. Аланга ҳаммавақт ғарамнинг устида бўларди. Бу

ерда эса олов — ғарамнинг ичида. Афтидан, бу ёнғин ғарамнинг ичидан бошланганга ўхшайди.

— Балки пичан чирик бўлганидан ўз-ўзидан ёниб кетгандир?— деди комиссар.

— Йўқ, жаноб комиссар,— дея тушунтира бошлади ўт ўчирувчиларга ёрдамга юборилган солдатлар ротасига командирлик қилаётган капрал.— Пичан қуруқ эди. Уни кўз олдимда жойлаштириб ғарамладилар. Мен бу ишни яхши биламан: Бирор қамчиликни кўрган бўлсам, эътиборсиз қолдирмасдим, албатта.

— Ё бу ерда бирор киши ухлаганмиди?

— Ухлаганмиди дейсизми? Бу ерда ким ухлаши мумкин?

— Сиз омборни ҳар кун кўздан кечирармидингиз?

— Йўқ. Бунинг ҳожати йўқ эди.

— Ҳа, шундай денг!

— Комиссар бошқа ҳеч нарса демай, сигарасини туташирди-ю, казармани кўчадан ажратиб турган девор ёнига борди. Девор остида ўсган майда бута, шuvoқ ва турли ёввойи ўтлар қуриб, синиб, қалин қор қатлами билан қопланиб ётибди.

Бунинг ёнбошида эса кечаги қор сатҳида изғирин нимпарда тортган ёлғизоёқ сўқмоқ кўзга ташланади. Бу сўқмоқ ёнаётган омбор олдидан бошланиб, деворнинг бир четига бориб қадалди. Комиссар чўкка тушиб, ҳозиргина тўшалган қор гиламини ва уйилиб қолган қуруқ шuvoғу пичанларни кавлаштираркан, девор остидан кенггина бир хандақни топди. Бу хандақ орқали кўчадан ичкарига бемалол ўтса бўларди.

Журналистлар комиссарнинг ҳар бир қадамини диққат билан кузатишиб, унинг кашфиётларини хитобу қийқириқлар билан табриклашарди.

— Мана, кўрдингизми! Аста-секин сир очилапти! Бу ерда меҳмонлар бўлган!

— Пичан ўғирлаган бўлсалар керак.

Полиция комиссари:

— Агар атиги пичан ўғирлаган бўлсалар, ҳечқиси йўғ-а,— деди-ю, тўсатдан хаёлига келган қандайдир даҳшатли эҳтимолдан ҳаяжонланиб, ранг-қути ўчиб кетди:— Ёки...

У сўзини тугатмай, ёнаётган омбор томон шошилди.

— Ёки нима? Ёки нима?— дея қисташарди журналистлар қизиқсиниб.

Комиссар бу саволга жавоб бермади. У ачкиқ тутун имкон бергунича ёнаётган омборга яқин бориб, куйиб қора деворга ўхшаб қолган пичан ғарамига синчиклаб назар соларди. Бирдан тўхтади-ю, қўлларини силкитиб, журналистларни чақирди.

— Нима бор экан у ерда? Нима бор экан?— дея сўрашди журналистлар.

Полиция комиссари индамасди. Гарчи турган жойлари олов тафтидан жуда қизиб ҳаммаёқни қоплаб олган буғ аралаш ачкиқ тутун нафасни бўғиб қўяётган бўлса-да, у гўё қандайдир даҳшатли бир нарсадан сеҳрланиб қолгандай тик қотиб, нимагадир тикиларди.

Журналистлар оҳиста яқинлашиб кела бошлади:

— Нима бор экан у ерда? Нима?

Комиссар индамай, бармоғи билан ниманидир ишора қилиб кўрсатди.

Куйган пичан орасидан қандайдир катта, қоп-қора нарса чиқиб турарди. Тикилиброқ қарашса, у — этикли бир жуфт оёқ экан.

Шу он ёнғин гўё сирини очаётган синчковларга ғазаб сочмоқчи бўлгандек қаттиқ чирсиллаб, одамлар бетига дуду олов пуркади. Ҳамма шашт билан орқага тисарилди.

— У ерда кимдир бор! У ерда кимдир бор! Пичан орасида одам ётибди!— дея қичқиришди журналистлар.

— Худо денгки, у ердаги одам фақат биттагина бўлсин,— деди комиссар ўйчан оҳангда.

— Нима? Нима? У ерда кўпроқ одам бўлса керак, деб ўйлайсизми?

— Ҳа, шундай бўлмасайди, деб қўрқаман. Кўряпсизки, жаноблар, ерни қазиб, деворнинг тагидан тешик очишган, сўқмоқ ҳам анча босқилланиб қолган. Демак, бу ерга ўхлашга келган одам биттагина бўлмаган. Гарчи сир бўлса-да, мен сизларга яна шуни ҳам айтайки, дайдилар кўплаб тунайдиган мана шунақа жойни биз кўпдан излаб, тополмай келардик. Олинган маълумотларга қараганда, шубҳали дайдиларнинг катта бир тўдаси қош қорайиши билан худди ерга кириб кетгандек қаёққадир ғойиб бўлади. Кундузи эса уларнинг гоҳ бири, гоҳ иккисини шаҳарда учратиб қолишади. Биз уларни қўлга тушириш мақсадида облавалар уюштирдик, барча ҳаммом гўлаҳларини, ғишт заводларини тинтиб кўрдик, ўзимизга маълум бўлган жамики ўғрихоналарни

ағдар-тўнтар қилдик. Турли кулфату қашшоқликларнинг гувоҳи бўлиб, кўпгина дайдиларни ушладигу, лекин уларнинг энг хавфлиларини ҳанузгача ҳеч қўлга туширолмай келардик. Мана шу пичанхона ўша биз қидирган жой эмасмикин, деб қўрқяпман.

— Қандай бўлса ҳам худога шукур қилиш керак,— дея ҳазиллашарди ташқи сиёсатчи.— Бу ерда тунаган одам энди ҳеч қачон хавfli бўлмайди!

Подшолик пичанининг ичидан номаълум одамнинг жасади топилганлиги ҳақидаги хабар дарҳол бошлиқларнинг қулоғига етди. Тезда бу ерга олдин бир неча офицер билан бирга капитан, кейин эса бутун аъёнларини эргаштириб генерал етиб келди. Пичанхонанинг тому устунларини бирма-бир ажратиб олиш ва пичаннинг ичини синчиклаб текшириб кўриш учун яна бир неча рота солдат келди. Иш жуда хавfli эди: илгакчўп билан қарни кавлама, ҳамма жойдан дарҳол ловиллаб аланга кўтарилади. Шу алфозда кўп соатлаб оғир меҳнат қилиб, омборнинг томи бутунлай ажратиб олиниб, пичаннинг устига қалин қор қатлами бостирилгандан сўнггина олов ўчирилди. Қидирув бошланди. Ўт ўчириш насослари ҳамон тинмай ишлайди; ичаклардан отилаётган кучли шалола одам оёқлари кўринган жойга қаратилди. Пичан куйиндиларини титкилаб, жасадни ташқарига олиб чиқишганда ҳамма ҳайрон қолди. Нега десангиз, у ерда атиги ўша иккита оёқнинг ўзигина бор экан, холос. Жасаднинг қолган қисми эса бутунлай куйиб битибди. Солдатлар кавлаштиришни давом эттириб, пичаннинг ичидан ғор қилиб ўйилган чуқур бир уяни ва шу уя оғзида пичанга ўралиб, бошини ташқарига қаратиб ётган яна бир одам жасадини топишди. Лекин жасад бошсиз эди; калласи шундай куйиб битганки, ундан ҳатто асар ҳам қолмаган. Бошсиз танани ташқарига чиқаришди. Ундан кейин эса... бирин-кетин мурдалар топила кетди... Уядан даҳшатли важоҳатда куйиб мушшайиб қолган бир гала яланғоч одамларнинг жасадлари чиқди. Булар орасида қари чоллар ҳам, ёш йигиту қизлар ҳам, кампирлар ҳам бор эди. Қисқаси, бу — шаҳарнинг муҳтожлик, мусибат ва фаҳшиёт бандаларидан иборат катта бир тўдаси эди. Комиссарнинг таъби тирриқ бўлиб, ўзини қўйгани жой тополмасди: зероки, бу сирнинг очилиши — ўлка пойтахти ва ҳокимиятининг обрўйини чилпарчин қиладиган даҳшатли зарба эди.

Қош қорайиб бормоқда. Солдатлар шунча тирик жонни ямлаб ютган бу ялмоғиз пичан ғарамига қандайдир шиддатли бир ғазабу кучли жазава билан ташланишади, унинг бағрини ёришади, парчалашади, қору сув билан оловни даф этиб, янгидан-янги шаҳидларни қидиришади. Топишади ҳам! Пичаннинг ичида бунақа уя битта эмас экан. Тезда иккинчи ва учинчи уялар топилди. Уларнинг ҳар қайсиси мурдалар билан тўлиб кетган эди. Кечга бориб, алоҳида-алоҳида топилганлиги сабабли, кимники эканлигини аниқлаб бўлмаган қўл, оёқ ва каллалардан ташқари пичан орасидан олиб чиқилган жасадлар сони роса қирқтага етди. Бу ваҳимали қидирувнинг барча гувоҳлари худди ўша ёвузлик билан қилинган қабих бир жиноят устида қўлга туширилган маҳкумлардек ҳангу манг бўлиб қолган эди. Ранги оқариб кетган комиссар:

— Афтидан, уларнинг қайси бири кечаси маст ҳолатда лабига ёниқ папиросини қистириб бу ерга келгану шу ҳолича ухлаб қолган. Ёнғин буларни уйқуда ётган чоғида қамраб олган,— дея ўз фикрини баён этарди.

Пичаннинг охириги уюмини титкилаётган солдатлар шу он қийқириб юборишди. Яна битта жасадни топишибди. Ёнғин чиққан пайтда бу шўрлик, афтидан, уйғоқ бўлган. Чунки у ҳушу кучи етганича боши ва қўллари билан пичанни чуқур кавлаб, ғарамни кўтариб турган тутқич чўп сари интилган. У аланга билан дуднинг тепага интилишини билиб, «пичанни тубигача кавлаб етиб, тутқич чўпнинг остидан ташқарига чиқаман», деб умид қилгану, лекин янглишган бахтсиз. Пичан қатлами жуда қалин бўлганидан у тутқич чўпгача кавлаб етолмаган. Дуд уни бўғиб ўлдирган. Оёқлари бутунлай куйиб кул бўлган, танаси билан боши эса пичаннинг олов тегмаган қатламига кўмилганлиги сабабли бутун қолган. Уни ташқарига чиқаришди. Бу ёши ҳали ўн иккига ҳам тўлмаган кичкина бола эди. Уфқ кучоғига ботаётган қуёш нурида комиссар болани дарҳол таниб, ташқи сиёсатчига мурожаат қилди:

— Мана бу эса, тақсир, сиз билан бизнинг умумий танишимиз!

Пан Викентий қаради-ю, безгаги тутгандай қалтираб кетди.

— Мм... менинг... танишим?

— Ҳа, ҳа! Бу ўша сизнинг квартирангизни талашда

иштирок этган бола. Эсингиздами, сиз ўшанда унинг гувоҳномасини топиб олган эдингиз! Петро... Петро... Эҳ, фамилияси ҳам нима бало эди! Ҳа, эсимга келди, Герасименко!

Қанийди ер ёрилса-ю, пан Викентий ерга кириб кета қолса! У ярми куйиб кетган мана шу кичкина жасадга, мана шу кўкимтир-сарғиш тусга кирган норасида чеҳрага, жафо ичра карнайдек очилган мана шу оғизчага, ажал талвасасида чақчайган кўзларга, бир ҳовуч пичанни ҳамон қаттиқ сиқиб турган мана шу митти қўлчаларга қаролмади.

Пан Викентий зўрга нафасини ростларкан, қандайдир изоҳ талаб қилаётгандек ўзига ҳамманинг тикилиб қараётганини сезиб:

— У бу ерга қандай келиб қолганикин-а?!— деди.

— Э, биз буни кўпдан буён кузатиб юрибмиз,— дея тушунтира бошлади комиссар.— Аммо у сувилондай бизга тутқич бермай юрди. Биз уни қишлоққа жўнатган эдик. У эса қишлоқ элликбошисиникида бир ҳафта туриб, қочиб кетди. Икки ҳафта қаерлардадир санғиб юргач, яна Львовда пайдо бўлди. Бир неча марта айни ушламоқчи бўлиб турган пайтимизда у қандайдир йўл билан қочиб қутулди. Бир кеча облава вақтида уни ҳаммомнинг бир бурчагидан топиб олишган. У: «Амакижон, мени қўйиб юборинг», дея ялина бошлаган. Полициячи унинг кимлигини билмай, қўйиб юборган. Шундан кейин у ғишт заводларида яшириниб юрди. Бир марта у қайси бир тор кўчада тунаб, музлаб ўлишига сал қолди, мана энди эса, ниҳоят, ўз жойини топди...

IX

Шу оқшом пан Викентий уйига кечки овқатга етиб келмади. Ташвишланиб қолган хотини эндигина уни қидиришга чоғланиб турган пайтда тўсатдан подъезд олдига извошда икки киши келиб тўхтади-ю, пан Викентийни деярли қўлларига кўтариб, зинапоядан тепага чиқариб, квартирасига киритишди.

— Худоё, тагин бу нимаси эди?— дея хитоб қилди қўрқиб қолган хотин.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ,— дея шивирлади келганлардан бири.— Жаноб, афтидан, сал ҳалигидай... Айтинг-чи, уни қаерга ётқизайлик?

Улар жавоб кутмасдан уни диванга ётқизиб қўйиб,
уй бекасига таъзим қилишди-ю, чиқиб кетишди.

Ута маст пан Викентий эса йиғлар ва тинмай валди-
рарди:

— Абблаҳҳ... бб... бўлай агар уни ҳҳ... ҳу... нарр...
ўрр... ганишга қўймасам... Одам бўлади! Оёқчалари
куйиб битган, қоринчаси куйган, ичаклари... ичаклари...
кўриниб турарди... Хат! Хат! Ҳозироқ хат ёзиш керак!

Куз рижжагининг узоқ хониши¹
Қайларгадир чорлар тинимсиз.
Бир хилда таралиб,
Қалбим яралаб,
Фикримни туманга чулғайди, эсиз...

Унинг тепасида — изтиробга тушган хотини йиғла-
шини ҳам, ғазабланишини ҳам, врач чақирини ҳам
билмай, аяч бир ҳолатда бармоқларини қайириб ту-
рарди.

[1899]

¹ Поль Верленнинг «Куз қўшиқлари» шеърдан. (Французчадан таржима.)

ЧУПОН

Юз метр чуқурликдаги штольня деб аталмиш ўн метрлик горда зарарли нефть буғларига бардош бериб ишчи ишлаяпти. У метин ерга тинмай чўкич уриб, палахса кўчиради. Ер эса қаттиғу бахил: ўз танидан атиги кичик-кичик бўлакчаларинигина беради, холос. Чўкич зарблари остида у бўғиқ сас чиқариб гувиллайди, инграйди, гўё йнглаётгандек, гўё пўписа қилиб нима биландир қўрқитаётгандек бўлади. У сассиқ тер билан қопланади-ю, лекин бўйсунмайди, ўзининг яширин хазиначаларини ўжарлик билан қўриқлайди, ҳимоя қилади. Тоғдан Бориславга ишга яқиндагина келган барваста ишчи йнгит аччиқлана бошлайди. У чуқурчага уч марта зарб уриб, тоғ жинсидан қиттак ҳам узиб ололмагач:

— Ҳ-ҳе!— деб тагин ўша жойни бор кучи билан чўкичлайди.— Э, худойим-ей! Сен қачонгача бунақа қаршилиқ кўрсатасан-а? Қўйсанг-чи, ахир!

Шундай дея у чуқурчага шиддаткор чўкич уриб, палахса айиришга интилди. Парча ниҳоят узилгач, ишчи уни қўшқўллаб олиб:

— Оббо, ит-ей! Бор, ёруғ дунёни кўр! Офтобда исингин!— дейди-да, сўнг ерга қараб уқтиради:— Ҳей, жонгинам! Мени ким деб билияпсан? Мен ҳазиллашаётганим йўқ, ҳа! Сендан зўрроғини ҳам уддалаганман. Ҳа, менга ҳазилинг кетмайди! Сен етти юз бош қўйнинг нималигини билмайсан. У сенга бир-икки уюм тупроқ эмас, билиб қўй, мен қўйларни ҳам уддалаганман.

У тоғ жинслари тўла қовғани шахтага келтириб, арқонга иладню қўнғироқ чалиб, тортишга сигнал бергач, бошқа бир бўш қовғани кўтариб штольняга қайтади, яна ерни чўкичлашга киришади. Хаёли эса қўйлар ордидан йўл солиб, кенг яйловда кезади. У зулмату ёлғиз-

ликни ёнгиш учун ўз хаёлларига берилиб, ўзининг се-
вимли қўйлари ҳақида бу чоҳдаги ҳамроҳлари бўлмиш
ер, чўкич, бўш қовға ва болта билан гаплашади.

— Сен, жонгинам: етти юзта қўйни ҳеч гапмас деб
ўйлайсанми-а? Ахир, уларнинг ҳаммаси тирик, ҳар қай-
сисининг ўз ақли бор, ҳа, озроқ бўлса ҳам ақли бор. Ал-
батта, у тилсиз жониворқу-я, лекин уни ҳам худо ярат-
ган. Қўй ўрмонга кирса ёки яйловда бўлса подадан
нарига кетмайди. Қўй халқи сигир ё ҳўкизларга ўхшаб
бириси у ёнга, бириси бу ёнга қочмайди, ҳаммаси бирга
ўтлайди. Ҳ-ҳи!

Ўғритомоқ айиқ бўлса худди шуни кутиб туради. Оҳ-
ҳо, у ҳам роса ақлли! Ҳа, ақлли бўлганда ҳам, жа, пи-
хини ёрганлардан! Айиқни бекорга пан Кулаковский¹
деб аташмайди. Ўрмонда у панароққа биқиниб олади-ю,
бутун отарнинг бўронда йиқилган дарахтлар ўртасида
пайдо бўлишини пойлайди. Қўйлар шу ерга кирдими,
тамом! У дарров пистирмасидан отилиб чиқади-ю, худди
катта бир қўйхонага хўжайин бўлиб олгандек, бирдани-
га жамисини ўзиники қилади-қўяди. Қўйларни битта
қўймай ҳаммасини ёриб ташлайди. Шўрлик қўйлар эса
ҳатто маърашмайди ҳам; фақат бир жойга сиқилиб тўда-
ланишади-ю, ҳар қайсиси жимгина ўз ажалини кутиб
туради. Ҳ-ҳи!

— Қўлимда сўйил, елкамда милтиғу камаримда сур-
найча. Шу ҳолатда, жонгинам, ҳар эрта қўй ҳайдаб ке-
таман. Учта итим бор. Эҳ-ҳе-ҳе! Итлар ҳам ўзи итмисан-
да! Биттаси отарнинг олдида, иккитаси икки ёнбошда,
мен бўлсам отарнинг ортидан юраман. Юриб, юриб, бир-
дан тўхтаб қоламан. Қўйлар эса асалари галасидай
кўм-кўк яйлов кўксига ёйилади. Қора тўда, оқ тўда, қора
тўда, оқ тўда бўлишиб юришади. Жонивор қўй бу ердан
бир гиёҳ, у ердан бир кўкат чимчиб, илгарилаб-илгари-
лаб боради. Утламайди-ю, атиги чимчийди жонивор;
худди гўдакдай ўйнаб, қаёққадир шошаётгандай бўла-
ди. Олдинда — командир қўчқорлар. Зарур бўлганда
отарни у ён-бу ёнга қайтариб ўтирмайсан, атиги шу қўч-

¹ Бу ерда айиқнинг ҳамла қилганда олдинги оёқлари билан қат-
тиқ зарб урадиган одатига ишора қилинган. Ўзбекларда айиқпол-
лонни «Муштумбоев» деб атамаганлари туфайли бу лақабнинг русча
варианти қолдирилди.

қорларни керакли томонга бурсанг, бас. О-ҳей, қурр-қурр-ей! Қурр-ей!

Қоронғи штольняда чўкич зарбларига ҳамоҳанг бўлиб, чўпон қийқириқлари янграйди.

— Ҳа, бизнинг тоғда, яйловларимизда бирам яхшики! Оҳ, қандай яхши, қандай чиройли! Ҳа, у ер сизларнинг чоҳларингизга ўхшамайди. Ҳе, ўша...

У сўкинмоқчи эди-ю, лекин... кафти билан ўзининг лабларига уриб қўйди. Ҳозир унинг бутун борлиғи, бутун жону дили нафосат муҳотида барқ уриб, ҳушёру мўъжизакор жонли табиат қучоғида хаёлан парвоз этарди; зеро, ўзи шу она табиатга тобе бўлганлиги туфайли уни ҳақоратлашдан андиша қилди.

— Ҳа, бизнинг тарафда бирам яхши, бирам яхшики! Эҳ, худо! У ерда одам қанчалар ёлланиб хору зорлик чекиб, бировларга меҳнат қилса ҳам, лекин эсласанг, юрагинг зирқираб кетади. Далага чиқсанг, бутун атроф кўм-кўк. Бошларини ерга қўйган оппоқ гулли тоғ будяклари¹ бамисоли ўт-ўланлар орасидан нимагадир қизиқсиниб қараётгандай кўринади. Совуқ. Шамол ғувиллайди. Кўкрагингни тўлдириб, шоду эркин нафас оласан. Бутун борлиқ ярқирайди, хушбўй ҳид таратади, жамики нарса сенга қуввату саломатлик нафасини шундайгина уфуриб туради. Пастда қирни қора девордай ўраб олган ўрмон, тепангда эса тик чўққи қад кўтарган. Атроф жимжит. Фақат ўтлаётган қўйлар себаргаларни оҳиста хишиллатади, аҳён-аҳёнда қаердадир ит акиллайди, ўрмонда қизиштион ёғоч тўқирлатади ёки олмахон чийиллаб қолади, холос. Мен эса секин қадам ташлаб бориб тўхтайману сурнайчамни чиқариб чаламан, шундай чаламан, шундай куйлайманки, кўксимда юрагим ўйноқлайди, кўзларимга ёш тўлади... Ҳ-ҳи! Ҳе, ўша сени! Қани, қўй-чи! Ҳ-ҳи!

Тепада қўнғироқ чалинди. Пастга бўш қовға туширилди. Ишчи палахсалар билан тўлдирилган ўз қовғасини шахта оғзига обориб, уни юқорига жўнатади-ю, бўшини олиб иш жойига қайтади. Қорни оч қолганидан жазавага минган. Қайфияти жанговарона. Ўзини айиқ билан олишаётгандай ҳис қилиб, ғазаб-ла чўкич уриб, катта-катта палахсаларни айира бошлайди.

¹ Тоғ будяги — бўйи пастак, гули муштумдай келадиган ўсимлик бўлади, ер бағирлаб ўсади. (Иван Франко изоҳи.)

— Эҳ-ҳе! Айиқполвон! Йўқ, бунақа қилиғинг кетмай-ди. Кеча битта қўйимни ўмарган эдинг, «ҳечқиси йўқ», дея қолган эдик. Аммо бугун сен тагин биттасини ёрдинг; эртага иккитасини бўғизлайсан, индини эса сурувимнинг ярмини бўғиб ўлдирасан. Йўқ, дўстим! Биз сен билан бунақага келишганимиз йўқ. Нима, милтиқни савлат учун тақиб юрибди деб ўйлайсанми мени? Хотиржам бўлавер, мен сени ўша бўрон йиқитган дарахтлар орасида албатта, пойлаб тураман. Уламанми, қоламанми, менга барибир. Аммо сендан ўчимни олишим керак.

У яна бир-икки зарб уриб тўхтади-ю, чўкичига суяниб дам ола бошлади.

— Уғри айиқ! Уч кеча мени қийнади-я! Худди ниятимни билгандай келмай қўйди. Лекин мени алдолмайсан! Мен аҳд қилдимми, то қўлга туширмай қўймайман. Айтганимдай бўлди. Тўртинчи кечада айиқ яна келди. Шамол увиллаб оқ қарағайларни тебратиб турибди. Пастда булоқ шилдирайди. Мен бўлсам қўпорилган каттакон дарахтнинг илдизлари орасида писиб ўтирибман, кўзимни милтиқнинг мушкасидан узмай, атрофга қулоқ солиб кутяпман. Бирдан шарпа эшитдим. Келяпти. Ёнимдан ўтишини билиб, нафасимни ютиб, жим ўтирибман. Мана, булоқлар қирсиллаб кетди. У яқинлашяпти. Тикилиб қарасам, айиқ амаким қоронғида бир фарам пичандай бўлиб келяпти-да. Қалласини кўтариб искаб, эҳтиёткорлик билан секин одимляпти. Эсхонам чиқиб кетаёзди. Чўтлаб турибман, ўқни айни чап курагининг тагига теккизай дейман. Лаънати порохнинг ҳидини сезиб қолди. Орқасига ўгирилиб жуфтакни ростламоқчи бўлди. Худди шу дақиқада «Пақ-пақ!» этиб қўшоғиз милтиқдан ўқ уздим. Айиқ амаким яшинга йўлиққандай ўша заҳотиёқ ерга қулади. Лекин бир минутдан сўнг ўрнидан туриб бўқирди-ю, олдинги оёқларини кўтарганча тўппа-тўғри менга қараб интилди. Афтидан, ўқим юрагига тегмаганга ўхшайди. Қимирламай ўтириб қолдим. Ҳеч қаёққа қочолмайман. Милтиқни ўқлагани вақт ҳам йўқ. «Агар уни яхшироқ отолмаган бўлсам, куним битди. Аммо ҳали бу худонинг иродаси. Бари бир одам бир марта ўлади-ку», деб ўйладим. Болтам камаримга қистирилган эди. Ҳовучимга тупуриб, болтани қўлимга олдим чўқиндим. Оёғимни қўпорилган дарахтнинг илдизларига, елкамни девордай бўй чўзган шохларга тираб, ўнғайроқ туриб олдим; тишларимни қисиб, бошим-

ни энгаштириб айиқ амакимни кутяпман. У эса қаршим-да. Илдизларни титкилаб, искаб, дарғзаб пиянистадай бўкириб, олға ёприляпти. Ана, у оёғимни искаб топиб, чангали билан уриб юборди. Худди қичитқитикан суртилгандай таним сал ачишиб кетди, холос. Айни шу паллада шунақаям қаттиқ зарб урдимки, болтамнинг дами то мўрисиғача айиқнинг калласига кириб кетиб, дабдаласини чиқарди. Бамисоли осий банда қийноқда жон бераётгандай бир тахлитда у яна бир марта изтироб билан ғингишиб йиқилди-ю, шох-шаббалар остидаги чуқурга тушиб, қора зулматда кўздан ғойиб бўлди. Болтани сугуриб олишга улгуролмадим, у айиқ билан бирга пастга думалаб кетди. Дарҳол бу қулаган дарахтлар ўртасидан чиқдимү чакалакзорни оралаб йўлга, йўлдан ўрмонга, ўрмондан далага ўтиб, жар ёқасидану сарварчазор ичидан юриб, тезгина яйловдаги қўтонимизга етиб келдим.

Эшикни қоқдим.

— Бу сенмисан, Панько? — деб сўради чўпонбоши ичкаридан туриб.

— Менман, эшикни очинг, — дедим.

У ўрнидан туриб, фонусни ёқди-ю, эшикни очди.

— Хуш, нима бўлди?

— Ҳеч нима.

— Айиқ келдими?

— Келди.

— Қочдими?

— Йўқ, қочолмади.

— Бўлмаса қаерда у?

— Улиб ётибди.

Чўпонбоши:

— Оббо, сен-ей... — деди-ю, сўзини тугатмай қичқириб юборди. — Ҳой, биродар, оёғингга нима бўлди?

Оёғимга нима бўлганини ўзим ҳам билмасдим. Бунга эндигина эътибор бердим. Қарасам, чипта кавушим, пайтаваларим ва боришларим шундайгина жиққа қон. Изларимга ҳам қон тўкилган. Айиқ амаким оёғимга бир чангал солишдаёқ пойабзал, пайтава ва этимни тилкалаб, «ханжари»ни нақ суяккача етказган экан. Пайтавани ечганда лоҳас бўлиб қолдим, оёғимдан кўп қон оққан экан. Барака топкур чўпонбоши дарров дуо ўқиди, қонни тўхтатди, ярамга аллақандай дори бойлади. Бир ҳафтадан кейин соғайиб кетдим. Айиқни эса иккинчи

куннѣк калласига болтам санчилганича ўлиб ётган ҳолатда топишди.

Тагин қўнғироқ чалинади, ишчи палахса тўла қоврасини яна шахта олдига обориб, янгисини олиб келади, яна ер қазиб, ўз-ўзи билан гаплашади, зим-зиё ер остини биргина чўкичнинг тўқирлаши билангина эмас, балки ўз сўзлари, ўз ўрмон ва яйловларининг нафосати билан ҳам тўлдиради. У қаттиқроқ очиқиб, борган сайин ҳоргинлик ва оғир ҳаводан заифлашиб, хаёллари тобора ғамгинлашиб боради. У қиш кунларида атиги сули қотирмаси, картошка ва суюқ ёвфон билан кун кечирганини, зериктирарли сули янчишини, улуғ рўза вақтидаги бундан ҳам зўрроқ зериктирадиган бекорчиликни, янги ғалла ҳосили унмасдан олдин оч юрган кунларини, касалликни, бир парча нону хом картошка учун бўлган жанжалларни эслайди, қўйдан кўра ҳўкиз асрашни фойдалироқ деб билган чайқовчиларнинг яйловларни сотиб олганлиги сабабли энди қўйчивонлик касби хароблашаётганини эслайди. Ҳўкизбоқарлик эса қўйчивонликнинг гардига ҳам арзимаёди. Оҳ, худо кўрсатмасин, бу бениҳоя оғиру бениҳоя ёмон ишни! Ҳўкизбоқар бўлсанг, қатиқ ҳам ичолмайсан, янги сузма ҳам, пишлоқ ҳам, қўй сарёғида пиширилган жўхори кулеш ҳам еёлмайсан. Итдай яшаб, итдай қоровуллик қилиб ўтираверасан. Шу боисдан ҳам у Бориславда ишлаб, пул топиб, бирор хонадонга ичкуёв бўлиб олиш (пулинг бўлса, ҳамма ерда ҳам қабул қилишади!) ва хўжайинлик қилишни маслаҳат берган ўртоғининг гапига кириб ишини ташлади-ю, буёққа келди. Шунини ўйларкан, ўртоғи ўргатган бир қўшиқ ёдига тушди:

Бориславга бораман,
Ақча ишлаб юраман.
Бориславдан қайтганда
Давру даврон сураман.

Бу қўшиқни у чўпонлик вақтидагидек баланд овоз билан айтишга уриниб ҳўрди, йўқ, бўлмади. Юз метр чуқурликдаги ер остида, бунақа худо ургур штольняда куйлай олмади.

У ер ўйишни қандайдир зўр қаҳру ғазаб билан давом эттирарди. Чўкич билан олишаётган бу қоронғи, оғир муҳитли ўтакетган қаттиқ ерга у энди нафрат билан қарарди.

— О, муқаддас ер, нақадар қаттиқсан-а?— дейди у.— Худо билади, сен муқаддасмикансан?

Тўхтаб қаддини ростлайди-ю, шу масала устида фикр юрита бошлайди.

— Чиндан ҳам бундаги ер муқаддасмикан? Тепадаку, албатта, у муқаддас-а... У ернинг кўксига каломни худони ўқийдилар, у ерда сувга дам солиб, илоҳоб сепадилар. Бу ерда-чи? Ажаб эмаски, олам бино бўлгандан бери бу ерга бирор қатра илоҳоб ҳам, бирор калима дуо ҳам етиб келмаган бўлса. Бу ерда бунақа ғубор бўлиши ҳам бежиз эмас. Афтидан, бу ерни муқаддас раҳмон эмас, балки лаънати шайтон ато этган бўлса керак. Ахир, бу мумдан черков учун шам тайёрлаб бўлмайди-ку! Демак, у нопок, ҳаром! Е парвардигор, гуноҳимни кечиргайсан, эгам! Бунақа жойга тушган одам нажас йиғади. Шундай бўлгач, бу нарса унга бакор кетарми-ди? Йўқ, азизларим, йўқ! Бакор кетмайди! Хўш, менга бу ерга келишни маслаҳат қилган ўртоғим худди мана шу штольняда ҳалок бўлмадимми ахир? Устига ер қулаб кўмиб юборди, ҳатто суякларини ҳам топиб бўлмади. Ютиб юборди уни лаънати шайтон!.. Оҳ, парвардигор!

У чўкинади-ю, ерни янада қаттиқроқ ўйишга киришади. Қорнининг қулдирашидан у пешин яқинлашганини ва тезда уч марта қўнғироқ чалиб тепага чиқишни буюришларини сезади. Шу он ишчининг фантазияси тинимсиз қулоч ёзиб, унинг кўз олдида янгидан-янги ажойиб образларни ва даставвал яйлову ўрмонларнинг гўзалу сокин манзарасини, қўй отарларини ва чўпон ҳаётининг барча содда воқеаларини намоён этади. Тақдирнинг шафқатсиз қўли-ла ер остидаги шу чуқур штольняга ташланган бу одам ўша кунларнинг изсиз йўқолиб кетганини, ўзининг ҳаёт йўли бошқа томонга бурилганини, ўзининг азалий патриархал турмушидан бобою бобокалонлари кўрмаган янги, дастлабки пайтларда даҳшатли, ғаройиб ва лекин баъзи жиҳатлардан эскисига нисбатан анча эркин, кенг ва бемалол турмуш кучоғига ўтганини сезади. Аммо ўша эски ҳаёт унинг хотирида яшайди: ундан ҳозир лоақал шу мунғиган дилни шоирона маф-

туният билан тўлдириб, янги ҳаётнинг зулмату танҳо-
лигини сал жонлантиришга етадиган бир заррасигина
қолган. Худди шу тарзда гоҳо қуёш булут ортига беки-
нади-ю, ёз кунининг бутун файзу латофати, барча му-
навварлигу серзийнат бўёқларидан атиги ғарб уфқини
қоплаб турган оғир булутларнинг четини тиллои нур
билан жилолай оладиган ожиз бир зарҳалгина қолади,
холос.

[1899]

ТЕМИРЧИЛИК УСТАХОНАСИДА

Хотираларимдан

Хотираларимнинг қайси бир энг чуқур тубида олов ёнади. Қичкина ўчоқда нимёрқину серҳарорат бир аланга гўдак юрагининг илк таассуротларини ёритади. Бу — отамнинг темирчилик устахонасининг олови.

Отам кўмирни уйлар ортидаги катта чуқурда ўтиндан куйдириб тайёрларди. Гарчи энди у чуқурдан асар ҳам қолмаган бўлса-да, лекин ўша жойни ҳанузгача кўмирхона деб аташади, отамнинг темир белкурак билан ёғоч хампадан кўмир олиши ҳали-ҳали кўз ўнгимда. Ҳув, ана, у кўмирни уйдан мўндида келтирилиб ўтхонага қўйилган чўғлар устига тўкади-да, ўзининг ҳамишаги тезгўй талаффузи билан дастёрга мурожаат қилади.

— Қани-қани-қани, Андрусь, босқонни бос-чи, то кўмир олов олгунча аста-секин ел бер, аста-секин.

Мени елкасида уйдан келтириб кўмир хампанинг устига ўтқазиб қўйган Андрусь энди босқоннинг дастасини тутиб, ел бера бошлайди. Ҳали ўзига етарлича ҳаво олмаган босқон дастлабки онларда хафақон беморда! ҳансираб, зўрға уфуради, бирданига ишга тушиб кетолмайди, унинг қисқа нафаси кўмир хокларини тўзғитади-ю, лекин уни ёндириб, оловга яхши аланга беролмайди.

— Аста-секин, Андрусь! Қани-қани-қани, йигитча аста-секин босқонни босавер-чи!

Андрусь ҳазиллашиб:

— Ялмоғиз кампир яна гувилляпти,— дейди-да босқонга мумкин қадар кўпроқ ҳаво кирсин учун боқучи билан дастани босади. Ялмоғиз кампирнинг отини ёштиб, қўрққанимдан титраб кетаман.

— Қаерда ялмоғиз кампир?— деб сўрайман. Андрусь кулади:

— Босқоннинг ичида. Фувиллаётганини эшитмаялсанми?

Қулоқ солсам, чиндан ҳам фувиллаяпти.

— Қараб тур, мен ялмоғизни бир бошлаб сиқсам, у ҳали инграб ҳам юборади,— дейди Андрусъ.

Мен бўлсам:

— Келак эмаш! Қишма!— деб қиқираман.

Аллакай йиғлашга ҳам тайёр бўлиб қолганман. Андруснинг ҳазил қилаётганини билмайман. Менинг хаёлимни арвоҳу жину ажиналар чулғаб олган. Нега десангиз, мен ҳар оқшом ўзимизнинг катта Устина ва кичик Устина деган икки хизматкоримиздан айни шулар ҳақида ҳикоялар тинглайман. Улар Дил тоғида ўтириб дуд бурқитадиган ўша учағон ялмоғиз кампир тўғрисида неча мартадаб гапириб беришган. Андрусъ бўлса, уни биринчи бўлиб ушлаб, босқоннинг ичига қамаб қўйди. Шундан буён шу босқондан жуда-жуда қўрқаман.

— Эҳ-ҳе-ҳей, йигитча! Болага бунақа ваҳимали, тентактоб гапларни гапирма. Ивась, сен унинг гапига қулоқ солма, ҳа, қўзим, қулоқ солма. Босқоннинг ичида ҳеч қанақа ялмоғиз кампир йўқ.

— Бўлмаша, уни ичида нима ҳаншираяпти ахий?

— У шамол, ўғлим. Биласанми, босқон ичига шамолни тўлдириб олади-да, қорнини қисишганда у пуфлай бошлайди. Мана, қара, мен ҳам шундай пуфлайман!

Дадам бир-икки марта оловни пуфлаб кўрсатади.

Мен тинчланаман. Олов тобора дурустроқ ёна бошлайди. Аввал у кўмир парчалари орасидан кўкимтир тилчалар шаклида оҳиста мўралайди. Ялмоғиз кампир кучлироқ пуфлай бошлагач, кўкимтир тилчаларининг пасти қизариб, шашт билан кўмир тўдасидан сакраб чиқишади. Қора кўмир аста-секин қип-қизил тусга киради, аланга чирсиллаб, катта бир боғлам ярқироқ пичоғу пайзаларга айланади. Ялмоғиз кампир эса ўзининг чарм қорнини шишириб, қарийб шифтгача етказаёзди. Андрусъ дагани босиш учун икки қўлу кўкраги ва қорни билан ҳаракат қиляпти. Олов пичоқларининг пасти оқарди, ҳозиргина қизил тусдаги кўмир энди тилларанг бўлиб товлана бошлади, у гўё биллурий тусда шаффофланиб, эриб қуйилаётганга ўхшайди. Гарчи ўзининг нури билан мағрурланмай, кичкина қишлоқ устахонасини зўрга ёритиб турса-да, лекин лой билан сувалиб, қалин қу-

рум босган нақ ўша тоссимон баланд шифтга катта учқунлар-ла тупуриб, ўз жисмида буюк ҳарорату буюк қудратни мужассам этиб турган мана шу нимшуъла оловдан кўзимни узолмайман.

Отам эса қўлига кичкина болғасини тутиб, аллақачон сандон олдида турибди. У ноғора чалаётгандай бир неча марта тез-тез «тақа-туқ» этиб зарб уради. Болғанинг овози устахонада иш бошланганидан дарак бериб, бутун посёлкага сигнал бўлиб таралади.

Энди у босқоннинг остидан ҳар хил темир-терсак билан тўлдирилган яшикчаларни чиқара бошлайди. Бу ерда пешланиши лозим бўлган кўпгина дами қайтган болталар ётибди. Уларнинг мўраси синган, бирови худди калласи пачоқланган пиянистадай кўзга ташланади. Отамнинг таъбири билан айтганда, уни бутунлай қайтадан «қуйиш» керак. Ҳув манави эшикнинг олдидаги нарса эса — чопқич. Уни ҳам пешлаб, ўткирлаштириш керак. Устахона шийпончасидаги чархга арава ғилдираклари суяб қўйилган, уларга *чамбар қоplash керак. Шунинг учун ҳам уларнинг ёнида тасма-тасма қилиб қирқилган чамбарбон темирлар ётибди.

Отам бутун юртга таниқли энг яхши темирчи эди, айниқса унинг болталари эл оғзида доврўқ солганди. Отам вафотидан сўнг ўттиз йил ўтганда ҳам бегона қишлоқлик бир киши мен билан гаплаша туриб отамни эсларкан:

— Йўқ, бунақа темирчини энди топиб бўлмайди. Менда у ясаган болта ҳали ҳам бор. Болта эмас, болтажон у, болтажон!— деди.

Отамнинг сандонни болғалаб берган сигнали жангалаб атрофга эшитилгач, одатда қўшнилари йиғила бошларди. Устахонада иш кўпроқ қишда бўларди. Ёзда эса фақат ер ҳайдаш ва ўрим-йиғим пайтларида қисқа иккита иш мавсуми бўларди, холос. Шунинг учун ҳам отам ёзда бирор катта ва шошилинич буюртма бўлгандагина устахонани очарди.

Қишда деҳқончилик ишлари камчил. Уёқ-буёқда — молхоналарда занжирлар шақирлайди, даҳлизларда ар-ралар ғириллайди, арқон эшаётган чархлар ғувиллайди. Бу ишлар шошилинич эмас, аста-секин қилинаверади. Устахонада эса қўл қўлга тегмайди. Иш қизгин.

Аравасининг ғилдиракларини чамбарпеч қилишгами, болта буюришгами, ҳар қалай, бу ерга каттароқ иш би-

лан келган ҳар бир одам қўйнига бир шиша ароқ солиб келишни унутмасди. Темирчининг ҳузурига худди қўшинишикига меҳмондорчиликка келгандай келишарди. Бу ерда косиблар билан бўладиган: «Ишимни қилдинг, пулингни олдинг, энди мен сени танимайману сен мени», деган муомала йўқ эди. Отам ўз иши учун ҳеч қанақа нарх қўймасди. «Бошқа одамларга қанча тўласаларингиз, менга ҳам шунини беринглар», дерди у. Пул бўлмаса, у кутиб тураверарди. Лекин у устахонада сершовқин хушчақчақлик бўлишини севарди. Катта даврада шўхлик билан ҳазил-мутойиба қилиб бирор қадаҳ май смирғач, жуда яхши ишларди. Кўпинча ёрдамчилар ҳам керак бўлиб қоларди. Масалан, филдиракни оҳанпечлашда шундай бўлади: уч-тўртта мужик қўлларига темир илгакли йўғон калтакларни ушлаб туришади; бошқа икки мужигу отам учинчи бўлиб оловланган чамбарни узун қисқичлар билан тутиб тегарчакнинг устига обориб қўйишади. Қалтакдорлар эса дафъатан илгаклари билан чамбарни илиб олишади-да, калтакларининг учини тегарчакка тираб, бор кучлари билан итариша бошлайди. Отам катта болгани олиб, темирнинг тегишли жойларига зарб уради. Тегарчакнинг ёғоч оловли темирга жипсланиши билан баъзи жойлари куя бошлайди-ю, лекин тезда ўчиб қолади.

Гоҳ темирга, гоҳ тегарчакка зарб ураётган болганинг тақирлаши-ю, чамбарни турли томонга тортаётган илгакларнинг шақирлашига қўшилиб, меҳнат шовқини ичра отамнинг: «Эҳ-ҳе-ҳей! Қани-қани-қани!»— деган шўхгўйлиги эшитилади. Кейин яна уч-тўрт киши отамнинг қўлидагидай болғаларни олиб, худди ғалла янчаётгандай бир маромда зарб уриб, тегарчакка қопланган чамбарни зичлаб ўрнаштира бошлашади. То чамбар батамом ўз ўрнига тушганига қадар қишлоқда «Тақ-тақ-тақ!», «Тақ-тақ-тақ!» этган овозлар эшитилди. Кекса хўжайинлар шинавандаёна нигоҳ билан филдиракни кўздан кечиришади, разм солишади: қани, чамбар тегарчакнинг ҳамма қисмларини бекаму кўст, зичгина қоплаб олдимикин, филдиракнинг ҳар бир кегайи ўз ўрнига тушганмикин, гупчаги мустаҳкаммикин, дея дам бири, дам иккинчиси забардаст қўли билан филдиракни кўтариб, синчиклаб кўради, уни оҳиста думалатиб юборади-да, овозига қулоқ солади.

— Филдирак черковнинг қўнғироғидай жаранглай-

ди,— дея такрорлашади деҳқонлар бирин-кетин. Бу — темирчининг шаънига айтилган олий мақтов.

Устахонада эса ялмоғиз кампир инграгани инграган; ўтхонанинг олови энди бутунлай оппоқ бўлиб кетган, унинг қаърида нимадир тилладай яллиғланиб, нур сочади, «зиндра», деб аталмиш игнасимон учқунлар отади. Бу — бўлажак болта, «пишяпти». Отам тобланган темирдан қўлда ясалган ўртамиёна эски михлардан икки қўш ҳовуч олиб, оловга ташлади-да, уларнинг атрофига кўмир қалагач, босқон босишга Андрусдан ташқари яна бир кишини қўйди. Отамнинг устахонасида қоида шунақа: кимки келмасин, унга ўтир, гаплаш, дейишади. Гал зиёфатга келганда, уни ҳам қуруқ қўйишмайди. Агар бирор ёрдам керак бўлиб қолганда эса отам ийманиб ўтирмасдан, агар ёш бўлса, «қани-қани, қани, йигитча», катта одам бўлса, «қуда» ё «оғайни-жон!»— дея мурожаат қилиб, болга уриш, босқон босиш ёки бошқа бирор ишни дангал буюраверади. Бундай ҳолларда отам мен кичкинтойнинг ҳам ғамини ерди. Атрофга оловли учқунлари сочиладиган бирор ўта қиздирилган темирнинг йирикроқ бўлагини сандон устига олиш керак бўлиб қолган пайтларда отам ҳамиша ёнбошимдагиларнинг биронтасига:

— Болани тўсиб туриг-чи!— дея илтимос қиларди.

Мен бу учқунлардан жуда қўрқардим, лекин шунга қарамай, уларнинг отам болғаси остидан ари галасидай учиб, турли томонга тилла қатралардай сочилишини гоят яхши кўрардим. Айниқса, икки бўлак темирнинг бир-бирига пайванд қилинишини зўр иштиёқ билан томоша қилардим. Мана, отам ўтхонада эритилган михларни болга билан уриб, қориштириб, барини бир зува-ла шаклига келтиргач, бир неча марта тоблагандан кейин, ундан узунлиги бир ярим қаричу эни уч бармоқ бўлган ясси болванка ясади, сўнгра сандоннинг доирасимон четида шу болванкани букиб, иккала учини бир-бирига бирлаштирди. Айни шунда болта яшашнинг энг муҳим пайти бошланди: яхши, мустаҳкам мўра ясаб, уни пухта тоблаш ва болтанинг дамани пешлаш керак. Букилган йўғон болванка оловга қўйилади, оппоқ тусга киргунча қиздирилгач, унинг қоқ ўртасидаги шаклсиз очиқ жойига болтанинг даста тешигини ҳосил қиладиган темир қолип текилади. Мана шу қолип ёрдамида отам болтанинг мўрасини ўта омилкорлик билан ясайди

(у ясаган болталарнинг мўраси ҳеч қачон дарз кетмас ва синмас эди, бу эса кўпинча гурзи сифатида ҳам ишлатиладиган деҳқон болтасининг жуда катта фазилати эди). Бўлажак болта даста қолипи билан бирга яна оловга қўйилади. Лекин қандай ҳолатда денг! Болванканинг икки учи туташган жойи (айни болтанинг дами ҳосил бўладиган жойи)га бутунича суюқ лой чапилади.

Бу — темирни пишитишга имкон бериши керак. Ҳароратнинг ижобий таъсирли бўлиши учун отам оловга қўйилган болтанинг устини, худди гўдакни ёпинтиргандай қилиб, олов билан бекитади, бунинг тепасига тагин тоза кўмир қалайди, кўмирга эса серлойқа сув ҳам сепади. Ялмоғиз кампир бор кучи билан инграйди. Унинг инграши то ўтхонадан оддий учқунлар билан бирга оппоқ «зиндра»лар ҳам отила бошлагунича давом этади. Йўқ, аниқроғи, ҳали ундан кейин ҳам давом этади! Уша «зиндра»ларнинг аланга кўксидан кўп сонли найзаларини ота бошлаган пайти — темирнинг яхши пишитилганини англатади. Отам оловланган металлни қисқич билан секин олади-ю, болға билан сиртидан кўмиру лойни сидириб ташлагач, уни сандоннинг устига қўйиб, бир неча марта оҳистагина болғалайди. Айни шу зарблар менга ҳамisha сеҳрли туюлади. Ахир, улар болганинг ғоят оҳиста, ғоят енгил зарблари-ку! Шунга қарамай, ҳар гал болға урилганда сонун саноксиз чирсиллама «зиндра» галалари отилиб, устахонанинг турли томонларига учиб кетади. Бундай пайтларда, одатдагича, мен тепада ўзимни сандон учқунларидан тўсиб турган бирор яғриндор амакининг орқасига яшириниб ўтирсам ҳам, лекин шу хавфсиз пистирмамдан устахонанинг ҳаммаёғига нигоҳ солардим, отам болғасининг зарблари остида тобора аниқроқ шакллана бошлаган темирдан кўзимни узмай, айни вақтда чирсиллаб учаётган ҳар бир «зиндра»ни ҳам кузатардим. Отам юмшоқ темирни керакли шаклга солгач, ёнбошидагиларга (айниқса, ёшларга) кўзини қисиб қўярди-да:

— Қани-қани, шоввоз! Қани, болғани ол-чи! Қани, тезроқ! — деб ишга ундарди.

Икки киши каттакон болғаларни олиб, бир маромда темирга зарб ура бошларди. «Тақ-туқ! Тақ-туқ! Тақ-туқ!» этиб тақилларди уч болғанинг овози. Отамнинг кичкина болғаси ингичка оҳангда жаранглар, иккита

катта болга эса худди ғазаблангандай қаттиқ, қўпол садо, бериб гурсилларди.

Болтанинг дами пешланди. Энди отамнинг энг но-зик иши бошланади: болтанинг даста тешигидан қолип-ни чиқариш вақти етгунча у яна мўра устида ишлайди, ундан кейин болтанинг дамини болғалайди, ўткирлаш-тиради. Отам биргина шаклга эътибор бериб қолмай, металлни пухта пишиқлаш ва силлиқлаштиришга, бол-танинг бекаму кўст, қуймадек бўлишига интилиб, унинг ҳар бир қисмини қайта ва қайта тоблаб болғаларди.

Устахонада суҳбат қизияпти. Қўшнилар қишлоқ ян-гиликларидан сўйлашади: қишлоқ маҳкамасида нима эшитганликлари, Дрогобич бозорида нималарни кўр-ганликлари, келгинди гадо чол қандай нарсаларни ҳи-коя қилганлиги ҳақида гапиришади. Гапнинг кўпи Бо-рислав тўғрисида-ю, унинг қудуғу шахталари хусусида боради: зеро, у пайтда нефть ва тоғ муми қазиб чиқар-иш ишлари кенг миқёсда бошланган эди. Мингларча одамлар Бориславга боришар, қишлоқликларни авраб, арзимаган чақага ерларини сотиб олишар ва «чуқур»-лар қазишга тушишарди. Қўшни қишлоқларда «рипник-лар» деб аталмиш ишчилар тоифаси вужудга кела бош-лаган эди. Одатда, қишлоқи йигитларнинг қашшоқла-ригина эмас, балки анча бойроқлари ҳам, халқ таъбири билан айтганда, «қора кўйлагу оқ нон сари интилишар-ди». Уша пайтда капиталистик саноат тартибларининг овлоқ патриархал юртдаги илк маҳсули бўлмиш нефт-чининг ҳаёти деҳқонлар маталида шундай характерли тарзда ифодаланган эди.

Бизнинг устахонамизга бу янги воқеанинг анча мав-хумроқ айрим мишмишларигина етиб келарди, холос. Шу ҳафта ичида нефть қудуқларида беш йигит ўлиб-ди. Яқинда бир қудуқда уч киши газ билан заҳарланиб, бўғилиб ўлган экан. Фалончи ё писмадончи қовгадан йиқилиб майиб бўлибди. Ҳаддан ташқари примитив ус-куналанган шахталарда бундай бахтсиз ҳодисалар тез-тез рўй бериб турарди. Устахонамизда бўладиган гап-ларнинг доимий мавзуларидан бири шу эди. Иккинчи мавзунинг мазмуни эса қуйидагича бўларди: анави бо-риславлик бўйнига тўрва солиб гадойлик қилиб юрган-миш, манависи ичкиликбозликка берилиб кетибди, ҳув анависини бўлса, роса ичкизиб, маст ҳолатда шахтага итариб юборишган, дейишади. Ундан кейин эса яҳудий

хўжайинларнинг қаллобликлари, нефтчиларнинг шароб-хўрликлари, уларнинг катта мояна олиб, пулларини ҳар ёққа хазондек сочаётганликлари ҳамда бешинчи, ўнинчи ва ўн иккинчи саржинларда фаввора уриб, нефть отилиб чиққанлиги бораларида узундан-узоқ, бир-бирига узвий боғланмаган олача мазҳаб суҳбат давом этади.

Мен бу ҳикояларни бамисоли олис сеҳрли ўлкалар ҳақидаги фантастик афсоналарни тинглагандек тинглардим. Борислав ўзининг даҳшатлари, дағал ҳазиллари, учқур омади, ажойиб конлари, антиқа иш услуби ва ғаройиб одамлари билан фикримни чулғаб олди. Қишлоғимиз катта йўлдан анча узоқда эди. На пиёда, на аравада биздан ҳеч ким Бориславга бормаган эди. Аммо қишда устахонамизда шу юрт ҳақида кўпгина ҳикояларни эшитганимдан сўнг, мен, ўзимча, баҳорда, қандай бўлмасин, катта йўлга чиқиб олишга ва у ерда то қашшоқроқ олис қишлоқлардан Бориславга борадиган ёки шанба кунлари Бориславдан уйларига қайтаётган нефтчиларни учратмагунимча кутиб туришга қарор қилдим. Лекин мен ўзимни қизиқтирган нарсаларни анча олдинроқ билиб олдим. Қиш пайтидаёқ отам қайси бир душанба куни Дрогобичга бора туриб, мени ҳам ўзи билан бирга оборди. Мен у ерда нефтчиларнинг катта-катта оломонларини ва афти-ангоридан бориславлик бўлиб кўринган ҳар бир деҳқондан:

— Хўжайин, ҳой хўжайин! Сиз бориславлик эмасмисиз? Сотадиган участкангиз йўқми?— деб сўраётган бутун бир гуруҳ яҳудийларни кўрдим.

Отам Борислав ҳақидаги бунақа ҳикояларни ёқтирмасди. У қишлоқ ҳаётининг эски тартибларига шунчалар кўникиб қолган эдики, Бориславнинг бу ғайриодатий нотинчлигида ҳамишаги дунёғузaronликка ёт бўлган қандайдир душманона нарсани сезарди. У бу воқеликдан норози эканлигини сира билдирмасди, ҳеч кимни қораламасди, эскиликнинг баъзи ашаддий ҳимоячиларига ўхшаб ғазабланмасди ҳам. Қўшниларнинг янгилик запаси тугаганда у гапни бажонидил бошқа мавзуларга, кўпинча ахлоқ мазуларига бурарди. Отам ғайратли, омилкор меҳнаткаш бўлгани сабабли текинхўр, ялқов, анқов, ғийбатчи ва лақмаларни масҳара қилишни яхши кўрарди. У ўзининг умумий мулоҳазаларининг ҳақлигини исботлаш учун темирчилик ҳунари соҳасидан қисқача ҳикоят ва масалларни далил қилиб келтиришни се-

варди. Мен темирчилик касбини ўрганишга қўйилган арзанда бола ҳақидаги ҳикояни биринчи марта шу устахонамизда эшитганман. Отаси бу болани темирчига шогирдликка топшираркан, «гўдак бирор жойини куйдириб қўймасин ённки учқун тегиб кўзини кўр қилмасин», деб темирчидан ўглини деворга осиглиқ саватнинг ичига ўтқазиб қўйишни сўраган. «Бола саватда ҳамма ишга разм солиб ўтиради, шу тахлитда ҳунарни ҳам ўрганиб олади», дебди. Йигитча айна шу услубда етти йил «ўқибди». Отасининг олдига келганда эса у лоақал битта омонинг тишини ҳам ясаб беролмабди.

Бир кунни умумий мавзу ва мулоҳазалардан бошланган суҳбатимиз роса жонланиб кетди. Қизиқ гапларни эшитишга ҳавасмандлар кўп эди, бунинг устига кутилмаганда қўшниларимиз орасидан моҳир ҳикоягўйлар ҳам чиқиб қолди. Латифалар ёғилди. «Кошут уруши» ҳақидаги, машаққатли йиллар хусусидаги, ҳамқишлоқларимизнинг иш ахтариб Подольега ҳамда маккажўхори излаб Покутье ва Буковинага қилган сафарлари тўғрисидаги хотиралар тилга олинди. Бунда шахсий саргузаштлар подолликлар, гуцуллар ва бойколарга¹ ҳамда Коломия, Городенки, Садогори ва Черновцов каби жойларга берилган қисқа ва жуда мос характеристикалар билан қўшилиб кетарди.

Мана, болта ҳам тайёр. Отам уни яна қиздиради, лекин бу гал оловда металлни фақат қизаргунча сақлайди. Кейин болтанинг дамани икки бармоқ чуқурлигида сувга ботириб чиниқтиради. Бундан сўнг эса тискида қисиб ва рашпиль остига олиб, болтанинг сиртига сайқал беради. Ниҳоят, чархда чархлаб унинг дамани илдамлаштиради-ю, қарабсанки, қишлоқликнинг ўрмонда ҳам, далада ҳам, карвонда ҳам, хуллас, ҳамма жойда керак бўладиган ажралмас дўсти хизматга тайёр! Темирчи ўзининг меҳнат маҳсулига қувонч билан боқадди, бир неча минут унга меҳр билан тикилиб туради-да, кейин қўшниларга узатади. Янги болта қўлдан қўлга ўтиб боради. Деҳқонларнинг ҳар бири болтанинг мўрисини кўздан кечиради, дами ўтқирмикан деб, бармо-

¹ Илгарь Карпат тоғининг шимолий ёнбағрида яшайдиган украинлар (верховиналиклар) бойколар деб, шу тоғнинг жанубий ёнбағрида яшайдиган украинлар эса гуцуллар деб аталарди.

ғи билан пайпаслаб кўради, худди ўзиникидек, болганинг ҳаммаёғини синчиклаб текширади.

— Ҳа, бу хизмат қилади!— дейди бирови.

— Қанийди энди у чопадиган дубларнинг ҳаммаси меники бўлса,— дея уҳ тортади бошқаси.

Янги болтанинг бахтиёр эгаси унга фахру меҳр билан боқади. У буюмининг қандай ясалганини дастлабки минутданоқ — шу металлнинг ҳали икки қўш ҳовуч эски мих ҳолатида бўлганиданоқ кўрди. У босқон босишда, болға уришда ёрдам берди. Демак, шу болтани қисман унинг ўзи яратган. У темирчига хушнудлик билан раҳматлар айтиб, қопидан ярим кварглик¹ каттакон шиша ароқ чиқаради. Отам уйдан қадаҳ, бир буханка нон, ёғоч лаганда ярим доира пишлоқ келтиришни буюради. Янги болтани «ювиш» зиёфати бошланади.

Отам бир қадаҳ ароқни ичиб, овқатдан бир оз егач, янги ишга киришади. Қолганлар майхўрликни давом эттириб, суҳбатлашишади, ҳазил-мутойиба қилишади. Бириси хаёлидаги орзусини ошкора баён этиб: икки-уч юз гульден пулим бўлса, мен ундай қилардим, мана бундай қилардим, кимлигимни одамларга кўрсатиб қўярдим, дейди. Иккинчиси сўнгги йилда қанча пулни қўлидан ўтказганлигини ҳисоблайди.

— Ўн иккита ўнталикни сарфлабман-а, қуда, худо ҳаққи, нақ ўн иккита ўнталикни-я! Шу пулга қандай яхши қўш ҳўкиз олардим-а! Эҳ, эсиз пул! Пиртинг-чиртинг бўлиб кетди-я! Емадим, ичмадим, усти бош қилмадиму нақдинамни ўтга ташладим, холос.

Даврадагиларнинг бири бизнинг соддадил қўшнимизга мурожаат қилиб:

— Хўш, дейлик сизга Марко оға... агар ҳозир сизга ўша ўн иккита ўнталикни беришса, нима қилардингиз?— дейди.

— М-м-мен,— дея дудуқланиб қолади Марко.— Бунақа п-п-пул б-б-бўлса, уни қаёққа қўйишимни би-ла-а-р-дим.

— Ҳа, маълум савдо! Пулни латтага тугиб, бирор деворнинг ковагига тиқиб қўярдингиз-да!— деб ҳазиллашади кимдир. Марко жавоб бермайди, фақат: «Баху-

¹ Кварт (кварта)— турли мамлакатларда турлича бўлиб, одатда бир литрдан сал зиёдроқ ҳажмли ўлчов миқдори.

зур ҳазиллашаверинглар, мен эса билганимни биламан!»— дегандек бошини чайқаб қўяди.

Бошқалар ўзларининг рўзгорларидан сўйлашади: унисининг сигири туғибди, буёқдагисининг боласи йўталармиш ва ҳоказо. Баъзи бирови кеча хирмонидан беш ботмон буғдой янчиб олганлиги билан мақтанарди. Отам бадгапликни ва орқаворатдан ғийбат қилишни ёмон кўрарди. Агар биронтанинг тили ўша томонга айланиб қолгудек бўлса, отам гапни моҳирлик билан бошқа ёққа бурар ёки ҳикматли бир мақол келтириб, ифвогарни тийиб қўярди. Ғийбатчи ёшроқ бўлса, унга дангал танбеҳ бериб: «Аввал ўзингга боқ, кейин бировга ногора қоқ!»— дерди. Шунингдек, отам суҳбат вақтида сўкиниш ва бадахлоқ гап айтилишини мутлақо ёқтирмасди. Отам ва унинг ҳузуридаги ҳамма суҳбатдошлар ўзларини одобли тутишарди. Зеро, барча софдил ва эътиборли хўжайинлар отамни баркамол, оқил одам деб билишарди. Аёллар хусусида баъзан ҳазил-кулги қилишарди. Отам эса «аёлнинг феъли ҳатто маъсум фариштани ҳам осийликка оборишини» исботлаш учун йўлдан оздирувчи қиз ҳақидаги маълум матални ҳикоя қилишни яхши кўрарди.

— Қайси бир замонда бир ота ўз ўғли билан ўрмонда йигирма йил яшабди. Йигитча ўрмонда отасидан бошқа бирорта ҳам тирик жонни кўрмай ўсибди. Унинг ёши йигирмага тўлганда отаси:

— Юр, ўғлим, дунёни бир томоша қиламиз, одамларнинг қандай яшаётганлигини кўрамиз,— дебди.

Ўғил ҳам:

— Майли, ота!— деб жавоб қилибди.

Йўлга тушишибди. Анча юриб, бир қишлоққа келиб етишибди. Қишлоқнинг четида эса темирчилик устахонаси бор экан. Улар устахонага кириб, ўтириб олишибди. Ўғил темирчининг қандай ишлаётганини кўриб, отасидан:

— Дада, мен ҳам бир оз ишласаммикан-а?— деб сўрабди.

— Яхши, ўғлим, ишла,— дебди отаси.

Йигит темир қиздирилайётган оловнинг олдига келиб, лахчаланган ёниқ темирни қисқич билан эмас, балки тўшпа-тўғри қўли билан олиб сандоннинг устига қўяди-да, болғалай бошлайди. Оловли темир унинг қўлини заррача ҳам куйдирмайди.

Темирчи кўзларини катта очиб, бунақа ғаройиб ёрдамчига анграйиб қараб қолади. Ота бўлса, мутлақо таажжубланмайди, фақат ўғлига хитоб қилади:

— Хўш, қалай, ўғлим, ишинг яхши кетяптими?

— Яхши, дада!

— Истасанг, шу ерда қолишинг мумкин. Лекин олдин бир оз кезиб юрамиз, чунки биз ҳали дунёни жуда кам томоша қилдик.

Яна йўлга равона бўлишибди. Қишлоқ оралаб бо-раётсалар, кўчада уларга бир қиз учрабди. Ўғил тўхтаб, «бу қанақа мавжудот бўлдийкин, бунақасини ҳеч қачон кўрмаган эдим-ку», дея ўйлаб, унга қараб қолибди-ю, кейин:

— Дада, бу нима?— деб сўрабди.

— Бу йўлдан оздирувчи, ўғлим,— деб жавоб берибди чол.

Ўғилнинг кўзлари бўлса, думбани кўрган мушукни-кидай ёниб турармиш.

— Эҳ, дада, қанийди энди бизнинг ўрмонда ҳам шундай йўлдан оздирувчи бўлса!— дермиш у.

Чол ўғлининг ҳирси кўзиганини тушуниб:

— Хўп, энди бас, ўғлим! Юр, уйга қайтамиз,— дебди.

Мана, улар қайтишяпти. Яна темирчилик устахона-сининг олдига етиб келгач, чол ўғлидан:

— Хўш, нима дейсан, ўғлим, балки яна бир оз иш-лашни истарсан?—деб сўрайди.

— Яхши, дада, ишлайман,— дея жавоб берибди ўғил.

Шундай дебди-ю, яна ўз билгунича иш тутибди: оловнинг олдига борса, у ерда темир роса қизиб ётган экан. У шу темирни тагин қўли билан ушласа бўладими! Эҳ, бола бечора жон аччиғида чинқириб, қўлини тортиб олибди-ёв! Бутун кафти куйиб, шишиб, зардобга тўлиб қолибди. Чол эса:

— Кўрдингми, ўғлим, сен йўлдан оздирувчини иста-ганинг учун шундай жазо олдинг,— дея уқтирибди.

Улар икковлон яна ўрмонга қайтибдилар.

Отам бу матални ҳазиломуз ҳикоя қилди. Матал-нинг маъзида ётган аскетизм (таркидунё қилиш) ғояси унинг феъли атворига бутунлай ёт эди. Аксинча, ҳам-иша ва ҳамма ерда у одамохун, улфат, жамоатчи эди. «Одамлар билан одамлар учун яшаш!»— унинг ҳаётий

шиори эди. Унинг худодан ўзини одамлар меҳридан жудо қилишни сўраган бир руҳоний ҳақидаги ҳикояси менга нақадар қаттиқ таъсир қилганлиги ҳали-ҳали ёдимда. Мана, ўша ҳикояни эшитинг:

Қадим замонларда бир ажойиб доктор яшаган экан. У одамларга кўп ёрдам берар экан. Худо докторни ёрлақаб, шундай камоли марҳаматини бахш этибдики, уни жамики одамлар севиб қолишибди. Худди асалнинг ёнидан пашшалар нари кетмаганидай ҳамма унинг атрофида ҳам шундай гирдикапалак бўлишаркан. Қаёққа бормасин, қаёққа қарамасин, ҳамма ёқда ўзининг дўсту қадрдонларини кўрар экан, ким биланки лоақал бир марта гаплашса, ўша одам шу янги дўсти учун жонини фидо қилишга тайёр турар эди. Бир куни доктор ўрмон оралаб бора туриб, аллақандай ғорнинг олдида ибодат қилиб турган қип-яланғоч, хурпайма соқол бир чолни учратибди.

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсиз, отахон?— деб сўрабди доктор.

— Худога хизмат қиляпман,— дебди чол.

— Унга қандай хизмат қиляпсиз?

— Кўрмаяпсанми, мен таркидунёлик йўлида ҳамма нарсадан воз кечиб, ибодат қилиб юрибман, гуноҳларимни кўз ёшларим билан ювишга интиляпман.

— Дунёда одамлар учун меҳнат қилсангиз, худонинг хизматини яхшироқ адо этган бўлмасмидингиз?

— Ҳам худогаю ҳам нафси тама йўлига хизмат қилиш ярамайди,— деб жавоб берибди чол.— Одамларни ва уларнинг барча кулфат, ташвиш ва интилишларини биз нафси тама, деб атаймиз. Ҳа, шундай. Қим кимгаки хизмат қилса, ўшандан ҳақ талаб қилаверсин. Мен худога хизмат қиламан, бунинг учун худо мени ёрлақайди. Одамларга хизмат қилган одам-чи? Хўш, одамлар ўзларига хизмат қилган одамга рўзи маҳшарда қандай кўмак бера олади?

Улар хайрлашишди. Чол ўрмонда қолибди, доктор бўлса ўз ишига қайтибди. Аммо ўшандан буён доктор чолнинг айтган сўзлари устида фикр юрита бошлабди. Ўйлабди, ўйлабди, ниҳоят, бу ўйлов охири шундай ҳолатга етказибдики, доктор одамлардан сидқидил нафратланиб, улардан йироқлашишга қарор қилибди. У ўрмонга кетиб қолибди, лекин одамлар уни қидириб топишибди. У шаҳарга боришдан бош тортганда одамлар

унинг билан бирга ўрмонда қолишибди. У яна қочибди, уни яна топибдилар. У аллақандай борса келмас чангалзорлар ичига яширинибди, бари бир, у ердан ҳам топиб олибдилар; у кемага тушиб, денгиз сафарига чиқибди-ю, денгизчиларга ўзини қайси бир серқоя оролда қолдириб кетишни буюрибди. Эндигина оролда танҳо яшай бошлагач, қарабсизки, одамлар уни ўша жойдан ҳам топиб, илгаригидек меҳри муҳаббат билан қучишибди. Шунда у худога муножот қилиб: «Ё парвардигор, мени шундай бедаво дардга гирифтор қилки, одамлар мендан қўрқиб, ёнимга келмайдиган бўлишсин!»— дея ёлворибди.

У шу мурод билан ибодат қила бошлабди. Ҳадеб худога илтижо қилаверибди. Охири, бир куни худо шундай дардга чалинтирибдики, доктор ағанаб калласини қарсиллатиб ерга урадиган, девонаваш ҳовлиқиб ҳар томонга сапчийдиган, оғзидан кўпик оқизиб, қандайдир ёввойи овоз билан бўкирадиган бўлибди. Ҳамма ундан қўрқиб, қочадиган бўлибди. Ҳар гал тутқаноғи тутганда у доимо шайтонларни кўрармиш. Шайтонлар эса уни қиздирилган қисқичлар билан тутиб, темир илгаклар билан ўз ёнларига тортишармиш, темир қамчинлар билан савалашармиш, ҳаммавақт:

— Бизнинг ҳузуримизга кел! Бизга қўшил,— дейишармиш.

Шу алфозда бечора роса ўн икки йил азоб чекибди, лекин энди ўрмону чангалзорларга қочишга майли бўлмабди. Энди у одамлар сари интилар экану одамлар бўлса ундан қочишар эмиш. У шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб, бошпана сўрабди, аммо касаллик уни жуда даҳшатли суробга солиб қўйганлигидан ҳеч ким уйига киритгиси келмабди. Ҳойнаҳой бирор жойда у оломон орасига кириб қолгудек бўлса, ҳамма одамлар тумтарақай бўлиб қочарди. У ҳатто черковга ҳам киролмасди, чунки уни кўрган заҳотиёқ черковдаги бутун халойиқ балои азимга дуч келгандек думини хода қилиб қоларди. Ҳар гал шундай бўлавергач, уни черковга ҳам яқин йўлатмай қўйишди. Шу тахлитда ўн икки йилни ўтказгач, ниҳоят, бир куни у ғойибдан:

— Валентий! Валентий!— деган овозни эшитибди.

У:

— Мени ким чақиряпти?— деб сас берибди.

Ғойибий овоз эса:

— Хўш, қалай, одамларнинг меҳру муҳаббатидан маҳрум бўлиб яшаш ширин эканми?— деб сўрармиш.

У бўлса:

— Ё парвардигор! Гуноҳ қилибман. Тавба қилдим. Яхшиси, менга ажал бергину, лекин ортиқча жазолама,— деб ялинибди.

Гойибий овоз бунга жавобан шундай дебди:

— Мана, кўрдингми! Қимки одамларга хизмат қилса, у менга хизмат қилади. Мен одамни одамлар учун яратдим. Бинобарин, у фақат одамлар билан ва одамлар ёрдамида бахтли бўла олади. Агар мен, ўзи учун яшаб, ўзлигича бахтли бўлсин десам, уни тош қилиб яратардим. Агар фақат менгагина хизмат қилсин десам, уни фаришта қилиб яратардим. Мен эса одамга бутун инсониятга нисбатан меҳру шафқатли бўлишдан иборат гоят катта истеъдодни бердим. У фақат шу йўл билангина менинг ҳузуримга кела олади. Сен бўлсанг, ўзингни ҳаммадан донороқ билиб, йўлни ўрталаб ўтишни истадинг, лекин адашиб, ҳалиги қисқичликлару темир қамчинликлар турган чангалзорга кириб қолдинг. Ҳа, энди сени жазодан озод қилиш мумкин. Илгари одамларга хизмат қилиб, уларни ўлимдан қутқазиб келганинг учун сени ўз ҳузуримга оламан. Сенинг касалингни эса одамларга эсдалик қилиб қолдираман, токи улар ўзларининг даҳшат ва нафратларини енгиб, ҳатто шундай аянч аҳволда ҳам севишни ва бир-бировларига халоскорлик қила билишни ўргансинлар.

Шу фармони илоҳий билан доктор Валентий оламдан ўтиб, абадулабад муқаддас авлиё бўлиб қолди. Унинг дарди эса ҳамон одамлар орасида юрибди. Қимки шу касаллик билан касалланган одамга ғамхўрлик қилиб, унга ёрдам берса, ўша кимсани худо ўз марҳаматидан баҳраманд қилади,— дея ҳикоясини тугатди отам.

Қишлоғимиздаги ёғоч биноли чоққина темирчилик устахонасида отам сандонга зарб урган болғанинг жастангос садоси сўнгги марта янграган пайтдан буён, мана, орадан қирқ йил ўтиб кетди. Шу вақт ичида нақадар катта ўзгаришлар рўй берди! Энди биргина устахонадан эмас, балки юртимизнинг патриархал тиш ҳаётининг асосини ташкил этган деярли барча нарсадан асар ҳам қолмади. Темирчи ўчоғининг атрофида чақчақлашиб, босқон босиш ва ғилдиракларга темир чамбар қоплашда ёрдам берган, оловли темирни баҳодирона ғайрат билан

болғалаган ва қадаҳ кўтариб, ичак узилди латифаларни ёғдирган у шўх улфатлардан, чамаси, энди ҳеч кимни бу ёруғ дунёдан топиб бўлмаса керак. Қора қисмат улардан кўпларининг қалбларидаги ўша шавқу завқни ажалларидан хийла олдин сўндириб юборди. Афтидан, ўша устахона, у ерга йиғиладиган ажойиб, аҳил улфатлар давраси ва ундаги қувончбахш муҳит ўшанда олов олдидаги бурчакда кўйлакчан ўтирган (ғамхўр отаси атрофга учаётган учқунлардан тўсишни дам-бадам илтимос қилиб турган) кичкинагина малла соч, ялангоёқ бола-нинг юрагида умрбод ўчмайдиган жонли таассурот бўлиб қолиши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган бўлса керак.

Хотиротларимнинг тубида ҳамон ўша кичик ва лекин, серҳарорат олов ёнади. Унда зангори, қизил ва тилларанг-оқчил шуълалар товланади, лахчаланган кўмирдай ёлқинланади, унинг қаърида эса янада нурафшон ва ёрқинроқ аланга ловиллаб, ҳар лаҳзада бутоқсимон чирсиллама учқунлар отилади. Бу — отам устахонасининг олови. Чамаси, шу олов запасини гўдаклигимда узоқ ҳаёт йўлимга етадиган қилиб юрагимга жо этганга ўхшайман. Дарвоқе, дилимдаги бу олов ҳамон ўчгани йўқ.

Криворивня, 1902 йил 24 шоль

ДУРАДГОРЛИК УСТАХОНАСИДА

Хотираларимдан

I

Ҳаётда худди узоқ сафардагидек бўлади: аравангдан тасодифан тушиб қолган нарсанг бутунлай йўқолади. Хотира эса баайни серташвиш соҳибга ўхшаб, бир неча йилдан кейин ҳам ўша йўлда тентираб, аллақачонлар йўқотган нарсасини ахтаради.

Эҳтимол, Дрогобичнинг Борислав тош йўлидаги ўша уч йил мен яшаган дурадгорлик устахонасидан ҳозир асар ҳам қолмаган бўлса керак. Бу устахона ҳовлининг ичида жойлашган атиги эски бир ҳужра бўлиб, кўчадан уни бир яҳудийнинг улкан, лекин жуда кўримсиз уйи ва бошқа бир яҳудийнинг майхона қилиб ишлатаётган каттакон омбори, булоқ оқаётган тарафдан эса сассиқ чармгарлик ажратиб турарди. Унинг ғарбий ва жанубий томонида карам, лавлаги каби жой танламас сабзавотлар экилган полиз бор эди. Ҳовли юзида тахталар уйилиб ётар, яҳудий болалар чуғурлашар, кўчадаги майхонадан бадмаст қийқириқлар эшитилар, чармгарлик томондан эса қўланса ҳид тараларди. Барча иморатлар ёғочдан қурилган бўлиб, азбаройи бу ерларнинг захлигидан тахта деворларнинг пасти бир оз чириб қолган эди. Шаҳарга келганимдан кейинги уч йил умрим шу муҳитда ўтди.

Бу — мени шаҳар мактабига беришга журъат этган ота-онамнинг бундан анча олдин кўп ҳафта давомида қилган суҳбатларида тилга олинган ўша «Кошицкая квартираси» эди. Ҳужра, полиз ва дурадгорлик устахонасининг эгаси бўлган Кошицкая, билмадим, отамнингми ё онамнингми қариндоши экан. Менга уни «хола», деб аташни уқтирдилар. У — ёши ўттизлардан анча ошган бўлса-да, сарғайган серажин юзида илгариги хушрўйлиги хийла акс этиб турган, барча дрогобичлик мешчанкалар сингари тили роса ўткир, ўрта яшар бир аёл эди.

Гарчи бу украин аёл черковга қатнаса-да, лекин костелдан ҳам ўзини тортмасди, поляк қўшиқларига эҳтироси зўр бўлиб, уларнинг жуда кўпини ёддан билар ва иш устида бажонидил куйларди.

Ўша вақтда у ўзидан анча ёш бўлган Гучинский деган кишига эрга теккан бўлса ҳам, уни эскичасига, биринчи эрининг фамилияси билан Кошицкая деб атардилар. Гучинский қачонлардир унинг эрига халфалик қилган ва ўша вақтда бу аёлни севиб қолган эди. Кейин у солдатликда хизмат қилди, 1859 йилги Италия кампаниясида¹ қатнашди, шу боисдан ҳам у Венеция ҳақида ҳикоя қилишни яхши кўрарди (бирок унинг ҳикояларидан диққатга сазовор бўлган биронтаси ҳам ёдимда қолмаган). Италияда бўлган вақтида у ўзининг илгариги хўжайини вафот этиб, Кошицкаянинг бева қолганлиги ҳақида хабар олди. Ўша ердан туриб у севгилисига ёниқ ишқий хатлар юборди. Кошицкая бу хатларни, афтидан, Гучинскийнинг ўзи Венециядан эсдалик сифатида келтирган итальян чиганоқлари билан жиҳозланган қутичага солиб, кийим жавонининг бир бурчагида ҳалигача яшириб сақларди. Бир куни қари хотину бирмунча ёшроқ эр ўртасида тез-тез бўлиб турадиган жанжалларнинг бирида Кошицкая шу хатларни чиқарди-ю, менга ўқиб беришни буюрди. Чаласавод солдат қўли-ла ёзилган чалакам-чатти сатрларни зўрға ҳижжалаб ўқиб, айни: «Агар сени севмасам, уч карра оёғимни синдирай!»— дейилган ҳаяжонли жойига келганда Кошицкая кўз ёшларини артиб, эрига:

— Сен, худойим таоло бу қасамларингни унутди, деб ўйлайсанми? Йўқ! Худо унутган эмас! Сен ҳали силлиққина йўлда бора туриб оёғингни синдирасан! Ҳа, гапимга ишонавер,— дея таъна қилди.

Умуман, Гучинский яхши заҳматкаш бўлса-да, лекин ҳеч нимаси билан кўзга ташланмайдиган одам эди. Тўғри, уни танишлари ва қўшнилари «пан мастер», деб атардилару, лекин орқаворатда у улар учун атиги «Кошицкаянинг эри» эди. Одамлар: «Кошицкая сеҳру жоду билан унинг бошини айлантириб олган», дейишарди. Калта-

¹ 1859 йилда Австрия қўшинларининг Шимолий Италияда бирлашган француз-сардин армиясига қарши олиб борган уруш ҳаракатлари кўзда тутилади. Бу уруш Маженто ва Сольферинода бўлган жангларда австрияликларнинг тўла мағлубиятга учраши билан тугаган эди.

фаҳмроқ одам бўлган Гучинскийнинг ўзи ҳам вақт ўтиши билан шу фикрни миясига қаттиқ жойлаб олди, жанжал вақтларида ўзининг Венециядан юборган хатининг маълум жўшқин жойини ўзгартириб:

— Қари хотинга уйлангандан кўра, бир жойнинг ўзида оёғимни уч карра синдирганим афзал эди-я!— дейдиган бўлди.

Гарчи, устахонада украинлар ҳам, поляклар ҳам ишласа-да, одатда бу ерда украин тилида гапирилар эди, фақат Гучинский билан хотини интим «музокара»лар олиб борган дақиқалардагина поляк тилида сўзлашишарди. Одатда шовқин-суронли бўладиган бу «музокара»ларнинг нимадан келиб чиқишини билмайману, аммо улар баъзан муштлашиш билан тугалланиб, шундан сўнг Кошицкая бошига ҳўл сочиқни ўраб, бир-икки кун тўшакда ётарди. Ута ҳирсдор ёш Гучинский Кошицкаянинг рашкини қўзғатармиди ё Гучинский хотинининг бола туғмаслигидан хафамиди, билмадим. Аниқроғи, у ўзининг ёш бўла туриб қари хотин билан яшашидан ғазабланарди. Иннайкейин хотинининг ақлу идрок, тажриба ва ғайрат жиҳатидан ўзига нисбатан анча устун туриши унинг ғашини келтирган бўлиши ҳам мумкин. Тўйдан кейин фол очганда, уларнинг ноаҳил яшаши ва эрнинг олдин ўлиши башорат қилинган, дейдилар. Тўй зиёфати вақтида Эса узуплигу қалинлиги бир хил бўлган иккита шамни келин-куёвларнинг боши устидаги деворга ёпиштириб қўйганлар. Шамларнинг бири келиннинг, иккинчиси куёвнинг тақдирини баён этиши керак экан. Шунда ҳар қайси шамнинг алангаси бошқа-бошқа томонга интилиб парпирагану охири куёвнинг шами лоақал ярмигача ёнмасданоқ ўчиб қолган. Ишончим комилки, мана шу фол очиш Гучинскийнинг жўшқин орзулари устига сепилган совуқ сувнинг биринчи челаги бўлган. Зеро, Гучинский атиги беванинг кичкина иморати-ю, унинг эридан қолган дурадгорлик устахонасигагина кўз қизартириб эмас, балки Кошицкаянинг серғайрат ва чаққонлигига маҳлиё бўлиб уйланган бўлиши керак. Ғарбий Галициянинг қайси бир жойида туғилган бу йигит Кошицкаяга ўзининг анордек қип-қизил юзлари, қайноқ қони, бақувват ишчан қўллари ва ҳар якшанба куни ичиб маст бўладиган анча ёқимсиз қилигидан бошқа ҳеч нарса келтирмади. Тўйдаги фол башоратининг албатта амалга ошишига ҳар иккиси ҳам қаттиқ ишо-

нарди. Қурган турмушларининг дастлабки минутиданоқ ҳар қайсисининг ҳаёт шами ўз томонига қараб ёна бошлади. Тўйда ёнган шу шамларнинг устахона деворида қолдирган изини бўямадилар, қириб ҳам ташламадилар: деворда куюнди бўлиб ҳар қайсиси бошқа-бошқа томонга йўналиб кетган нотенг узунликдаги икки қора чизик — бу нотенг никоҳнинг ҳақиқий рамзи бўлди.

II

Якшанба куни, хушҳаво куз эртаси эди. Мен «холам»нинг ҳужраси орқасидаги торгина ҳовличага чиқдим. Бу — уй олдидаги кенг, умумий катта ҳовли эмас, балки орқада девор билан ажратиб олиниб, чармгарликнинг ва ўта примитив тарзда қурилган ҳожатхоналарнинг қўланса сассигига тўлиб кетган, биринчисидан ҳам ифлосроқ кичкина ҳовлича эди. Олиса, муқаддас Троица черковиининг гумбази остида ва поляк костёлида қўнғироқлар чалинарди. Беғубор кўкда қуёш порлар, уясимон сассиқ ва ифлос ҳовлича тепасидаги баланд само қандайдир шодлигу аллақандай айёмий кайфият нафасини уфурар, юрагимда қувончбахш ўрмон шовқини-ю, шаффоф дарёлар тўлқини садо берар, гўё кўз олдимда озода оппоқ кўйлакли қишлоқликлару қизил юбка кийиб сочларига лента таққан қизлар бирин-кетин ўтаётгандай бўларди. Шу он тўсатдан юрагим сиқилди, бамисоли дилимга улкан бир қора қисқичбақа тармашиб, каттакон чангаллари билан қисиб, исканжага солгандай бўлди. Бутун вужудим қалтираб кетди, ҳозир юрагимни қамраб олган шу қора қисқичбақа энди ҳеч қачон қўйиб юбормаслигини қандайдир мавҳум бир тарзда олдиндан сезгандай бўлдим.

Тахта деворнинг тирқишидан қарадим. Қаршимда дуррадгорлик устахонасининг деразасидан ҳамиша кўринадиган ўша сабзавот полизи, ўша кенг баргли лавлагилар, ўша кичик-кичик карамчалар ва сийрак униб чиққан маккажўхори поялари кўринди. Икки-уч туп кунгабоқар ҳасаддан сарғайган бахилнинг башарасини эслатувчи сариқ япалоқ гулларини тўппа-тўғри менга қаратди. Қориндор ошқовоқ пуштага ёнбошлаб, офтобда олачи-пор биқинини иситарди. Баландлиги деярли одам бўйидай, йўғонлиги косовнинг дастасидай келадиган сербутоқ канои поялари карам туплари ичида виқор билан қад

кўтарган. Мен ҳайратланиб уни узоқ томоша қилдим; бунақа канопни мен қишлоғимизда ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Жўяқлар ортида — боғча. Қизилёноқ олмалар қуёш нурида жилваланади. Қатта дарахт шоҳларида нок шу қадар шигилки, деярли барги ҳам кўринмайди. Олхўриларнинг ингичка шоҳлари зангори-сарғиш мевалар юкидан эгилиб, таъзим қилади. Гўдак фантазияси учун чинакам бир жаннат! Ҳа, жаннату, лекин, афсуски, баланд тахта девор билан ўраб олинган эшиксиз, йўлсиз жаннат экан; уч йил мобайнида бирор марта ҳам унинг ичига киролмадим.

Тирқишдан шу ажиб жаннатга қанча вақт тикилиб турганимни айтолмайман. Ҳовлини чармгарликдан ажратиб турган бошқа девор ортидан эшитилган қандайдир ғалати бир шарпа кўрқитиб қўймаганида чиндан ҳам мен ундан ҳали-вери кўзимни узолмасдим. Полиз билан боғча кўринадиган тирқиш олдидан кетиб, нариги томонга қарадим. Уёқ бутунлай бошқача эди. Уч томонида чармгарликнинг сувоғи кўчган пастак бинолари қалашган бу митти ҳовлича ҳовлидан кўра кўпроқ жирканч ахлатхонага ўшарди. Тутам-тутам бўлиб у ён-бу ёнда тўкилиб ётган поҳоя ва теридан қириб ташланган жун, тери ишлашда ишлатиладиган оҳак ва ачиган янчилма пўстлоқ уюмлари, тувагу товоқ синиқлари ва тепа шоҳлари бутунлай қуриб, шалпайиб қолган, бошқа шоҳларидаги сийрак барглари анча барвақт сарғайган ковакдор яккатуш тол дарахти — мана шу бениҳоя хунук манзарани бунёд этиб турарди. Ҳар қалай, бу манзара жонзотсиз эмас экан. Қисқа сочли калласига яғир ермолка кийиб, икки чаккасидаги пейсаларини қойилмақом қилиб гажаклаган, ҳаммаёғи алланимабалоларга булганган ўта исқирт, тентак башарали пакана бир яҳудий йигит айни шу пайтда орқасига чиройлигина бир ола бузоқни кўтариб келарди. У чармгарликни шу ифлос ҳовлича билан туташтирадиган қайси бир кўзга кўринмас тешикдан чиқди-ю, ҳовличанинг ўртасига келиб, бузоқни айни ахлатнинг устига итқитиб ташлади. Фақат шундагина ола бузоқнинг ёнида пешонаси қора доғли оппоққина яна битта бузоқ ётганини кўрдим. Ҳар икковининг тўрттала оёқчаси ҳам боғланган эди. Иккаласи қаршилиқ кўрсатмасдан жимгина итоаткорона ётар ва фақат, гўеки бесадо изтироб чекаётгандек бўлиб, занго-

ри ғамгин кўзлари-ла бу одамнинг не учундир ўзларини келтириб ташлаган жирканч уясига боқишарди. Аммо яҳудий этигининг қўнжидан катта ялтироқ пичоқни чиқариб, дамининг ўткирлигини разилона тиржайган бир йўсинда бармоғи билан синаб кўра бошлаганда бузоқлар ўзларига қандай хавф таҳлика солаётганини қандайдир тушуниб бўлмайдиган инстинкт билан фаҳмлашди-ю, ўзларини ҳар ёққа уриб, қочишга уринишди, кейин эса бараварига фиғон солиб маърашди.

Яҳудий бунга мутлақо эътибор бермасди. У бузоқлардан бирининг олдига келиб уни тиззаси билан шундай қаттиқ қисдики, жониворнинг суяклари қарсиллаб синиб кетди. Бузоқ дафъатан жимиб қолди. Яҳудий унинг бошини кўтариб, бор кучи билан буради. Бузоқ тумшуғи билан яҳудийнинг тиззасига қадаларкан, бир лаҳза унинг кўзлари менинг нигоҳим-ла тўқнашди. Кейин қассоб буралган бўйинчага шошмасдан аста-секин пичоқ торта бошлади. Ўткир пичоқ танга тобора чуқурроқ кириб бориб, ниҳоят, унинг остидан ёқутдек қон тирқираб қуёш нурида қимматбаҳо биллур жилоси-ла ярқираб кетди. Қассоб бир ҳаракат билан молнинг бўйинини ярмигача кесиб юборди-ю, пичоқни суғуриб олиб, уни бузоқнинг бошига артгач, чала бўғизланган жониворни ерга отиб ташлади. Бузоқ талвасада тўлғаниб, ўзини чалиб-чалиб урар, бўйнидан эса фавворадай отилиб, шилдирама иссиқ қон оқарди. Қассоб бу қонга қандайдир иблисона қувонч билан боқаркан, юзида яна маъносиз табассум жимирлади. У бузоқнинг кесилган бўйинини оёғи билан босиб туриб олди-ю, то қон бутунлай лушқага оқиб тушиб, тана ҳаракатсиз тиниб қолгунча шу ҳолда тўхтади. Сўнгра, гўё беқиёс даҳшатдан фалажлангандай бир ҳолатда жимиб, фақат бурун катаklarини шишириб, нотаниш қон ҳидини искаб ётган иккинчи бузоқни ҳам шу тарзда сўйишга киришди. Ниҳоят, бўғизланган иккинчи бузоқнинг бўйинчасини ҳам оёғи билан босгач, жаллод рақсга тушаётгандай бир мақомда мен томонга ўгирилиб қараркан, унинг беҳуда қонхўрлик ҳирси-ла тўла девонаваш ваҳший нигоҳи ўт сочиб мени ёндиргандай бўлди. Бу — тиржайиб ўлдирадиган ва ғаними узоқ талвасаланиб жаллодига қон сачратганда эса фақат тоқатсизлик ҳиссиётинигина сезадиган махлуқ нигоҳи эди. Мен худди бошимдан қайноқ сув тўкилгандай бўлиб четга отилдим уюриб уйга кирдим.

— Сенга нима бўлди?— деб сўради айни шу топда черковга боришга чоғланиб турган «холам».

— Хеч нима,— дея жавоб бердим зўрға овозимни чиқазиб.

— Нега бунча рангинг оқариб кетибди?— деди «холам» гапнинг тагига етишга уриниб.

Мен тезгина:

— Менми?— дея қайтариб сўрадим, бошқа бирор сўз демасдан, сандиқчамнинг ичига эгилиб, ўзимни қандайдир китобчани ахтараётганга солдим.

«Холам» бошқа гап сўраб ўтирмай, черковга кетиб қолди. Мен бўлсам, ниманидир ахтараётган кишидай очиқ сандиқчага юзим биан қапишиб олиб, хийла вақтгача йиғладим. Хаёлимда худди ўшаларга ўхшаш ола ва оппоққина бузоқларнинг қизил тасмачали бўйнидаги кумуш қўнғироқчалари жаранглар, кўзимга шу бузоқлар шўхлик билан ўйноқлаб ўтлаб юрган кўм-кўк ўтлоқ кўринар, қулоғимга энди уларни «Болажоним!»— дея излаб, беҳуда сарсон бўлаётган оналарининг зорланиб маъраётган овози эшитиларди. Қанийди энди шу маъсумларнинг ожиз фантазияси қодир бўлса-ю, ўзларига нисбатан қилинган ўша чексиз қабоҳатни, ўша беқиёс разолатни, девона қассобнинг оёғи остида ўзлари қон тўккан ўша жирқанч, лаънати ахлатхонани тасаввур қила олса!

III

Дурадгорлик устахонасида ҳаёт қизғин. Шаҳарлик ҳунарманднинг табиат билан ҳам, табиатнинг инжиқликлари билан ҳам боғлиқ бўлмаган, мутлақо бошқача уватлар билан чегараланиб, бутунлай ўзгача мезон билан ўлчаниб, бир текисда хушчақчақ ўтадиган ҳаёти қишлоқликларнинг ҳаминиша барча оби ҳаво аломатларидан хавфсираб, булутга, шамолга, совуққа, иссиққа ва ойнанинг ҳар қандай ҳолатларига хавотир билан қарашларини кўриш ва эшитишга ўрганиб қолган мендай деҳқон боласи учун янгилик эди. Уёқда қаҳратон совуқ ёки жазирама иссиқ, ёмғир ё сел, экин экиш ёки ғалла ўрими-йиғими, ер ҳайдаш ёхуд ўт ўриш пайтлари хилма-хил ўзгаришлару минг бир кўринишдаги ҳодисалар билан тўлиқ бўлса, бу ерда эса, ҳар қалай, барча воқеликлар жуда жўн: ҳар душанба кун бозору ҳар йили бир марта

муқаддас троица ҳайитида ярмарка бўлади, холос. Бўладигани атиги шу. Бундан ташқари одамлардан тўй учун сандиқ ва дафн этиш учун тобутга гоҳ кўп, гоҳ кам буюртмалар тушиб туради. Сандиқ билан тобут — Гучинский устахонасининг ишлаб чиқарадиган асосий маҳсулотлари. Фақат аҳён-аҳёнда бешикчалар, оддий жавонлар, идиш-товоқ шкафлари ҳамда соддагина каравот ва стуллар ясалади. Бу ерда бундан яхшироқ мебелни деярли ҳеч қачон ишлаб чиқаришгани йўқ. Гарчи, Гучинский, «полировкани ҳам биламан», дея мақтанса-да, лекин у бир куни маъбуда сурати учун полировкали рамка тайёрлашга киришиб, ишни уддалай олмади, тахтани ҳаддан ташқари қаттиқ ишқалаб унинг силлиқланган сиртини қорайтириб қўйди.

Устахонада учта верстак бўлиб, унда хўжайиндан ташқари икки халфа ва бир шогирд ишларди. Халфалар жуда тез-тез ўзгариб турарди, улардан фақат икки-учтасигина ёдимда қолган, холос. Ушаларнинг биринчиси — яқиндагина Гучинскийнинг қўл остида ҳунар ўрганишни тугаллаган дрогобичлик ёш йигит пан Станислав эди. Чехраси сал кўполроқ бўлса-да, лекин у ёқимтой, жуда хушфёъл, қувноқ, ҳамма нарсадан мамнун бўлиб юрадиган, ҳазилкаш ва ашулачи йигит эди. У ўз вақтида базилианчи¹ руҳонийлар қарамоғидаги бошланғич мактабнинг тўрт синфини ҳам битирганлиги сабабли менинг муаллимларимнинг ҳар қайсиси ҳақида бирорта қизиқ латифани айтиб бера оларди. Мактабимизнинг илгариги ректорларидан бири зиқна бўлиб, емай-ичмай пул йиғар экан, унинг қоғоз пулларни эски рясаларининг² ёқасига тикиб, яшириб қўядиган одати бор экан. Уша ректор ўлганидан сўнг унинг шкафидан ўнтадан ортиқ эски ряса топиб олиб, уларни мажруҳу гадоларга бериб юборибдилар. Гадоларнинг кўпчилиги ўзларига эҳсон этилган шу увадаларни нима қилишларини билмай, латтафурушга уларнинг ҳар бирини икки крейцердан сотишган. Фақат уларнинг тикувчиликни сал-пал биладиган уддабуронроғигина шундан ўзига нимча қилмоқчи бўл-

¹ Базилианчи (ёки василианчи)лар — XVIII асрда Польшада вужудга келиб, И. Франко яшаган даврда фақат Фарбий Украинадагина қолган Василий авлиёга сизинувчи христиан роҳиблар маъзабининг қавмлари.

² Рясa — христиан руҳонийларнинг узун камзулга ўхшаш устки кийими.

гану рясани сўкаётганида унинг астари остидан пул топиб олган. У бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмай, бошқа гадолардан ўзларининг рясаларини нима қилганларини сўрай бошлаган. Рясаларнинг латтафурушга сотилганини билгач, у ўзининг узоқ қариндоши бўлган бир полициячига сирни айтади-ю, эгнига базилианча либос кийиб, полициячи билан биргаликда «ўғирланган рясаларни тинтиб топиш учун» латтафурушнинг кулбасига келади. Қўрқиб қолган яҳудий уйдаги ўша кўҳна увадаларнинг ҳаммасини дарров бериб, балодан қутулганига хурсанд бўлади. Гадой билан полициячи эса кийимларнинг ичидан яширилган пулларни олиб, ўзлари қаёққадир ғойиб бўлишади. Орадан бир неча кун ўтгач, латтафуруш гадолардан бирини кўчада тасодифан учратиб: «Нега менга ўғирланган рясани сотдинг. Бошимни балога қўя-ёздинг-ку!»— дея унга таъна қилади. Бу гапдан аччиқланган гадо латтафурушни монастирга судраб оборади; монастирдагилар рясаларнинг ўғирланмаганлигини тасдиқлашади. Яҳудий бўлса қалтироққа тушиб уйда тинтув ўтказган шофдор полициячи билан эски рясали роҳиб ҳақида гапириб беради. Иш жиддийлашиб, сирли тус ола бошлайди: монастирдаги роҳибларнинг биронтаси ҳам тинтувга бормаган; тинтув ўтказган полициячини эса жуда қўрқиб кетган латтафуруш таний олмасди. Бу воқеа шу билан тугар эди-ю, лекин... монастирдаги роҳибларнинг бири марҳум зиқнанинг варақлари титилиб қолган эски инжилнинг муқоваси тагидан ингичка найчасимон қилиб тиқиб қўйилган бир бет қоғозни топади. Шу қоғозга зиқна ректор қайси вақтда қанча пул йиққанини ва уни рясаларига тикиб қўйганини ўз қўли билан ёзган эди. Пулининг умумий суммаси йигирма мингдан ошиқроқ экан. Бу хабар бутун шаҳарга тарқалди. Бу воқеа Бориславда бошланган кон васвасасидан анча олдин бўлганини ҳисобга олганда, ўша вақтда Дрогобичдай юпун ва овлоқ шаҳарча аҳлига бунақа сумма бениҳоя катта молу дунё бўлиб кўринган. Латтафуруш шу хазинани қарийб икки ҳафта ўз қўлида сақлаб, аҳмоқона бир тарзда уни олдириб қўйганига чидолмай, алаmidан ўзини осди. Полиция латтафурушнинг уйини тинтиган кимсани қидиришга тушди, бироқ бу ҳеч қандай натижа бермади. Фақат орадан бир неча йил ўтгандан кейингина гадойлар ўзларининг эндиликда бойиб, бола-чақали бўлиб қолган собиқ ўртоқларини топишади. Ўзининг илга-

риги биродарларини таниган бой уларни меҳмондорчиликка чақириб, сахиёна хайр-эҳсон бериб, димоғларини чоғ қилган. Рясалар ҳақида эса у лом-мим демаган. Қандай қилиб бойиганлигини сўраганларида у лўндағина қилиб:

— Буни менга худо берди!— деб жавоб берган.

Бир оз сукут сақлагандан сўнг эса:

— Қасам ичиб айтаманки, ҳеч кимни ўлдирганим йўқ, ҳеч кимни талаганим ҳам, хафа қилганим ҳам йўқ. Менинг бахтим ўзи шунақа бўлди!— деб қўшиб қўйган.

Гадойлар унинг ҳеч кимни хафа қилмаганлиги тўғрисидаги гапига ҳам ишонишгану, ҳам ишонишмаган. Аммо унинг: «Менинг бахтим ўзи шунақа бўлди!»— деган охирги сўзлари уларни тўла-тўқис ишонтирган. Ҳар қалай, гадойлар ўзларининг собиқ ўртоқларини тутиб беришмаган. Сирасини айтганда, уни нима билан ҳам айблаб олишарди?

Айниқса кечқурун ишдан сўнг уста хўжайин цехлар бошқармасига ва катта халфа уйига кетиб, бека эса бш-хонада овқат пишириш билан банд бўлган пайтларда пан Станислав шунақа ва шунга ўхшаш латифаларни ҳикоя қилишни яхши кўрарди. Шунда пан Станислав, шогирд Ясько ва мен учовимиз печка олдидаги скамейкага ёки пештахтанинг устига ўтириб олардигу поёнсиз гурунгимизни бошлардик. Шаҳарлик бўлган уларнинг иккови мenden қишлоқ ва қишлоқ ҳаёти ҳақида суриштириб сўрашарди, мен бўлсам уларнинг ҳикоя, ҳазил, матал ва қочириқларини дил қулоғи-ла қайта-қайта тинглардим. Ҳаммасидан ҳам ортиқроқ мен нораства талабага мактабий сўз ўйинларини кўп биладиган пан Станиславнинг ўйлаб топган қизиқликлари ёқарди. У гоҳ чапдан ҳам, ўнгдан ҳам ўқиганда бир хил чиқадиган «kobyła ma mały bók», деган полякча иборани айтар, гоҳ ўн иккита ноль ёзиб, уларнинг уёқ-буёғига чизиқчалар қўйиш ёрдамида «rogoda od boga», деган жумлани ҳосил қиларди. Гоҳ у сиртдан қараганда соф полякча бўлган «on bieг bez las a ja za nim», деган жумлани айтиб, кейин эса унинг тўла-тўқис немисча сўзлардан иборат эканлигини кўрсатиб берарди. (on=ohn'; bieг=bieг. bez=bös, las=lasse, a=auch, ja=ja, za nim-sah'n ihm) Гоҳида немисларнинг аллақайси замонда Перемишлни Дурхденкен, Мостиськани Брюккен-дрюккен, Дрогобични Цейтепече, Самборни Зельдбствалд дея Галиция шаҳар-

ларининг номларини ўз тилларига таржима қилганликларини ҳикоя қиларди. Кейин эса биз баъзи гапларни тезу бехато айтиш устида баҳслашиб, сўз фокусларига киришиб кетардик. Суҳбатдошимнинг тез айтишларини ҳар оқшом алламаҳалгача ёдлаганим ҳали-ҳали эсимда. Мен ҳам ўз навбатимда пан Станислав олдида ўз фокусим билан мақташиб, «Зебер,¹ зебер, полужебер, переполужебрился», деган жумлани нафас олмасдан бирданига ўн икки марта бехато айтдим. Улар Ясько билан иккови қанча уринишмасин, бари бир, биронтаси ҳам бу жумлани бирваракайига ўн икки марта тез ва хатосиз такроллай олмади.

Шуни айтиш керакки, гарчи пан Станислав ҳазиллашишни яхши кўрса-да, лекин ҳаёсизликка мутлақо йўл қўймасди, асло сўкинмай, уят сўзларни тилга олмай, ўз ҳикоясини шўху серҳарорат тарзда айтарди, умуман, ўзини одобли тутарди. Иш вақтида ва айниқса хўжайиннинг ўзи бўлган пайтларда устахонада гарчи ҳазилмутойибалар бўлиб турса-да, лекин айти шундай баодоб вазият ҳукм сурарди. Ўзини «мебелчи дурадгор», деб атовчи катта халфалардан бири (фамилияси Чемеринский эди шекилли) косиблар ҳаётига оид эски саргузаштларни ҳикоя қилишни севарди. Унинг бир шаҳарга келиб усталик унвонини олмоқчи бўлган халфа ва ўз шаҳри учун ажойиб бир соат ясаган соатсоз ҳақидаги ҳикоялари айниқса қизиқарли эди. Шаҳарга келиб ўзига усталик унвонини беришларини сўраган халфадан бирор намунавий буюм ясаб кўрсатишни талаб этибдилар. Халфа эса бир ой устахонага бекиниб олгану рангли тахтачаларга худонинг даргоҳидаги жамики ҳирс кўринишларининг суратини солиб, ғоят гўзал бир елпигич ясаган. Соатсоз борасидаги нақл ҳам таъсирчан эди. Бу уста ўз шаҳри учун шундай мисли кўрилмаган соат ясаганки, ҳар бир соатда унинг ичидан янги-янги одамчалар тўдаси чиқиб, турли оҳангларда соз чалар экан. Магистрат² бу соатни олгач, «уста бошқа бирортага шунақа ёки бундан ҳам яхшироқ соат ясаб бермасин», дея устани кўр қилиш ва уни то ўлгунича шаҳар ҳисобига боқиш ҳақида қарор қабул қилади. Кўр қилинганидан

¹ Челақ (украинча).

² Шаҳар маҳкамаси.

сўнг уста: «Соатимнинг ҳали ҳеч кимга айтилмаган бир сири бор, агар унга қўл уришимга ижозат берилса, мен ўша энг охирги, бениҳоя қизиқарли фокусни ҳам кўрсатган бўлардим», дебди. Магистрат бунга рози бўлибди. Устани олиб келиб унга соатнинг эшикчасини очиб берибдилар. Шунда уста соатнинг ичига икки бармоғини суқиб нимасинидир кавлаган экан, механизм дафъатан тўхтаб қолибди. Кейин қанчадан-қанча соатсозлар шу соат устида бош қотириб қийналсалар-да, ҳеч ким на унинг қаери бузилганини аниқлай олибди, на қайтадан юрита олибди.

Чемеринский анча ёшга бориб қолган, дунёда кўп кезиб, кўпни кўрган, камгап одам эди. Гарчи у ўзининг чеккан мусибатларини ҳеч қачон эсламаса-да, лекин унинг не-не машаққатларни бошидан кечирганлиги чеҳрасидан билиниб турарди. Ясама қатъият билан хаспўшланган хушфезъллик — бу одам характерининг асосий хислати эди. Гоҳо, устахонада ўйнаб қаттиқроқ шовқин солган пайтларимда у ишини тўхтатмай, менга бароқ қошларининг остига беркинган қоя-қора кўзлари-ла тикилиб:

Нагулють!
Тихо будь! —

дея қисқагина насиҳат қиларди.

У баъзан шунақа «хонаки» шеърчалар тўқишни яхши кўрарди (дарвоқе, унинг «нагулють» деган сўзининг қандай маънони англатишини ҳеч билолмадим). Бир куни айни ўқишмиз тугаган вақтда имтиҳондан сўнг «биринчи совриндор» сифатида китоб билан мукофотланиб қайтарканман, келиб шу мукофотимни Чемеринскийга кўрсатдим. У бошимни силаб, хийла вақт жим турди-ю, кейин қувончга тўлиқ ҳаяжонли овоз билан:

Нагулють!
Здоров будь!²—

дея хитоб қилди.

Унинг ҳазиллашиб кулганини ҳеч қачон эшитганим

¹ Жим бўл!

² Соғ бўл!

йўқ. Аммо у пан Станиславнинг қизиқ ҳикояларини завқ билан тинглар ва гоҳо уларга кўпинча шеър билан қисқача фалсафий хулоса чиқариб, шу фикрни бамисоли мияларга муҳрлаб қўйгандек бўларди. Кунларнинг бирида ҳар қайсиси ўзининг доною рақибининг аҳмоқ эканлигини турли шамаю ишоралар билан баён қилаётган эру хотин хўжайинларнинг узоқ давом этган баҳсини бардош билан тинглаб тургач, Чемеринский қора мўйловини қимирлатиб, пан Станиславга ўгирилиб қаради-ю, баланд овоз билан:

Бир охирий манзилга
Шошаймиз, дўстларим.
Аҳмоқ бўлиб баримиз
Яшаймиз, дўстларим.
Аҳмоқликча ўламиз,
Тепа-тупроқ бўламиз.
Лек ҳамма гап шундаки,
Аҳмоқлигимиз фақат —
Бировларнинг бурнига
Искатмасин қабоҳат,¹—

деди.

Бу сўзларни эшитган хўжайин лавлагидай қизариб кетди-ю, эру хотин ўртасидаги жанжал дарҳол тўхтади. Гарчи, хўжайин ҳам, бека ҳам Чемеринскийга ҳеч нима демасалар-да, лекин уни бир-икки ҳафтадан сўнг ишдан бўшатиб юбордилар.

IV

Шогирдликда яшаган Ясько Романовский менинг хотиротимда алоҳида ўрин тутди. Агар мени ҳисобга олмаганда, у уйдаги ёлғизгина ўспирин бола ва бинобарин, менинг бирдан-бир ўртоғим эди. Шўх, серҳаракат, тили ўткир, ишга қолганда анчайин бўшанг, чўрткесар ва мен учун ахлоқнинг ўтиб бўлмайдиган сарҳади ҳисобланган кўпгина масалаларда хурофотдан холи бўлган бу шаҳарлик тенгдошим ҳар нарсадан кўрқадиган мендай уятчан қишлоқи боланинг батамом акси эди. Шу боисдан ҳам

¹ Украинчадан таржима.

нинг мени шаҳар цивилизациясининг кўпгина нозик томонлари билан таништириб, менга соатга қараб вақтни билишни, соатнинг тўлиқ соат, ярим соат ва чорак соатда қанақа занг уришини, шаҳарда бораётганда қаердалигингни тахминлай олишни, керакли дўкон, кўча, устахона ва бошқа ишхоналарни топа билишни ўргатганлиги таажжубланарли эмас. Шу жўрамнинг раҳбарлигида мен ҳар якшанба ва ҳайит кунлари тушдан кейин Дрогобичнинг узоқ бир четига йўл олиб, унинг қариндошуруғлари ҳузурига борардик. Уйдан кетиш мумкин бўлмай қолган ва иш бўлмаган пайтларда у менга поляк лапарларини ва турли диний ашулаларни ўргатарди. Устахона бўшаб қолган пайтларда биз эскириб, варақлари титилган қўшиқнома устига энгашиб, таниш лапар нақоратини баралла овоз билан:

Ҳай, ҳай, кимлар соз чалди,
Раққослар ҳушни олди,
Лирасини янградиб
Домла ҳам келиб қолди!—

дея куйлардик.

Пулнинг қийматини биринчи марта Яськодан билиб олдим. Мен қишлоқда ҳамманинг пулни қадрлашини ва пул учун азобу уқубат чекишини кўрган эдим, ammo унинг одамга қандай фойда бера олиши — мен учун сир эди. Қишлоқликлар пулга атиги туз, қалампир ва этик тикиш учун чарм (яъни, менинг болалик фантазиямни ўзига жалб этмайдиган нарсалар)нигина сотиб олишарди. Пулларининг катта қисми «Штайрантом», деб аталадиган аллақандай номаълум бир чоҳга тушиб кетарди. Қишлоқликлар бу сўзни доимо қўрқа-писа айтишарди, шунинг учун ҳам мен уни қандайдир даҳшатли ва ваҳший бир нарса деб билишга ўрганиб қолган эдим. Баъзан қишлоқда қўлимга бир неча крейцер пул тушиб қоларди (одатда бадавлатроқ меҳмонлар қишлоқ болаларига «тешик кулчага» деб бир-икки крейцердан ҳадя қилишарди). Мен бу пулни нима қилишимни билмай, ё ўйнаб йўқотардим, ёинки онамга келтириб берардим. Бу ерда эса мен пулнинг турли нози неъматлар манбаи эканлигини илк марта уқиб олдим. Ясько менга пулни конфет, олма ва ёнғоққа айирбошлашни ўргатди, шаҳарда пулни ишлаб топиш ва сарфлаб-совуришнинг хилма-хил йўлларини айтиб берди, Дрогобичнинг Бо-

рислав ва Трускавец тош йўллари, Шўр ҳовуз ва туз кони атрофида жойлашган саноатли қисмида яшовчи гадойлар, мешкобчилар, латтафурушлар, суяк куйдирувчилар, фурушанда аёллар, боғбонлар ва бошқа тоифали майда заҳматкашларнинг не машаққатлар билан пул топиб, кун кечиришларини таърифлади. Дарвоқе, у жойларда Лишнянское, Задворное ва Зварицкое даҳалари аҳолисининг асосий даромад манбаи бўлмиш катта боғлар ҳам, пиёз, карам, картошка ва бодринг экилган полизлар ҳам йўқ эди. Бу ерлик косиблар ярмиси деҳқону ярмиси шаҳарликлардан иборат бўлган у ерликларни масхаралаб, «пиёзвойлар», деб аташар ва уларнинг мулойим талаффузли шевасидан кулиб:

— Целовеце, целовеце, мозет купите луцьку!¹— дея тақлид қилишарди.

Мен Ясько билан бирга шу косиб ва мардикорларнинг тор кулбаларига кирардим. Бозорда ҳар душанба кун қайноққина эт бўлақларини сотиб нон топадиган Якубова деган пўстирмафуруш танишим бор эди. Унинг эри аллақандай косиб бўлиб, уйига кам келарди. Бироқ мен бу ерда ҳам худди «холам»нинг уйдагидек ҳолатни кўрардим. Гарчи, Якубованинг дурустроқ бўйи басте ҳам, ҳусни рухсори ҳам бўлмаса-да, лекин шу хонадонда унинг амри устунлиги яққол сезилиб турарди. Ҳамма қўшнилари Якубовани яхши танишар, унинг эрини эса, мабодо эслашганда ҳам атиги «Якубованинг эри», дея тилга олишарди, холос. Умуман, шуни айтишим керакки, Дрогобич косиблари ўртасида саккиз йил яшаб, уларнинг турмуши билан яқиндан танишишим натижасида мен у ердаги аёлларнинг оилада бошчилик мавқеида бўлмасалар-да, ҳар ҳолда, эркаклар билан тенг ҳуқуқли эканликлари ҳамда ўзларининг ақл-идроклари, серғайратликлари ва ҳаммадан кўпроқ тезу толмас тиллари билан ажралиб туришлари ҳақида таассурот орттирдим. Ундан олдин ҳам, кейин ҳам мен ўз умримда украин тилида дрогобичлик баъзи мешчанкалардай тез гапирадиган ҳеч бир кимсани учратмадим. Бу аёлларнинг маънавий жиҳатдан ўз эрларидан устун туришларининг сабаби, афтидан, шуки, уларнинг косиб эрлари одатда ўтириб ишлайдиган механик меҳнатга ихтисос-

¹ Кишигина, ҳой, кишигина, балки пиёз сотиб оларсиз! (Украин тилининг бир шеваси.)

лашиб, ою йиллар давомида бир хилдаги шу иш устида қад букиб, ўзларининг руҳий тадбиркорлик, ғайрат ва чаққонликларини йўқотадилар. Рўзгор ишлари, болаларни асраш, экин парвариши, гоҳо иш устида буюртмачилар билан гаплашиб, баю баҳслашиш, тайёр маҳсулотни бозорга чиқариб сотиш каби юмушлар юқини ўз зиммаларига олган аёллар эса айни шу заҳматларни бажариш оқибатида ўзларини хўжаликка бошлиқ қилиб қўядиган фазилатларни орттирадилар.

Ясько мени қишлоқ болалари билмайдиган шаҳар эрмаклари билан таништирди: менга тўп ўйнаш, тухум думалатиш, варрак учуриш ва чумчуқларни тўр билан тутишни ўргатди. Бунақа эрмакларга унча ишқибоз эмас эдим, лекин шундай бўлса ҳам жўрам мени кузда якшанба кунлари Дрогобич атрофидаги Горкага, дарё ёқасига ва далаларга оборганида ундан бениҳоя миннатдор бўлдим. Биз у ерда тиканли олчанинг биринчи изғирин нафаси-ла бўзарган лаззатли меваларини теририб, кейин устахонада уларни қўрда пишириб едик. Уста Гучинский аллақачондир дарё соҳилининг қайси бир жойидан сирти ғадир-будур юмшоқ қумтош топиб олиб, уни тахталарни силлиқлашда керак бўладиган немза ўрнида ишлатар ва шу бондан ҳам Ясько билан мени янги тош запаси ҳозирлашга тез-тез юбориб турарди. Баъзан биз ўрмонга бориб, қўзиқорин терардик. Кичкинтойлик чоғимданоқ қўзиқоринларнинг қайсиси яхшию қайсиси зарарли эканлигини отамдан билиб олганим сабабли бу соҳада мен Яськога муаллим бўлиб олардим. Шунингдек, биз қушбоз хўжайиннинг қафасларидаги канарейка ва саъвалар учун турли ўтларнинг уруғини йиғардик ёки қол орқалаб, йирик ўрмон чумолиларини излардик. Ботқоқлик жойдаги зах уйда йигирма йилдан ортиқ яшаб, бод дардига чалинган «холам» бу чумолиларни қайнатиб, унинг сувида оёғини буғлатарди. Кеч куз Ясько билан менга янгидан-янги дилхушликлар келтирарди. Полизда сабзавот қазиб олишар, караму бодринг тузлашар, ҳовли саҳнида олов ёқиб, олхўридан повидло пиширишар, даҳлиздаги бошқа бир қозонда эса хўкиз пайлари ва тери қолдиқларини қайнатиб, ундан дурадгорлик елими тайёрлашарди. Бу ишларнинг биронтасини ҳам мен қишлоқда ҳеч қачон кўрмаган эдим. Ясько мен учун янги ва қизиқарли бўлган шу нарсаларнинг барчасини изоҳлаб

тушунтириб берар ва ўзининг ҳикояю ҳазиллари билан уларни янада қизиқарлироқ қиларди.

Яськонинг отасига қарашли уй ва полиз биз турган жойдан унча ҳам узоқ эмас эди. Жўрамнинг отаси яқиндагина Дрогобичнинг Борислав тош йўлидаги дарё тепасида қурилган «катта фабрика» деб аталмиш нефть ва тоғ муми тозалаш заводига ишга қатнаб, қайси бир портлаш вақтида қўлу оёқларини куйдириб қўйган эди. Ясько билан иккимиз ҳар якшанба куни касалхонага бориб, уни кўриб келардик. Бу — дарду изтироб ва кар-боль кислотаси ҳидига тўлган уй билан илк бор танишим эди. Саводхон чол Романовский «холам» Қошицкаянинг уйи атрофида айланувчи кичик дунёчанинг энг ёрқин юлдузларидан бири бўлиб, кўпни кўрган ақлли одам сифатида танилган эди. Касалхонада қайтадан биит бойлаётган пайтда унинг даҳшатли яраларини, боши тепасидаги тахтачага немисчалаб ёзилган «ВGrandwunden» (куйиш) сўзини, беморнинг ёнида ётган каттагина дуо китобини ва шу жафокашнинг изтиробни эмас, балки чексиз аламни акс эттирган заъфарон чеҳрасини кўрганим ҳали-ҳали ёдимда...

Шундан сўнг тезда Ясько отасининг соғайишини кутмасдан Гучинскийнинг устахонасини ташлаб кетди. Гарчи у тўрт йил мобайнида ҳунар ўрганган бўлса-да, лекин нимасидандир норози бўлган хўжайин уни шогирдликдан халфаликка ўтказишни истамасди. Мана, энди Ясько устахонадан қочиб, тугилиб-ўсган уйини ҳам ташлаб, ўзи билан атиги икки талер пул ва баъзи бир кийимларинигина олиб, шу «бойлик» билан Львовга жўнаб кетибди. Менинг тасаввуримда Львов дунёнинг жуда узоқ бир четида бўлиши керак эди. У вақтда ҳали темир йўл йўқ эди. Львовга аравада икки ё уч суткада бориларди, пиёда юрганнинг нақадар узоқ йўл босишини эса ҳатто тахминан ҳам билмасдим. Мен Яськонинг довюраклигига ҳайрон қолиб: «Нима мақсадни кўзлаганини ўзи ҳам билмаган, пулсиз, якка-ёлғиз бу бола қандай қилиб бундай сафарга отландийкин-а?» — дердим. Излаш ва ҳаяжонли дараксизлик ташвиши билан ўтган бир неча кундан сўнг Яськодан биринчи хатни олган она, ниҳоят, ўғлига нима бўлганини билди. Бу хат дурадгорлик устахонасида ҳам анчагина шов-шув кўзгатди. Уни устанинг ўзи баланд овоз билан ўқиб, дарҳол биринчи куни Яськонинг қайси йўлдан юриб,

қаерга етиб борганлиги ва қайси қишлоқда нону қатиқ
қотиб олиб, қайси корчмада тунаганлигини ёддан айтиб
берди. Шундан бошқа ҳеч қандай хабар менга келиб
етмади. Яськонинг Львовда қаерга жойлашиб, қандай
қисматга эга бўлганлигини шундан сўнг ҳеч қачон би-
толмадим. Уни мен отни чоптириб ҳайдаганда аравадан
гушиб қолган буюмдек бутунлай йўқотиб қўйдим.

V

Жума ва шанба кунлари Кошицкая «холам»нинг ба-
дий ижод қилиб сандиқларни безайдиган кунлари эди.
Ишнинг шу қисмини у кўпинча ўз зиммасига оларди,
зероки, унинг расмлари ўзининг кўз кўрмаган ҳафранг-
лиги ва қулоқ эшитмаган гулдорлиги билан ажралиб
турарди. Албатта, мазкур ижоднинг мана шу ҳар икка-
ла хусусияти ҳам алмисоқдан қолган азалий шаблон-
лардан четга чиқмасди-ю, лекин «холам» бўяш вақтида
ўз қўлига майл бериб, рангларни ўзгартиришни яхши
кўрарди. Чунончи, у сандиқнинг четларига лавлагиранг
қизил чизиқ ўрнига зангори чизиқ тортарди, гулнинг
поясини оқ ўрнига яшил рангга бўярди, афсонавий
«атиргул»нинг баргларини эса одатдагича уч парракли
эмас, балки тўрт парракли қилиб чизиб, доирасимон
ўзагига киноварь суркарди-ю, қийшиқ кулчага ўхшаш
баргларнинг бирини кўк, бирини сариқ ёки зангори,
қолганларини оқ рангли қилиб «безарди»; бутоқда мут-
лақо япроқ бўлмасди. Суратнинг ҳар икки четига ҳам
биттадан уч парракли «атиргул» ўрнатарди. Шу тарзда
ижод қила туриб, сандиқнинг атрофида айланиб, омил-
корона нигоҳ билан бутун картинага назар солади, гоҳ
яшил, гоҳ зангори, гоҳ қизил ё сариқ бўёқли тувакча-
ларни олиб, дам суратнинг у ерини сал тўғрилаб қўяди,
дам бу ерига гардишча чизади, дам бошқа бир жойига
чизиқ тартади: бу тафтишу тузатишлар то сурат «хо-
лам»нинг камоли соддаталаб дидини тўла-тўқис қониқ-
тиргунча давом этади. Айни вақтда унинг дудоғидан
тинмай қўшиқ қуйилади. Диний ашулалар украинча ва
полякча лапарлар билан алмашилиб туради. Ниҳоят,
шаклу бўёқлари ҳаттоки ибтидоий ёввойини ҳам ҳай-
ратга соладиган даҳшатли «атиргул»ни тугалларкан,
«рассом»:

Оғир жазо! Худонинг
Ғазаб ўти сочилди.
Лангиллама дўзахнинг
Дарвозаси очилди.
Эй, лаънати осийлар,
Бу қудратни кўрингиз!
Бирёна йиглаб, энди
Чуқур чоғга кирингиз!—

деб куйлайди.

Бирор минутдан кейин эса унинг яшил бўёқли мўй-қалам билан қуролланган қўли қизил юза устида яхудиёларнинг гажакдор зулфига ўхшаш кунгурагулчинлар чизади-ю, тили бўлса, энди анча ҳайратлироқ сўзутовушларни янгратади:

Қани, қани; кел, хоним,
Қалитингни ил, жоним!
Ҳей, ҳей, коляда!
Колядажон, коляда!
Буюргил, май берсинлар,
Қадаҳни тўлдирсинлар!
Ҳей, ҳей, коляда!
Колядажон, коляда!
Маст бўлайлик, куйлайлик,
Шон-шарафдан сўйлайлик!
Ҳей, ҳей, коляда!
Колядажон, коляда!

Дастлабки пайтларда мен «холам»нинг бадий машқларига бениҳоя завқ билан қараб, унинг диду маҳоратига қойил қолиб, мукамал асарларига мафтун бўлардим. Менга ҳаммадан кўпроқ суратларнинг бирор муайян бўёқ билан (асосан киноварь ва синька билан) соф якранг қилиб бўялган жойлари ёқарди. Белилни севмасдим, сариқ бўёққа эса нафрат билан қарардим. Шунинг учун ҳам Ясько сариқ бўёқ билан зангори бўёқни аралаштирганда, ўзимга манзур яшил бўёқ ҳосил бўлишини менга биринчи марта кўрсатиб берганда жуда таажжубландим. Бўёқларни тоштахта устида қориб, ишқалаб пишитиш ва тегишли тувакчаларга солиб қўйиш вазифаси Яськонинг гарданига юкланган эди. Айниқса кўргошинли белилни ва сариқ оҳрани қориб пишитиш жуда қийин эди. Бу ишда Ясько менинг ёрдамим-

ни бажонидил қабул қиларди. Биз икқовлон узунчалоқ ясси қайроқни тўрт қўллаб тутардигу, то бўёқнинг эзилиб майдаланмаган бирорта зарраси ҳам қолмагунча уни тахтатош устида зўр бериб ишқаб юргизардик. Одатда ҳамма бўёқлар дурадгорлик елими билан аралаштирилган сувда эритиларди. Аммо баъзан ёғлиқ бўёқ тайёрлашга ҳам тўғри келарди. Фақат қимматбахо сандиқ, шкаф ва каравотларгина ёғлиқ бўёқ билан рангланарди. Шунда ҳам атиги яшил бўёқ ишлатиларди, холос. Хонадон буюмларини яшил рангга бўяш, афтидан, қадимдан қолган жуда эски одат бўлса керак, зеро «яшил ўрин» образи ҳатто қўшиққа ҳам кирган. Ясько кези келганда, шу қўшиқни куйлашни яхши кўрарди: темир куракча билан тўхтовсиз кавлай туриб, қозончада алифли каноп ёғини қиздираётганидами ё сариғу зангори рангларнинг аралашмасидан ҳосил қилган яшил бўёғини эзиб қораётганидами, албатта, хўрозга ўхшаб кўзини қисиб оларди-ю, секин:

Безаб янги уй тўрин,
Ярқирар яшил ўрин.
Ҳой ўрин, гўзал ўрин,
Қим бош қўяр кўксингга?
Қим тонггача дил қўрин
Бахш этади ўзингга?—

деб хиргойи қиларди.

Умуман, устахонада қўшиқлар жуда тез-тез жаранглаб турарди. Сирасини айтганда, бўёқ билан мўйқалам беихтиёр дилни сайратиб юборарди. Биргина уста Гучинский куйламасди, холос. Мен бўлсам, устахонада айтиладиган қўшиқларнинг ҳаммасини тез ўрганиб олиб, ҳар бир хонандага ўзимнинг чийиллама овозим билан жўр бўлардим. Учинчи йили мен сандиқларни безашда «холам»га ёрдам қиладиган даражага етиб қолдим. Бир қўлимга мўйқаламу бир қўлимга бўёқли тувакчани ушлаб, нақадар зўр қувонч билан сандиқ атрофида гирдиқапалак бўлардим! «Холам»нинг ижод намуналарига тақлид қилиб, беҳад ғурур билан сандиқларга шунақа қулинг ўргилсин «атиргул»ларни чаплаб ташлардимки, ҳатто «холам»нинг ўзи ҳайратланиб бошини ушлаб қолар, пештахталари олдидан югуриб келган халфалар эса менинг бўяма-чаттиларимни кўриб, қотиб қотиб кулишарди. Шундай бўлса-да, мен бўяган сан-

диқларга талаб зўр эди: харидорлар ғайриодатий тарзда безалган бу сандиқларни яхши рағбат билан сотиб олишарди. Мен келажакда сандиқ бўйиш мутахассиси бўлиб етишишга тайёр эдим, лекин тақдир қўлимга мўйқалам ўрнига бошқа, оддий қаламни тутқазиб қўйди. Кейинчалик одам ўз ҳаётининг сермашаққат сўқмоқлари-ю, ғаройиб бурилишларига ўгирилиб қараса, беихтиёр фатализм назарига аста-секин ёндаша бошлайди.

Гучинскийларнинг иши яхши юришиб борарди. Сандиқларга талаб шунчалик катта эдики, гоҳо ҳафтанинг охирида устахонанинг деярли ҳаммаёғи тайёр сандиқлар билан тўлиб кетарди. Бундай ҳолларда кечқурун менга бирорта сандиқнинг устидан ўрин тўшаб берардилар. Устахонада иш эса тун оққунча давом этарди. Кечаси мен ётган сандиқнинг бир четига иккинчи сандиқни, унинг устига учинчисини қўйиб, шу тарзда устахонани то шифтгача сандиқ билан қалаб ташлашарди-ю, эрталаб уйқудан уйғонганимда эса ўзимни худди чуқур қудуқнинг тубида ётгандек ҳолатда кўрардим. Фақат шундагина кўзимни уқалаб овоз берардим сандиқ уюми олиб ташлангач, мен бу ажабтовур уядан қутулиб, ташқарига чиқардим. Баъзан менга янги тобутларнинг ичида ухлашга ҳам тўғри келарди. Устахонада тайёр тобутлар жуда кўп уйилиб қолган пайтларда тору танқисликдан уларни қўйишга жой топилмасди. Шунда тобутни мен ётадиган тахта ўриндиқнинг устига қўйишардилару менга эса тобутнинг ичига ўрин тўшаб берардилар. Мен бўлсам, тобутнинг ҳақиқий хўжайинининг абадий уйқусининг муқаддимасини бошлаб бериб, шу жойда тинчгина ухлардим. Лекин онам бундан хабар топгач, келиб норозилик билдирди. Шундан сўнг менга тобутларнинг ичига ўрин тўшамайдиган бўлишди. «Холам» эса «Бундан менинг хабарим йўқ, Ясько ҳазиллашиб бир неча марта тобутнинг ичига жой тўшаб берибди», дея, чоғимда, ҳатто узр ҳам сўради.

Гучинскийлар хонадонида яшаётганимнинг учинчи йилида улар қўшни кўчаларнинг бирида ўзларига ёғоч уй қура бошлашди. Қизиқувчан камина бу ерда бинокорлар иши устидан ҳамда шу шахрий иморат қурилиши билан боғлиқ бўлган кўп сонли машмашалар устидан кузатув олиб боришнинг гоят кенг майдонига эга бўлди. Мазкур иморат билан боғлиқ бўлган дастлабки

можаро эса Гучинский билан «холам»нинг бир куни кеч-қурун кайфлари роса ошган ҳолатда шаҳардан катта бир халта пул орқалаб келганликларидан бошланди. Эру хотиннинг гапидан билишимча, улар дурадгорлик цехидан ўша вақтда каттагина пул бўлган юз йигирма гульден миқдориде ссуда олишибди. Цех кассаси шу ссуданинг ҳаммасига нуқул сариқ чақаларни санаб берган экан, улар пулни халтага солиб, халтани узун бир таёққа осиб, таёқнинг икки учини эса елкаларига қўйиб олишибди-ю, уни бамисоли Фаластинни томоша қилаётганда йўл-йўлакай қаердандир ўғирлаган ғоят каттакон бир бош узумларини Исо пайғамбар лагерига элтаётган қадимий яҳудийлардек кўтариб бораверишибди. Цехда ссуда берилиши муносабати билан бўлган базми жамшид авжиге чиқиб, хўжайин билан бека алламаҳалгача ўша ерда ўтириб қолишибди. Тун қоронғи, йўл серлой, пул халтаси оғир, эру хотиннинг оёқлари эса хийлагина чалиша бошлагач, табиийки, ҳар иккаласи лою лушқага беланиб, ҳориб, бир-бировларидан ғазабланиб уйга қайтишди, айём куни эса зўр ғалва билан тугади. Жаҳл устида бека хўжайиннинг ниҳоят ўз қасамини бажо келтириб, фақатгина битта оёғини эмас, балки иккала оёғини ва бунинг устига калласини ҳам уч карра синдиришини тилади. Хўжайин эса дурустроқ жавоб тополмай, каттагина чуқур тунука дуршлагни Кошицкая «холам»нинг бошига қойилмақом қилиб қоплаб қўйган эди, «холам» баайни темир ниқоби туширилган қадимий рицарча шлемни кийгандай бўлди-қолди. Лекин дуршлагнинг чети боёқишнинг бўйнини қолипбанд қилиб қаттиқ қисиб қўйди. Кейин Ясько билан икковимиз то тунукани қайириб, «холам»нинг бошидан унчалар ҳам қулай бўлмаган бу қўлбола шлемни суғуриб олгунча, роса тиришиб, ҳолдан тояёздик. Шу унутилмас кечадан сўнг «холам» икки кун тўшакда ётди-ю, учинчи куни ўрнидан туриб, сандиқларни безашга киришгач, поляк лапаридаги хўжайиннинг Войтек деган номи зикр этилган байтни ошкора заҳархандалик билан қайта-қайта такрорлаб, дам-бадам эри турган томонга мўйқаламни ғазаб билан силкитиб:

Қору тошлар устидан Войтек чопар иштонсиз:

Халқ кулади хахолаб, дейди: «Мана, имонсиз!—

дея писанда қиларди.

Хўжайин пештахта олдида туриб ишлар ва ҳар гал шу сўзлар айтилганда лавлагидай қизариб кетарди.

VI

Базилианлар қарамоғидаги нормал мактаб деб аталмиш бошланғич мактабни тугатгач, мен бошқа квартирага кўчдиму Кошицкая «холам» ўзининг дурадгорлик устахонаси билан бирга менинг назаримдан узоқлашди. Фақат орадан анча йил ўтиб, университетда ўқиётган пайтимдагина унинг оилавий можароси ғамгин фожиа билан тугаганини эшитдим.

Тўй шамлари унга тўғри башорат қилгану, лекин келажак қисматини тўлиқ баён этмаган экан. У ўзидан анча ёш бўлган иккинчи эридан бева қолди-ю, учинчиси уни гўрга тикди. Мана шу қотил учинчиси — бод касали бўлди. Бевақт вафот этган Гучинский ўзидан кулфатли хотира қолдирди: у ссуда кассасидан йирик суммани қарз олган қайси бир таниши учун кафиллик берган экан. Уша таниши ссудани қайтариб бермаган. Оқибатда Гучинский ўлгандан сўнг тезда касса унинг янги уйини тортиб олиб, фалаж бўлиб ётган қари бемажол бева хотинни эса кўчага чиқариб ташлаган. Шўрлик бутунлай шол бўлиб, ҳаттоки тиланишга ҳам боролмай қолган, фалаж оёқларини ўз ортидан судраб, қўллари билан эмаклаб юришга мажбур бўлган. Шу тарзда у ўз кунларини муқаддас Троица черковининг бўсағасида ёки поляк костели олдида ўтказарди. У илтижо қилмай, садақа тиламай хомушгина ўтирар, илгариги танишларидан биронтаси бир-икки крейцер берганда эса қандайдир майлсизлик билан қўл чўзарди. Сўлиб, ранги заъфарондай сарғайиб, чеҳрасини ажин босиб, бармоқлари бод таъсирида чангак бўлиб қолган жафокашнинг фақат кўзларидагина ақлу ғайрат нури порларди-ю, бироқ шу нур ҳам чуқур ғам булути билан қопланган эди. Ҳа, баайни фабрикада куйган Романовскийнинг изтиробли чеҳрасида ўз сояси-ла илк бор менга намоён бўлган ўша мусибат булути билан қопланган эди. Эвоҳ! Овлоқ шаҳру қишлоқларимизда қанчадан-қанча шундай порлоқ ва шижоатманд кўзларни сўндирмади шу булут!

[1902]

«КУШАНДАЛАР»

*Городецкоелик Манянинг Яновское яқинида
тўррвчи Касяга ёзган мактуби*

Фельштин, 26 август 1846 й.

Қимматли Касяжон!

Сенга Фельштиндан хат ёзаётганимга ва шу хатни ўзинг билан учрашишимдан роса бир ҳафта олдин олишингга таажжубланма. Кутилмаганда рўй берган бир воқеа бизнинг компаниямизнинг Кальвариядан Львовга қайтишини кечиктириб қўйди. Худди шу воқеа ҳақида сенга ёзмоқчиман. Сендан илтимос: онамнинг олдига бориб, ҳаммамизнинг соғу саломатлигимизни ва аҳволимиз яхшилигини хабар қил. Личаковскоелик компания билан бирга қайтолмаганимиз учун ксёндз-капуцин Валигура айбдор,— биласанми, оппоқ соқолли муҳтарам бу чол узундан-узоқ баёни асрор сўрашни яхши кўради, одамнинг виждонини қўзғата билади. Тўғрироғини айтсам, ҳамма гуноҳ ксёндз-капуцинга бутун гапни валдираб билдириб қўйган аҳмоқ Юлька Передятковичда... Аммо гапнинг энг тўғриси шуки, манави даҳшатли одамлар айбдор,— оҳ, парвардигор, шу қадар қўрқиб кетдимки, агар ўша кечани эсласам, ҳали-ҳали мени титроқ босади!— ҳа, ўша мазурлик лаънати кушанда аблаҳлар айбдор.

Бир оз сабр қил, мен сенга бўлган воқеани батафсил таърифлаб берай. Лекин эсингда бўлсинки, бу хатни онамга ўқиб бермайсан. Тушундингми? Ҳеч кимга ҳам ўқиб берма... ҳаттоки пан Игнацийга ҳам кўрсатма, бўлмаса, юзи кўзингни юлиб оламан. Иннайкейин, унга кўп таманно қилиб, кўзингни сузаверма. Чунки агар у менга хиёнат қилгудек бўлса, уни ҳам, мени ҳам, сени ҳам ер ютгани яхшироқ бўлади. Энди эса, жонгинам, азиз қадамжога қилган сафаримизда қандай қизиқ воқеаларни бошимиздан кечирганимизни эшитиб ол.

Ўзинг билганингдек, бизнинг компаниямиз 15 август-

да Львовдан сафарга чиқди. Бу йил биз билан бирга бормаганингга ачинишинг мумкин. Умуман, мен отаннинг нима сабабдан сенга рухсат бермаганига тушунолмай қолдим. Ҳадеб насиҳатгўйлик қилаверадиган бунақа қари жаврақиларни ҳечам жиним ёқтирмайди-да. «Қиз халқига уни қилиш одобдан эмас, буни қилиш одобдан эмас, яна алланима балони қилиш ҳам одобдан эмас», дейишади. Йигит киши нима ишни қилмасин, ҳаммаси одобдан бўлади-я. Нима дейсанки, йигитлар қайнаб куйилиши керак эмиш. Қизга бўлса ҳатто катта компания билан бирга муқаддас Кальварияга бориб келиш ҳам одобдан эмас.

Бу гай компаниямиз унча ҳам катта эмас эди. Ҳаммамиз эллик киши бўлиб, шундан кўпчилиги городецкоеликлар, баъзилари яновскоелик ва бойколиклар эди, деярли бариси таниш одамлар эди. Йўл кўрсатувчимиз Винцентий чол эди. Биласан-ку, худди муқаддас Аннанинг қаршисида ҳовлиси бор, ҳа, ана ўша эди. У жуда ҳудоғўй одам экан, девончасидаги ашулаларнинг ҳаммасини бир оҳангда куйлайди. Қальварияни-ю, ҳамма қадамжоларни ва йўлларни эса айни ўзининг беш бармоғидай биледи. Исо пайғамбарнинг эҳтирослари ва зуннорий йўлдаги бандаргоҳлар ҳақида гапира бошласа борми, ибодатхонанинг атрофига мингларча одамлар йиғилишиб, унинг сўзларини тинглашади, кўплари йиғлашиб, унинг косасига худди ксёндз-капуциннинг дуо ўқиётган пайтидагидек пул ташлашади. Аммо у жуда-жуда хуштабиат одам, қулоғи бир оз карроқ, кечаси жуда қаттиқ ухлайди. Бутун компаниямиз билан квартирага жойлашамиз, шомлашиб оламиз, Винцентий ўз қавмларини санаб чиқади-ю, баланд овоз билан дуо ўқий бошлайди, биз «Мира заступница» деган ашулани хор бўлиб ўқиймиз. Кейин пан Винцентий:

— Энди, болаларим, бориб ухланглар, худо ёрлақасин сизларни!— дейди.

Унинг кундузги заҳмати шу билан тугайди: эркаклар хужрасидаги бурчагига кириб олади-ю, бирор минутдан сўнг эса шунақаям хуррак ота бошлайдики, деворларларзага келади. Ешлар бўлса, шу вақтда — ўзинг биласан, сенга айтиб ўтиришининг ҳожати йўқ.

Биз ўзимизнинг хотин-қизлар бўлмамизга пани Гжехотковани ётоқбоши қилиб сайладик. У онангнинг қўшнисини бўлади, уни мендан кўра яхшироқ билсанг керак.

Шунақаям вайсақи хотинки, худо кўрсатмасин бунақасини! Ғийбатчилигини айтмайсанми! Ҳар бир одам ҳақида бирон нарса дейди, ҳар кимнинг айбини топади. У одамга бир марта қараса, бас. Дарров унинг жамики сиру асрорини билиб олади, ҳеч кимдан ҳеч қанақа яхши фазилатни топмайди, фақат ундан ёмонлик топади, холос. Сафаримиз вақтида мен бу хотиндан ўзимизнинг барча танишларимиз ҳақида шунчалар кўп хилма-хил гапларни эшитдимки, э, худо!— бунни айтган билан тугатиб бўлмайди. Сен, шўрлик, гапхўрликка олдиндан иштаҳангни очиб туравер. Келсам, айтадиган гапим етиб ортади. Сенинг Юзекинг ҳақида ҳам, Кароль ҳақида ҳам, гердайма Милкани биласан-а, ўша тўғрисида ҳам, хуллас, ҳамма, ҳамма ҳақида қизиқ гаплар бор. Эшитиб роса маза қиласан!

Компаниядаги ёшларга, айниқса, қизларга мөн бошчилик қиламан. Биргина қизлар эмас, ҳатто йигитлар ҳам менга бажонидил итоат қилишади. «Панна Маня нимаики деса, шундай бўла қолсин», дейишади. Гжехоткова кун бўйи санғиб юриб, шунчалар ҳам вайсақилик қиладики, тили тегирмоннинг паррагидай айланади,— тилининг узилиб тушмаганига ҳайрон қоламан! У бир тўшакка ё похолнинг устига ётиб олса, бас, дафъатан худди унга тушган каламушдай ухлайди-қолади. Мен бўлсам, қўноқда ҳамма иш устидан назорат қилишим, ҳамма ишни кузатишим, ҳар ишга кўмаклашим, ҳаммани жойлаштиришим керак. Кечаси ҳам айни шундай... Аммо бу ҳақда кейинроқ айтаман, ҳозир эса, қўй, мен гапни охиридан бошлай қолай.

Эрталаб наҳорий дуони муқаддас Анна ибодатхонасида эшитиб бўлгач, биз тантанавор юриш қилиб ашула айтиб, Городецкое заставасига йўл олдик. Застава ортида аллақачон бизни ўнта арава кутиб турган экан. Биз ҳар аравага бешовлон жойлашиб, йўлга равона бўлдик. Олдинги аравада пан Винцентий, охирги аравада пани Гжехоткова ўтириб боришди. Бутун компаниямизни кўриб бориш учун пан Винцентий аравакашга орқасини ўтириб ўтириб, бор кучи билан:

Улуғвору, гўзал юлдузсан,
Кальвария Марияси,
Сенга тасанно!—.

дея хириллаб хиргойи қилади.

Айни шу вақтда катта ёшдаги аёллар тушган охирги аравада пани Гжехоткованинг мушукдай минғирлаб:

Кимга ҳазрат Иосиф бўлса мададкор,
Уша банда дунёда бўлур бахтиёр,—

дея куйлаётган овози эшитилади.

Ўртадаги араваларда қизлар билан йигитлар аралаш ўтириб, ҳазиллашиб хахолашади. Пан Бронислав бўлса (унинг қанақа енгилтаклигини бир кўрсанг эди!), ўзининг эчкинамо овози билан аллақай:

Ушбу водий кўйнида
Мен абжир чўпон,
Йўл юрдиму, чўл кездим,
Мол боқдим ҳар он.
Аммо ўлан, жон ўлан,
Бу янгиликни —
Эшитмадим, билмадим,
Дўстлар, ҳеч қачон,—

деб чўзиб қўшиқ айта бошлади. Худди дуо ўқиётгандай бўлиб, осмонга бақраяди-ю, ўзи бўлса, пайт пойлаб Юльканинг биқинини чимчилайди. Юлька бирдан овозининг борича чинқириб, бобиллаб кетди-ёв!

— Пан Бронислав! Нима қиляпсиз?

— О, кечирасиз!— деди пан Бронислав ашуласини тўхтатиб.— Бу водийда мен ҳеч бўлмаган эдим, бу ерда акс садо узоқ-узоқларга эшитилар экан.

Мен пан Брониславнинг Юлькага анчагина майли борлигини ёки,— хо-хо-хо! Святие Пятницадаги қари дьякон айтганидек, «сурилма» бўлганини бундан олдин ҳам сезган эдим. Юлька бўлса, биласанки, роса айёр-да! «Шайтони бекавуш-маҳси», деганлари айни шунинг ўзгиңаси-да! Билмаган одам уни фаришта деб фаҳмлаши мумкин. Эғнига оқ кўйлак кийиб, белига зангори шойи тасмани боғлаб олган, ўзи ҳам камтару камсуқумгина, башараси ҳам рангпар, борки, уни кўрсанг, монастирь меҳробига қўйишга арзийдиган, дейсан-да! Қўлида «Золотой алтарик» дуо китоби, киссасида диний девонча; пичирлаб дуо ўқигани ўқиган, эркакларга, ақалли, қиё боқиб ҳам қарамайди. «Ҳа, қараб тур ҳали, агар ўша сендақа фариштанинг попугини пасайтириб қўй-

масам, отимни бошқа қўяман»,— дедим ичимда. Пан Бронислав бўлса, қарасам, унга бутунлай оғиб боряпти-да. Афтидан, у фақат шунинг учунгина бизнинг компаниямизга қўшилган бўлса керак. Мен бўлсам, гапнинг нимадалигини дарров фаҳмлайман.

Брониславни ўзинг биласан-ку. У чиройли, хушқомат қувноқ йигит. Байкада отасининг тошдан қурилган иморати бор, онаси сабзавот сотади, ўзи эса аллақайси бир дўконда приказчикликни ҳам ўргана бошлаб, ташлаб қочган, дурадгорга шогирд ҳам бўлган, сал-пал илм ҳам олган, хуллас, ҳар эшикка бош суқиб, ҳеч бир ишни ёлчитмаган. Қўйки, бунақа ишەқмас ландавурни ҳеч қаердан тополмайсан. Қизларга шилқимлик қилишдан бошқани билмайди. Бир куни, қарасам, унинг отаси менинг онамга шундай деб гапириб ўтирибди.

— Мен Бронекимнинг келажакдан жуда хавотирланаман. Бўлмағур бола. Ҳозир ўзим тириклигимда у хўжақўрсинга ул-бул ишни қиляпти-ю, лекин аниқ биламанки, ўлганимдан кейин орадан бир йил ўтмасданоқ бу хумпар бутун молу мулкимни кўкка совуриб, жаҳонгашталикка кетади ёинки жиноятчиликка киришади. Қанийди энди уни сизнинг қизингиздай уддабурон, қаттиққўл қизга уйлантирсагу боланинг жоловини ўз қўлига олиб, бу лаллаймани одам қилса!— дер эди у.

Мен орқадаги хонада туриб, уларнинг гапини эшитдим узимча: «Оббо, айёр чол-е! Кўзлаганингни қара-я! Ўғлининг ярамаслигини кўра-била, уни менга унаштириб, гарданамга кулфат юкламоқчи бўлади-я! Чучварани хом санабсан! Ҳали қараб тур, мен сенга роса яхшисини топиб бераман. Беақл ўғлингга бемаза келин оласан! Бир-бировига жуда мос тушади», дея хаёлимдан ўтказдим. Шу чоғ Юлькани эсладим. Кўпдан қасдим бор унда. Ҳали ундан Станислав учун ўчимни олганим йўқ. Менга майл қўйиб юрган Станиславни биласан-а? Юлька ўшанга мени ёмонлаган экан. Станиславнинг гапига ишониб, мени ташлади-ю, «Золотой козел»лик ғилайкўз Ядвигага уйланди. О, мен бунинг учун Юлькани ҳеч қачон кечирмайман. Худога шукурки, мен бу муродимга ҳозир қисман эришдим. Юлька ҳали Қальварияга қилган сафаримизни ҳам, менинг сабабкорлигимни ҳам умрбод унутмайдиган бўлади. Кел, гапнинг буёғини эшит, сенга батартиб ҳикоя қилиб берай.

Шундай қилиб, биз Львовдан соат ўн бирларга яқин жўнадик. Ҳаво жуда ажойиб, кун иссиқ эди. Ҳаммаёқ дала. Кўпчилигининг ғалласи ўрилган. Даладаги ғарамлар эса худди осмондаги юлдуздай кўп. Одамлар ишлашяпти. Қўшиқлар эшитилади, у ён-бу ёнда тутун кўринади, ўроқчилар гулхан ёқишяпти, трубкаларини бурқитиб, тамаки чекишяпти. Йўл араваларимиз кўтарган тўзон билан қопланган, теварагимизда эса, гоҳ ўнг, гоҳ чапда ўрмон шовуллаб, салқинга чорлайди. Лекин бизга насиб қилмаган бу. Зиёратга жўнаганингдан кейин иссиққа ҳам, чангга ҳам, дуч келса, ёмғирга ҳам, лойга ҳам чидашинг керак. Худо бу азиятларимизни ишобатга олиб, гуноҳларимизни кечиргай.

Тезда қўшиқчиларимизнинг томоғи қақраб қолди. Ашула тиниб, гап бошланди. Катталар ўтирган араваларда суҳбат тинчгина борарди, ёшлар минган ўртадаги араваларда бўлса, сенга айтмасам ҳам бўлади, шовқин жуда зўр эди. Ҳазилу қаҳқаҳа авжига чиққан. Дам-бадам қизлардан бирортаси қийқариб қолади: «Вой, вой, вой! Қисворди-ю! Ҳой, ким мени бундай тортяпти. Пан Станислав, яхшими шу қилиғингиз!» Йўлнинг ўнқир-чўнқирларига тушиб кетганда ёки ғилдирак бирор тошга шашт билан урилганда эса шундайям қаттиқ зарб ейсанки, нақ кўзингдан олов чиқиб кетади. Бундай ҳолларда ҳар бир аравадан атиги: «Вой-вой-вой! Оҳ, матка бозка! Езусл! Оҳ, йўлгинаси қуриб кетсин-е!»— дейишганини эшитасан, холос. Гапнинг қисқаси, сенга узоқ таърифлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ, ўзинг неча марта-лаб сафар қилгансан, аравада боришнинг нималигини яхши биласан.

Мшанаяда, одатдагидек, отларни ўтлатдик. Винцентий чол азбаройи ҳиссиётининг жўшганидан қиттак отиб ҳам қўйди. Нима дейсанки, офтобда боши оғриб қолган эмиш. Биринчи аравадан унга жой бўшатиб беришга тўғри келди. Ётиб олди. Биринчи аравадан бир кишини иккинчи аравага ўтказишди, иккинчи аравадан эса бир кишини бизга беришди. Сиқилиброқ ўтиришга мажбур бўлдик. Араванинг четида пан Бронислав, унинг ёнида Юлька, қари ориқ кампир Шутейнова момо бўлса Юльканинг нариги ёнбошида ўтириб боришди. Пан Бронислав дам-бадам:

— Панна Юлия, момони четга суриб юборманг бунақа!— дея қўлини чўзиб, кампирни берироққа торт-

гандай бўлади-ю, аслида эса Юлькани қучоқлайди. Юлька олдин аччиқланиб, қизаринди, туриб бошқа жойга ўтирмоқчи бўлди, сал авраганимдан кейингина ҳовридан тушди, шундаям зардаю фироқ билан хўппа шишиб, Брониславдан юзини ўгириб, жимиб ўтирди.

Кечқурун Городокка келдик. Бу ерда тунашимиз учун тўрт уйдан бизга — қизларга алоҳида олдиндан жой ҳозирлаб қўйилган эди. Тунимиз тинч ўтди. Отлар бир оз дамини олгач, аравалар биз ухлаб ётганда кечалаб Львовга қайтди. Городокдан Қальварияга пиёда бориб, у ердан яна пиёда қайтишга тўғри келди.

Бунақа саёҳатнинг қанақа ўтишини ўзинг биласан. Олдин ҳамма нарса жуда қизиқарли, янги, ёқимли бўлиб кўринади-ю, лекин ҳорғинлаша борганинг сайин қадам босишинг оғирлашиб, бутун манзара тобора зерикарли ва жирканчироқ бўлиб туюла бошлайди. Томоғинг қақраб, ташналикдан қийналасан, дунё кўзингга қоронғи бўлади, йўл ҳаддан ташқари чўзилиб кетгандай кўринади, то бир симёғочдан иккинчисининг олдига етгунингча бутун бир умрни яшагандай бўласан. Шу алфозда Городокдан Тулиголовога оқшомга яқин судралишиб етиб борганимизда оёқларимиз чидаб бўлмайдиган даражада оғир, бутун суякларимиз зирқирар, юрагимиз эса шундай ғаш эдики, худди баримиз биргалашиб йўлда кимнидир сўйиб келаётгандек, бизга ҳатто бир-бировимизга қараш ҳам нохушу малол эди.

Буларнинг бариси менга олдиндан таниш эди. Аммо ҳозир деҳқонларнинг омбору қўйхоналарида ҳаммамизнинг биргаликда тунашимизни ҳам билар эдим. Эҳ, бу қанақа шодлик, қанақа кўнгилхушлик-а! Афтидан, бу машаққатда ўтказган барча кунларимиз учун худонинг берган мукофоти бўлса керак. Мана, ўта ҳориган завворлар диний ашулаларни базўр айтиб, қишлоққа кириб келди. Қўналғага етсак бўлгани. Иннайкейин ҳовлининг тўрт тарафига тарқалишиб, ҳар ким ҳар жойга ўзини ташлайди, художўйларимиз тахта супанинг, пичаннинг, хирмоннинг устига чўзилиб олишади, қўлу оёқларини ёзишиб, ҳорғин суякларини ростлашади! Мана, қишлоқнинг йигит ва қизлари аллакай атрофимизни ўраб олишади. Икки крейцер учун улар қудуқдан сув келтириб, ёғоч бочка-ю, челагу сопол товоқларни тўлдириб беришди; йўловчиларимиз ювинишиб, чангга

беланган бет, қўл ва бўйинларини поклай бошлашди. Баъзилар қўшни ҳовлиларга югуришиб, ким нимани ёқтирса шунини сўраб, қатиқ, сув ва қаймоқ буюришди. Тезда каттакон кўзаю хурмаларини кўтариб, товоғу тувакларини қўлтиқлаб, жавдар нону тоза сариёғлари билан иштаҳани қитиқлаб бирин-кетин қишлоқи бекалар кела бошлашди. Ҳовли саҳни хушчақчақ шовқинга тўлиб кетди. Чарчаган завворларга янгитдан жон киргандай бўлди. Йигитлар ўн минутча дам олгач, худди йўл азобини мутлақо кўрмагандай бўлиб, тетикланиб, ўринларидан сапчиб туришди, қизлар биринчи хурмачадаги қатиқни ичиб бўлган заҳотиёқ кайфлари чоғланиб, чеҳралари ёришиб, ҳаракатчанроқ бўлиб қолишди. Ҳаттоки пани Гжехотковадек кимса ҳам чўнқайиб ўтириб олди, аҳён-аҳёнда гапга аралашиб, «ўзини баодоб тутган ва панна Юлькага акаларча жонкуярлик қилган» пан Брониславни мақтай бошлади.

Дилкаш овқатланишимиз сершовқин умумий суҳбат у ҳазил-мутойиба билан ўтди. Сўнгра то қоронғи тунгача маъбуда ҳайкали олдида художўй қўшиқлар айтилди. Бир маромда жаранглаб турган тиниқ овозларимиз далалар ва қўшни қишлоқлар устида сузиб, Стрвяжу Болозва осмонининг қаеридадир кулранг туман қўйнига шўнғиб кетарди... Иннайкейин иссиққина янги картошкаю сариёғ, сутли бўтқа ва сузмали клёцки тановул қилиб, енгилгина шомлашдигу, ниҳоят, уяга кирдик. Ҳа, уяга! Муболағасиз, гапнинг том маъносида — уянинг худди ўзи эди у. Уйда кўрпа-тўшак, уяда эса, жами мавжудотларникидек хас-хашак бўлади. Бизнинг қароргоҳимиз қўйхона бўлганидан, унинг бир томонидаги сомон устида эркаклар, бошқа томонидаги пичан устида қизлар, ўртадаги — сиртига сомон тўшалган кенг хирмон устида эса катта ёшли аёллар. Бунақа ётоқжойларни сенга таърифламай қўя қолай, қимматли Қасяжон, уларни ўзинг биласан. Қандай бу ажойиб-а! Қанчадан-қанча ҳазил, кулги, шўхлик, лофғўйликлар бўлади бу ерда! Лоақал қоп-қоронғи жойда ярим яланғоч ҳолатда истаганингча ағанаб ётишининг ўзи ҳам нақадар гайриодатий ва ажойиб! Қизларнинг бирови «кимдир оёғимни босиб олди», деб чийилласа, иккинчиси «кимдир оёғи билан сочимни тортқилади», дея, учинчиси эса юбкасини йиртганлари боисидан зорланади. Қўйхонанинг нариги четидан эркаклар гап қотиб, гоҳ

сичқонлар билан, гоҳ ажиналару, гоҳо қурбақалар билан қўрқитишади, қизлар ҳар гал уларга чинқиригу қаҳқаҳа билан жавоб беришади. Пастда, хирмон устида ётган катта ёшли аёлларнинг говури тинганда қизлар ўртасида шивирлашлару, «пиқ-пиқ» кулишлар бошланади. Гўё уларга ҳамоҳанг бўлгандек нариги четдан эркаклар суҳбатининг секин гулдираши эшитилади. Охири, Винцентий чолми ё катталардан бошқа бировими бўйруқ беради:

— Қани, жаноблар, гапни бас қилинлар! Ухланлар. Эртага жуда барвақт туриб, йўлнинг ярмини салқинда босиб ўтишимиз керак.

Жимжит бўлиб қолади. Бироқ қайси қизу қайси йигитнинг ҳозир ухлагиси келади. Гарчи зим-зиё қоронғилик ва ўртада девор бўлиб ётган уйқуси сергак кекса аёллар қизлар билан йигитларни икки ёнга ажратиб турса-да, лекин бундай яқин қўшничиликда қандайдир бир сир яширинган, бу ерда аллақандай бир нарса борки, ухлагани қўймайди, қонни қайнатиб, баданларни жимирлатади, баъзи қизни эса қалтиратиб юборади-ю, уни худди қўрққан ёки совқотганга ўхшаб қўшнисига сиқилиброқ ётишга мажбур этади. Мен-ку, бунинг нималигини биламан-а, мени алдай олмайсан... Ҳа... Юлька бутун вужуди билан қалтираб пинжимга қисилганда, мен бунинг сабабини дарров фаҳмладим. Ҳа, мен уни қанақа шайтон талвасага солаётганини унча катта билимдон бўлмасам ҳам билавераман.

— Вой, Манюся, мен жуда қўрқяпман!— деди у.

Эркаклар ётган томондан пан Брониславнинг:

— Панна Юлька, бу сизмисиз?— деган овози эшитилди.— Эҳ, худойим, сиз қўрқяпсизми-а? Ҳозир ёнингизга бораман! Сўзимга ишонаверинг, мен борсам, тинчгина ухлашингиз мумкин, сизга ҳеч нарса бўлмайди.

— Э-ҳе, келмай қўя қолинг, сиз бўлмасангиз ҳам ҳеч нарса рўй бермайди,— дедим мен эътироз қилиб.— Ҳали сиз қўриқлаганингиз учун ҳақ ҳам талаб қиларсиз.

— Мен-а? Худо сақласин! Мен бутунлай текин қўриқлайман. Истайсизми?

— Сиз олдин мушукнинг кўзини насияга олишингиз керак,— деди Юлька.

Катталардан кимдир яна гапимизни тўхтатди. Биз

аста-секин тинчиб, мудрай бошладик. Ҳамма ҳам мендек тинчу ширин ухлаганмикин, билмадим. Лекин шундай бўлса-да, мен ухлаб ётганимда қандайдир оҳиста шарпани ва кимнингдир: «Ким бу? Қайси арвоҳ эди бу тагин?! Вой, қайси бир бегона юрибди бу ерда!»— деган жаҳлдор хитобларни эшитдим. Кейин қандайдир: «Ш-ш-ш! Жим бўл! Бу ерга келган ким?»— деган шивирлама сас келди. Ундан сўнг эса худди сувга шапати урилгандай бўлиб жарангдор тарсаки қарсиллаб кетди-ю, бўғиқ овоз билан: «Вой-вой-вой!»— деди аллаким. Аммо, билмадим, чиндан ҳам шундай бўлдимми ё тушимда эшитдимми буни. Ҳар қалай, анигини айтолмайман.

Мен эрталаб бардам, тетик ва қувноқ бўлиб турдим ўрнимдан. Юлька эса, қарасам, қандайдир ховос кўринади:

— Қандай ухладинг?— деб сўрадим ундан.

— Жуда яхши,— деб жавоб берди у.

— Ҳеч ким қўрқитмадимми?— дея ҳазиллашади Бронислав.

— Балки сизнинг кўзингизга баъзи бир шоҳли кимсалар кўрингандир,— дейди кесатиб Юлька.— Афтидан, сиз кун бўйи ўшаларни ўйлаган бўлсангиз керак. Мени эса ҳеч нарса қўрқитолмайди.

«Эҳ-ҳе, кимни нима қўрқитишини биз биламиз, ҳа, лапарингни бошқага айт!»— дейман ичимда. Қарасам, пан Бронислав ҳам қандайдир чала мудроқ, авзойи бузук, худди босар-тусарини билмаётгандай юради; касалми, хафа бўлганми ё уялтирилганми,— билиб бўлмайди.

Биз йўлга саҳарда эмас, балки соат қарийб етти бўлаёзиб, офтоб яхшигина қиздира бошлаган пайтда чиқдик. Ярим милча масофани ўтар-ўтмас, ҳаммамиз сувга тушган сичқондек жиққа терга ботиб, чарчаб, йўл четидаги ўтлоққа дам олишга ўтирдик. Пан Бронислав менинг ёнимда.

— Оҳ, панна Маня!— дея оғир хўрсиниб оҳ уради у.— Ўзимни осаман!

— Вой, гапингизни қаранг-а! Бу ерда тол-пол ҳам йўғу! Ўрмонга етгунимизча сабр қилиб туринг.

— Менга раҳмингиз келмайдими?

— Нега сизга раҳмим келиши керак экан? Боринг, балки бошқа бирор қиз сизга раҳмдиллик қилиб қолар.

— Юраги йўқ одам экансиз.

— Бориб бошқа биронта юраги борини қидириб топинг.

— Э, бу айтишга осон. Мен аллакай қидириб ҳам кўрдим. Уринишим фойдасиз бўлса нима қилай? Сиздан ҳам аччиғроғига дуч келдим.

— Нимани маслаҳат берай? Бошқасини излаб кўринг.

— Йўқ, изламайман. Мен асалга ёпишган пашшадай ҳеч ажралолмай қолганман.

— Агар шундай бўлса, марҳамат, ўзингизни осаверинг.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Фақат ўлимимдан олдин муқаддас Кальварияга бориб, ибодатхонада изҳорият айтмоқчиман.

— Балки у қизнинг ўзи сизнинг изҳориятингизни тинглар?

— Оҳ, йўқ, тингламаса керак, деб кўрқаман.

— Бу кеча гуноҳларингизни тарсаки билан кечириб, сизни вой-войлатган ўшамиди?

— Э, сиз эшитдингизми?

— Эшитдимми, эшитмадимми, гап унда эмас. Сиз саволга жавоб беринг.

— Панна Маня, азбаройи худо, ҳеч кимга айтманг!

— Ха-ха-ха! Мен бўлсам, туш кўрибман, деб ўйлагандим!— дедим мен кулиб.

У:

— Шундай бўлиши ҳам мумкин. Худо ҳаққи, шундай бўлиши мумкин. Балки мен ҳам тушимда кўрган дирман буни?— дея кафти билан чап ёноғини ушлаб кўрди-ю, дарҳол комил ишонч билан қўшиб қўйди:— Йўқ, ҳар ҳолда, бу ҳақиқат. Хўш, сиз буни, нима, гуноҳларни кечириш деб ҳисоблайсизми?

— Тўғриси айтганда, билмадим... Агар ундан олдин изҳорият бўлган бўлса...

— Йўқ, бўлгани йўқ. Мен атиги изҳорхонага яқинлашдим, холос.

— Ундай бўлса, ўзингизни осинингизга ҳали вақт эрта экан. Сиз албатта изҳорият қилишингиз керак.

Пан Бронислав билан икковимиз шу алфозда гаплашдик. Бу гапни Юлька эшитмади. Биз яхшигина дам олгач, ўрнимиздан қўзғалиб, йўл устида жуфт-жуфт туриб сафландигу пан Винцентийга жўр бўлишиб:

Эшитдим мен ажиб сас,
Марям чорлайди бизни.
Дер: «Келинг, фарзандларим,
Келинг, чақирдим, сизни!»—

дея чўзиб қўшиқ айтишга киришдик. Шу художўй кўшиқ билан биз яна йўлга равона бўлдик.

Львовдан чиққанимизнинг учинчи кунда зиёратгоҳга яқинлашдик. Кальвария яқинлаша борган сайин йўлда баъзилари қўнғироқчали туғу бут кўтариб, жамиси айёмона кийинишиб, диний ашулалар айтиб бо-раётган завворларнинг катта ва кичик гуруҳлари тобора тез-тез учрай бошлади. Исо пайгамбарнинг чеккан жабру жафолари ва муқаддас маъбуданинг каромат қилган мўъжизалари бирма-бир кўрсатиб берилган азиз зиёратгоҳга турли томондан халойиқ йиғилаётганини кўриб, юрагим қувончга тўлди. Айниқса, бу йилги зиёрат бутунлай бошқача. Эҳ, азизим Қасяжон, у ердаги ҳамма қишлоқларда қанақа муҳтожлик ҳукм сураётганини, одамларнинг қандай йиғлаб инграётганини бир кўрсайдинг-а! Афтидан, худо қишда бўлиб ўтган ўша даҳшатли воқеалар учун одамларни жазолаб, уларга қурғоқчилик ва ҳосилсизлик балосини юборган. Львов яқинида аҳвол унча ҳам ёмон эмас: ҳовузли ва ери сернам бўлган жойларда ҳосил, ҳар қалай, унди. Аммо нарироқдаги — тошлоқ ва қумлоқ ерларда чинакам офат юз берган. Ундан ҳам наридаги қонли қўзғолонлар кўтарилган Мазуршчинада эса одамлар ҳозир ҳам нима қилишларини билмасмишлар. У ерда ҳозирнинг ўзидаёқ очарчилик бошланган. Баъзи жойларда деҳқонлар «панларни қириб битиргандан кейин ҳамма помешчикларнинг ери ўз қўлимизга ўтади», деб ўз ерларида шудгор қилмай, экин экмай ўтираверишган, бошқа жойларда эса экилгани ҳам униб чиқмаган. Қисқаси, бу — худонинг жазоси. Шунинг учун ҳам Кальварияга халойиқ дарёси оқяпти, ҳаяжонланган сўлғин чеҳрали сонун ҳисобсиз одамлар турнақатор бўлишиб зиёратга боришаркан, қадоқли дағал қўлларини кўкка чўзишади, кўзларидан дув-дув аччиқ ёш тўкишади. Оҳ, сен ҳар бир маъбуда ҳайкали олдида, йўл ёқасидаги ҳар бир кичик часовня¹ қаршисида ер ўпиб ва тиз чў-

¹ Часовня — кичкина ибодатхона. Одатда йўл ёқасида, қабристонларда ва гоҳо дашту тоғли овлоқ қишлоқларда бўлади.

киб ибодат қилаётган юзлабу минглаб мана шунақа одамларни бир кўрсанг эди-я... уларнинг баъзилари хириллама овоз билан дуо куйлашиб, нажот тилашади, кўпчилиги эса куйламайди-ю, ҳўнграб йиғлаб, бармоқларини қайиради! Қиш кирганда бу халқнинг ҳоли не кечишини ўйласанг, даҳшатланасан киши. Шуларни кўрганимдан сўнг ўзимизнинг гарчи ҳорғин бўлса ҳам, лекин шўху сергап компаниямизга назар солсам, ҳатто уялиб кетаман. Ахир биз уларнинг бир ўлкада яшаётган қондошу жондош яқин биродарлари, опа-сингиллари бўла туриб, ёнбошгинамиздаги шу халқнинг ҳатто кулфату муҳтожликда қандай азоб чекаётганини ҳам билмаймиз. Мен пан Винцентийга шу ҳақда гапирсам, у кўзларини осмонга тикиб:

— Ҳар банда оллоҳи таолонинг берган насибасига эга бўлади. Нима учун бировга осойишта, фаровон ҳаётни бахш этиб, бошқаларга атиги паншчина билан муҳтожликни лозим кўрганлигини худонинг ўзи билади. Бундан ташқари ҳар кимнинг ўз қисмати-ю, гарданига юкланган ўз юки бор,— деди.

Мен пан Винцентийдан: «Чиндан ҳам худонинг ўзи ўз қўли билан шу одамларнинг бўйнига паншчина бўйинтуруғини солиб, тагин уларни очлигу муҳтожликка гирифтор қилганми?»— деб сўраган эдим, пан Винцентий бу саволимга жавоб бермай, қовоғини уйди-ю, юзини ўгириб:

— Тентак қиз!— деб тўнғиллади.

Мана, биз Кальварияга яқинлашиб қолдик. Узоқдан тепасида костел¹ қад кўтарган Оливная тоғи кўриниб турибди. Ибодатхонанинг қизил тунука билан қопланган минораси худди осмонга қадалган қонли найзадек ярқирайди. Тоғнинг ёнбағридаги минг-минглаб художўй завворлар анвойи рангли чумолиларга ўхшайди. Олисда янада баландроқ тоғлар кўксини безатиб Катта Қарпат ўрмони қорайиб кўринади. Уша ёқдан оғиру ғамгин бир важоҳатли ҳурпайма булут осмонни тўсиб, сузиб келяпти-ю, лекин муқаддас зиёратгоҳдан таралаётган шуълани сўндиролмайди.

Биз айнаи ўз вақтида етиб келдик. Кечаси Пацлав яқинидаги бир қишлоқда тунаб, эрталаб барвақт Каль-

¹ Костел — католик христианларнинг черков типидagi катта ибодатхонаси.

варияга пиёда келдик. Ихтиёримизда бутун бир кун вақт борлигидан фойдаланиб, оллоҳи таоло эҳтиросига мансуб ҳамма жойларни, барча часовняларни, муқаддас маъбудаи маъсума юрган жами сўқмоқларни бориб кўрдик, кун охирида ксендз-капуцин отахон билан учрашдик. Иккинчи кун маъбудаи маъсумани шарафловчи успенья ҳайити муносабати билан костелда катта ибодат бўлди. Ҳамма қадамжони зиёрат қилди. Ҳаммаёқ художўйлар билан тўлиб кетди, ваъзлар айтилди, ашулаҳонлик ва дуохонлик ярим кечагача давом этди. Ҳа, одатда, шунақа бўлади, буни ўзинг биласан. Аммо бу гал роса ғайриодатий бир воқеа рўй бердики, уни то ўлгунимча унута олмайман.

Кальварияда дастлабки кунимизни ҳамишагидек ўтказдик. Ҳаммамиз костелда дзҳорият қилдик. Кечқурун мен пан Брониславга:

— Ҳа, энди ўзингизни бемалол осаверишингиз мумкин,— дедим.

— Нима, эртани кутмасдан ўлайми?— дейди у.

— Билганингизни қилинг. Ҳа, айтмоқчи, гуноҳ кечирिश дуосини олдингизми?

— Бу дуони олишга олдим-а, лекин бошқа мақсадга ҳали етганим йўқ-да.

— Балки ўша... бошқа мақсадга... кўз олайтирмай кўя қолсангиз ҳам бўлар.

У бўлса кўкрагини муштлаб:

— *Mea culpa! Mea culpa!* Мен васваса билан курашяпман, лекин васваса мендан кучлироқ бўлса, нима қилай ахир,— деб ҳазиллашади.

— Ибодат қилинг,— дейман унга.

У бўлса:

— Афтидан, худога менинг ибодатим номақбул бўлса керак, чунки кўзим нуқул ҳалиги... бошқа томонга қарагани қараган-да,— дерди.

Шу тарзда чақчақлашиб, бутун гуруҳимиз билан қўноқжойга борардик. Биз кечаси, Рафаил авлиё костели ёнидаги баракларда тунашимиз керак эди. У ерда икки ксендз жой тақсимлар, тартибни кузатар ва ихтиёрий эҳсон йиғарди. Аллакай қош қорайиб қолди. Кальвария тепасида қора булутлар пайдо бўлди, ўрмон томондан совуқ шамол эса бошлади, фақат костелу

¹ Ўзим айбдорман! Ўзим айбдорман! (Лотинча.)

часовнялардан тиллои тола бўлиб таралаётган нургина худди кулранг мовут устига сочилган заррин попукдай осмон гумбазига зеб бериб турарди.

Тўсатдан қоронғида қий-чув овозлари эшитилди. Йўлда рўпарамиздан қандайдир қора гавдалар қичқириб, югуриб келишарди. Олдин уларнинг нима деб бақираётганликларини англаб бўлмас, аммо даҳшатланганликлари овозларидан яққол сезиларди. Уларнинг тилларидан отилган бу даҳшат бутун водий бўйлаб ёйилар, йўл ёқасидаги дарахтларга илинар, пастдан юқорига ёпирилиб, тоғларга сапчир, бутун атрофни чулғаб, Қальвария устида ҳайбатли булут бўлиб ёстанарди. Қора гавдалар эса югуришиб, тобора яқинлашиб келаркан, ҳар лаҳзада уларнинг овозлари аниқлашиб, ниҳоят, қўрқув аралаш:

— Кушандалар! Кушандалар! Кушандалар келяпти!— деган бақирқиқлар яққол эшитилди.

Биз йўлда устундек қотиб қолдик.

Шу йил давомида бу лаънати сўз неча-неча марта ўтакамизни ёрди! Масленица ҳайитида барча қувончу дилхушликларимизни заҳарлади, улуғ рўзада юрагимизга ваҳима солди; бу одамларнинг қонли ишлари ҳақидаги овозалар бизни тушимизда ҳам, ўнгимизда ҳам қийнаб тинчитмади. Охири, мана энди бу ҳамма ғалағовурлар босилиб, худонинг ғазабига йўлиққан бутун ўлка мотам либосига бурканиб, жиноятчиларнинг фитналари чилпарчин бўлганда, буни қараки, ҳозир ҳам бирдан бунақа бақирқиқни эшитасан-а! Бу нима бўлдикин? Наҳотки, яна қўзғолон бўлса! Тағин келиб-келиб, шундай азиз жойда бўлса-я? Сабаби нимакин? Наҳотки оч қолган мужиклар талончиликка отланган бўлса-а? Биз безгакка чалингандай қалтирардик. Ҳеч ким бизга ҳеч нарсани тушунтирмас, бирор сўз айтиб тинчитолмасди. Катта йўлда эса қўрққанидан ақлу ҳушини йўқотаётган янгидан-янги одамлар ҳаллослаб чошиб ўтгани ўтган эди.

— Кушандалар! Кушандалар! Кушандалар келяпти!— деган ҳаяжонли хитоблар тинмай жарангларди.

— Қаердан келишяпти? Қаёққа боришяпти? Нима мақсадда келишяпти?— дея палапартиш, шошилич саволлар ёйилар, бироқ ҳеч ким бу саволларга жавоб бермасди. Далада хасу хашакларни ямлаб олға силжиётган оловни эслатувчи бу ҳаяжон ҳали костелу часов-

няларда чироқлар ёниб, қўнғироқлар данғиллаб, худо-жўй қўшиқлар янграб, халойиқ билан лиқ тўлиб турган Кальварияга ҳам кўчди. Гўё шу ҳаяжонга акс садо бергандек, муқаддас маъбуда зиёратгоҳининг ҳамма бурчагу сўқмоқларидан, Исойй йўлнинг жамики бандаргоҳларидан, барча часовня ва қадамжолардан қаттиқ доду фарёд, чинқириқ, фиғону ўқириқлар кўтарилди.

— Кушандалар! Кушандалар! Кушандалар! Ҳой, қочинглар, кушандалар келяпти!

Ўз умримда ҳеч қачон бунақа наъраю бунақа даҳшатли шовқин-суронни кўрганам йўқ эди. Бир тасаввур қилиб кўр-а: тоғнинг бутун ёнбағрию бутун водийдаги, жамики сўқмоғу тор-кўчалардаги йигирма ё ўттиз минг кишилик оломон бирданига қийқириб, ўзини ҳар ёққа уриб, аллақайгадир қочишга отланиб, югуриб, уриниб-суриниб, тун қоронғисида каловланади, бир-бировини излайди, йўқотиб сарсон бўлади. Қий-чув, саросималик ва зулмат одамларни қамраб олган даҳшатни янада кучайтиради. Қаердан хавф таҳдид солаётганини, қаёққа қочиш ва қаерга яшириниш кераклигини ҳеч ким билмайди. Аёллар беҳуш бўлиб йиқилишади, чинқиришади, ўзларини ерга отишади; ҳаттоки энг довюраклар ҳам ақлу ҳушларидан жудо бўлишяпти. Умумий тўс-тўполонда бирор нарса ни англаб, бирор кимсани таниб бўлмайди. Чироқлар ўчди, қўнғироқлар тинмай данғиллайди. Телбаланган минг-мингларнинг:

— Кушандалар келяпти! Кушандалар! Кушандалар!— деган ҳайқириғи бўрон қуюнида беҳад ловиллаган улкан ёнғиннинг аланга тўлқинидай бўлиб, Кальвария тоғига дам-бадам урилади.

Уша пайтда қандай аҳволда эканлигимизни сенга айтиб беролмайман. Гўё бутун Оливная тоғи мана шу ўтакаси ёрилган кўп минг кишилик оломони билан бирга ўз ўрнидан қўзғалиб, дуч келган тарафга чопаётган сингари кўз олдимда ҳаммаёқ чирпираб айланиб кетди. Қимдир: «Қочинглар!»— деб қичқирди, биз уни такрорлаб: «Қочинглар! Қочинглар!»— дея бор кучимиз билан бақирдик. Югураётганлар шиддатидан ер ларзага келиб гупурлай бошлади. Қимнингдир: «Ўрмонга!»— деган овози эшитилди. Биз бўридан қўрқиб ҳовлиққан подага ўхшаб ёнбағридан пастга ёпирилиб тушдигу

Ўрилмаган сулизор ичидан ва картошка пайкаллари устидан чошиб ўтиб, нариги томондаги тоғ тепасида шовуллаб турган қизилча ўрмонига интилдик. Беҳуда даҳшатланган биз шўрликлар қоқилиб-йиқилиб, яна ўрнимиздан туриб югурардик, қари Винцентий хириллаб: «Секинроқ! Секинроқ!»— деб қичқирар, пани Бнеткова бўлса ҳар дамда: «Оҳ, Исо пайғамбар! О, Исо пайғамбар!»— деб чийилларди. Шунда ёнимда чошиб бораётган Юлька йиқилиб, анча тик тушган жарликка қулаб кетди, орқасидан пан Бронислав сакради-ю, уни ердан турғизиб, қўлига кўтариб олди. Лекин мен тўхтамадим, то кўз олдим қорайиб кетгунча югуришни давом эттирдим. Ўрмонга қачону қай тарзда бориб қолганимизни ўзим ҳам билмайман.

Совуқдан аъзон баданим жунжикиб, кўзимни очдим. Атрофимга бундай қарасам, ҳаммаёқ қоп-қоронғи, зулмат. Ен-веримни пайпаслаб кўрдим. Қўлимга олдин қандайдир қуруқ шох-шабба, хазон ва хаслар илинди, кейин эса қўлим аллақайси йўғон дарахтнинг ғадирбудур пўстлоғига тегиб кетди. Шундагина ўрмонда эканлигим эсимга тушди. Дафъатан, бошқалар билан биргаликда мени ўрмонга қочишга мажбур этган даҳшатли тўс-тўполоннинг бутун тафсилотлари кўз олдимдан ўта бошлади. Тўхта-чи, мен қаердаман? Менга нима бўлди ўзи? Бошқаларнинг ҳоли не кечдийкин? Нафасимни ютиб қулоқ соламан: қандайдир шитирлаш, ноаниқ шивирлаш, секин инграш ва хўрсиниш товушлари эшитилади. Худога шукур, ўрмонда якка эмас эканман. Ўрнимдан туриб ўтиргач, қоронғида йилтираб, ёруғ бир нуқта кўринди. Тикилиброқ назар солсам, мендан йигирма қадамча наридаги бир пастқамликда аллақандай икки қора гавда чўкка тушиб олиб, қуруқ хазону майда чўпларни уйиб, гулхан ёқишга уринишяпти. Олдин: «Кушандалар!»— деб ўйладим. Йўқ, ундай эмас экан. Яна разм солдим. Эҳ-ҳа, қарасам, ўзимизнинг ҳурматли пан Винцентий бор кучи билан оловни пуфляяпти, пани Гжехоткова бўлса, бутуқчаларни синдириб қалаяпти.

— Пан Винцентий, бу сизмисиз?— деб сўрадим ўрнимдан қўзғалмай.

— Менман, менман! Бу сизмисиз, панна Маня? Қалай, шикастланмадингизми?

— Шикастланмадим шекилли.

— Келинг буёққа. Сиз, афтидан, совқотган бўлсангиз керак.

— Жудаям.

— Келинг бу ерга. Ҳозир гулхан ёқиб, бир оз исинамизу кейин бориб, компаниямизнинг бошқа аъзоларини қидирамиз.

— Кушандалар қаерда? Уларнинг сасини эшитмадингизми?

— Мутлақо эшитганим йўқ. Чамамда, кимдир ҳазиллашиб, бутун Кальварияни ҳовлиқтирганга ўхшайди.

— Наҳотки!..

Тезда олов олишиб кетди. Унинг ёруғи ва иссигидан биз дадиллашиб, одамларимизни чақира бошладик. Ярим соатдан сўнг бутун компаниямиз гулхан атрофига омон-эсон тўпланди. Омон-эсон деганимнинг боиси шуки, компаниямизда ҳеч ким йўқолмайгина қолмай, балки лоақал арзимаган тирналишларни ҳисобга олмаганда, мутлақо жароҳатланмаган, шикастланмаган. Холахонларимиз воҳвоҳлаб, чўқинган халойиқни шу қадар қўрқитиб қўйган ярамасларни лаънатлашар, ёшлар эса бояги шовқин-сурондаги ҳолатларини эслаб ҳазиллашар ва ўзларидан кулишарди. Энди ҳамма, кушандалар ҳақидаги миш-мишни бўлмағур, бемаъни уйдирма деб ҳисоблар, қандайдир номаълум шумтакаларнинг атиги битта нидоси қай тарзда шундай катта оломонни даҳшатга солганига ҳайрон қолишарди.

Юлька билан пан Бронислав гулхан олдига ҳаммадан кейин келишди. Уларнинг ҳар қайсиси бошқа-бошқа томондан пайдо бўлди, лекин иккаласининг ҳам авзойи негадир ҳамишагидек эмас; улар гўё бутунлай ўзгариб қолгандай. Бронислав кулиб ҳазиллашишга уринади-ю, лекин унинг бутун шўхлиги аллақандай сохта, зўрма-зўраки. Бу яққол билиниб турибди. Юльканинг ранги эса бўздай оқарган; у ақлу ҳушини йўқотганга ўхшайди. Мен дарҳол ундан аҳволини сўрадим, «жароҳатланмаганмикин», деб кўздан кечирдим. Йўқ, жароҳатланмаган, ҳеч қандай яраси йўқ. Аммо бу қиз менга кўзлари алланечук бўлиб, маъносиз нигоҳ билан боқади, саволларга жавоб бермайди, эшитаётганга ўхшайди-ю, бироқ сўзларимни тушунмайди. Мен унга сув ичирдим, тоғтерак япроғидай титраётганини кўриб, олов олдига ўтқаздим. Ҳамма унинг ёнига келиб, нима бўлганлигини сўрашади, у бўлса, бирор сўз ҳам айтмайди. Аттанг!

Янги ташвиш! Ҳа, шунақа. Бировлар, «қўрққандир», деса, бошқалар: «Югурганида боши шикастланмаганмикин?» — дейишади, фаразчиларнинг учинчи хили эса ўзича тахмин қилади. Фақат пан Брониславгина аллақандай ноқулай тарзда ўзини четга тортиб, индамай турибди. Мен буни тезгина сездимую боя чопган чоғимизда Юльканинг жарга йиқилганини, унинг ортидан эса Бронислав ўзини пастга отганини эсладим. Дарҳол хаёлимга тегишли фикр келди-ю (ахир, воқеаларнинг бир-бирига шундайгина боғланиб келаётганидан ҳам маълум-да!), аммо... ҳар гал гап кавлаб ўтиришнинг менга нима кераги бор ўзи? Индамадим. Индамаганим маъқул.

Тезда ўрмонга қочиб, кечанинг аксарият қисмини тўнкалар устида, дарахтлар тагида ва жарларда ўтказган бошқа компанияларнинг қочқинлари ҳам бизнинг гулханимиз атрофига йиғила бошлашди. Бировларининг кийимлари йиртилган, бошқаларининг қўлу юзлари тирналган, кўзлари кўкарган. Бариси совқотиб, қалтираб, кушандаларни ҳамда биринчи бўлиб шовқин кўтарган кимсани қарғашади, ўзларининг қўрқоқликларидан хафа бўлишади. Бироқ гарчи қарғашса ҳам, кулишса ҳам, уларнинг ҳеч қайсиси кечаси ўрмондан чиқиб, уйининг йўлини қидиришга жазм этолмади. Кушандалар хусусидаги овоза чиндан ҳам тўғри бўлса-чи, а? Йўқ. Қанча қулоқ солмайлик, Кальвариядан қийқириқ ҳам эшитилмайди, ёнғин алангаси ҳам кўринмайди, худди бутун мавжудот ўлиб қолгандек ҳаммаёқ жимжит.

Эрталабга яқин бизнинг олдимизга Кальвария костелининг ксендзларидан бири келди. Игумен ўзининг қўл остида бўлган ксендзлар, хизматчилар ва ёнида бўлган бошқа барча яқин кишиларини зиёратгоҳ тева-рагига, ўрмонга ва далаларга жўнатиб, қўрқиб қолган завворларни қидириб топиб тинчитишни буюрибди. Маълум бўлишича, гарчи кечаги тўс-тўполон енгилтакларча қўзғатилиб, кўр-кўрона рўй берган бир воқеа бўлса-да, лекин бутунлай ҳам асоссиз эмас экан. Туншунмовчилик бўлган. Шу йил февраль ойида қўлларини қонга белаб, қотиллик ва талончилик қилган Тарновск округидаги Мазуришчина деҳқонларининг келаётгани ҳақ. Улар қарийб беш юз киши. Аммо ҳозир улар сўйиш ва талаш учун эмас, балки ибодату изҳорият қилиш ва гуноҳларининг кечирилишига эришиш учун келиш-

япти; чунки маҳаллий руҳонийлар уларнинг шу ҳақдаги илтимосини рад этган. Улар кеча кечқурун Кальвария яқинидаги қишлоқда пайдо бўлганда бу келгиндиларнинг кимлигини англаган ўша ерлик деҳқонлар эшитган хабарларини йўловчи завворларга айтишади, завворлар эса буларнинг қанақа «кушанда» эканлигини суриштирмай-нетмай, тезгина Кальварияга югуриб боришади, бутун халойиқни қўрқитиб ваҳимага солиб қўйишади. Кушандалар бўлса, Кальварияга етмасдан қишлоқда тунаб қолишган. Ғала-ғовур кўтарилганини кўрган ксендзлар отли драгунлар отрядини келтириб тартиб ўрнатиш мақсадида Добромилга ва бошқа қўшни жойларга чопарлар юборишган. То драгунлар келгунга қадар мазурликларнинг тўхтаган жойларидан кўзғалишлари тақиқланди. Барча художўйларга мурожаат қилиб, ўз квартираларига қайтишни сўрадилар. Ҳеч қандай хавф йўқ. Кечаги кутилмаган воқеа ва унинг натижасида рўй берган кўнгилсизликлар боисидан, ҳамма тинчланиб, дурустроқ тайёрланиб олсин, дея бугун ибодатни сал кечроқ бошлайдиган бўлишди.

«Кушандалар» ҳақидаги гап шу тарзда аниқлангач, биз гулханимизни ўчириб, хушчақчақлик билан ўз квартирамизга қайтдик. Фақат Юлька, гарчи исиниб, титроғи тўхтаб, рангига салгина қон югурган бўлса-да, лекин ҳали ҳам тўла-тўкис ўзига келганича йўқ эди.

Биз ўрмондан чиққанимизда офтоб эндигина тоғ ортидан мўралай бошлаган эди. Ҳали водийлар нимқоронғиликка чулганган, улар тепасидаги тоғ чўққилари эса бамисоли ороллардай кўзга ташланади. Гулоби нурга беланган Кальвария костели яллиғланиб ярқирар, унинг чароғон деразаларидан сочилаётган ажойиб ёғду олис-олисларга узун арқоқ бўлиб таралиб, сўнгсиз мовий бўшлиқ ичра кўздан ғойиб бўларди. Субҳидам шабадаси бетларга урилар, қаердандир дуд иси келар, пастда туман ичига яшириниб, яйловга йўл олган пода маърарди. Биз чўқиниб, пичирлаб дуо ўқиб борардик. Юлькани эса икки аёл қўлтиқлаб оҳиста олға етакларди.

— Пан Бронислав,— дея шивирладим унга яқинлашиб.— Унга нима бўлганини билмайсизми?

У ўзини ҳеч нимани тушунмаётганга солиб, менга анграйиб қаради.

— Э, ўзингизни гўлликка солманг,— дедим мен.—

Ахир, мен Юльканинг қулаб тушганини ҳам, унинг кетидан сизнинг жарга сакраганингизни ҳам кўрдим-ку...

У эса сурбетлик билан кулиб:

— Кўзингизга шундай кўринипти. Мен ҳеч қанақа жарга сакраганим ҳам йўқ, панна Юлькани эса то гулхан олдида учрашганимизга қадар кўрганим ҳам йўқ,— деди.

«Оҳ, иш чатоғу... агар сен, хумпар, ҳозирданоқ тўнингни тескари кийиб, мункир келадиған бўлсанг, бечора Юлькамининг шўри қуриди, деявер», деб ўйладим.

Биз квартирамизга келиб ювиндик, либосларимизни алмаштирдик, кечаси ўрмонда йиртилган баъзи кийимларимизни ямадик, нонушта қилдик. Шундан кейингина қўнғироқ садоси эшитилди. Завворларни ибодатга чақиряптилар. Биз ҳаялламай, дарров йўлга тушдик. Чиқиб қарасак, йўл бениҳоя тикилинч, ҳаммаёқ одамга лиқ тўла, ҳаммаёқда қий-чув. Оломон, негадир, костелга бормаи, тескари томонга ёпирияпти. Йўл четдаги ариқларнинг ичи ҳам халойиқ билан тўлиб кетган, баъзи бировлар дарахтга тирмашяпти. Чор атрофдан:

— Кушандалар! Кушандалар! Кушандалар келяпти!— деган қийқириқлар эшитилади.

Кечаги кўрқувдан асар ҳам йўқ. Ҳамма кушандаларни кўришга ошиқади, лекин ҳеч ким улардан кўрқмайди. Мана, бошига ярқироқ шлём кийиб, елкасига милтиқ кўтарган кўк отлиқ, икки драгун йўлдан ўтиб кетди. Оломон чайқалиб қолди. Ҳув ана, пастда, йўл устида чанг кўтарилди. Девнинг инграганига ўхшаш қандайдир бўғиқ овоз эшитилади. Мана, яқинлашяпти... яқинлашяпти. Олдинда турганлар аллакай йўлда оҳ уриб, қўшиқ куйлаб келаётган одамлар галасининг биринчи сафини кўрди. Бу — мазурлик кушандалар. Улар яқинлашгач, завворлар ариққа тушиб, йўл беришди. Мазурликлар то костелгача икки томонда тизилишиб қизиқиб тикилаётган томошабинлар сафи орасидан юриб боришди. Бошларини қуйи солиб, тўдаланиб боришди. Эгниларидаги ифлос бўз кўйлаклари, кўзларининг устига босиб кийган сербурчак шапкалари ва бутун қиёфалари билан бу одамлар ўз ўрнидан қўпорилиб, аллақандай тубсиз чоғга думалаб кетаётган бир бўлак кучсиз, мадорсиз ер парчасига ўхшарди. Тупроқ тусига

кирган юзлар жиддий, бетакаллуф; баъзиларининг чеҳраларида очлигу муҳтожлик асорати яққол акс этиб турибди. На бирор табассум, на таъзим, на салом... Хору зорлар ўтяти азим кўчадан. Мана, улар завворларнинг биринчи қатори билан юзлашди. Бутун оломон бир лаҳза тўхтаб қоларкан, улар бараварига ғамгин бир қўшиқни чўзиб, дард билан куйлай бошлашди:

Эй худо! Ҳузрингда гуноҳимизни
Чош этдик. Тавбага айлагил бовар.
Неки ғазабингга дуч этсанг бизни,
Хорлар жазонгни ҳам бўлур баробар.

Биз бу овозларни эшитарканмиз, даҳшатдан этимиз жимирлаб кетди. Ахир, булар атиги ярим йилгина бурун: «Ур! Сўй! Емир!»— дея бақирган овозларнинг худди ўзи-ку! Худо ўз қудрати билан бу кимсаларни жуда тез букиб қўйибди. Уларни одамлар жазоламади, ҳукумат эса уларни ҳатто мукофотлади ҳам. Мана, энди кўринг, ўша кимсалар не ҳолга тушган! Ғарибу маҳкумона қадам ташлаб боришяпти. Улар костел олдига яқинлашгач, қўлига бут кўтарган ризапўш игумен пешвоз чиқди.

— Одамлар! Бутни ўпинглар, шу ерда тиз чўкиб, ибодат қилинглар! Костелга сизларни қўймайман!— деди у.

Мазуриликлар бутни ўпишга тутинишди, тиз чўкиб, хокисорона илтижо қила бошлашди:

— Бизни изҳориятга қўйинг! Ҳеч биримизни пасха ҳайитида бўладиган изҳориятга қўйишмади! Биз дилимизни изҳор қилмоқчимиз!

— Яхши,— деди ксэндз-игумен.— Сизларга сўровчилар берамиз, лекин эртага. Бугун катта байрам. Ҳамма зоҳидларимиз банд. Эртагача сабр қилиб туринглар.

Бутун ибодат давомида улар тиз чўккан ёхуд бут шаклида ерга қапишган ҳолатларида қолдилар. Ибодатчилар оқими нақадар зўр бўлмасин, улардан бирортаси ҳам кушандаларга яқин келмади, худди тошган дарё баланд адирни четлаб ўтганидек, художўйлар оломони буларни четлаб ўтди.

Ибодат боряпти. Органлар жаранглайди. Чақа тўла

кружжаларини жаранглатиб костел хизматчилари биргина ибодатхонанинг ичида эмас, балки унинг ташқарисида, узоқ-узоқларга чўзилиб кетган минг-минглаб одамлар орасида ҳам уриниб-суриниб эҳсон йиғишади. Одамлар сахийлик билан пул ташлашади, ҳар ўн-йигирма қадамда кружжалар тангаю чақага тўлади, уларни ризницага обориб, катта ёғоч бочкаларга тўкадилар. Бироқ мазурликларнинг олдига ҳеч ким кружка кўтариб келмади: игумен улардан ҳар қандай хайру эҳсон қабул қилишни ман этган.

Бизнинг компаниямиз аста-секин силжиб, костел ичига кирди. Унг ёндаги меҳробда турган ксендз-капуцин биз учун дуо ўқиб, фотиҳа бериши керак эди. То бу беҳад одамлар денгизини ёриб ўтиб, кўзлаган жойимизга етгунимизча камида икки соат вақт ўтди. Бошқаларни суриб чиқаргач, ўзимизга тегишли дуони эшитиб, фотиҳа олдик. Ҳозир изҳорият бошланиши керак. Компаниялар бирин-кетин келиб кетяпти. Ниҳоят, бизнинг навбатимиз келди.

Костелнинг ён четида туриб кутяпмиз. Ксендз-капуцин ҳали изҳорхонада. Сўроқни тугатяпти. Мана, у ишини битириб, изҳорчини чўқинтиргач, панжарани уч марта қоқди-ю, ўрнидан туриб, ризницага кетди. Шу он бизнинг компаниямизда бирдан қаттиқ чинқирӣқ кўтарилса бўладими!

— Ксендзнинг олдига бораман! Мени ксендзнинг олдига қўйинглар!

Ким экан бу? Ҳамма аланглаб қарай бошлади. Эҳ, ҳа, бу Юлька-ку! Шу вақтгача ховосу мудроқ бир ҳолатда юриб, соядек судралиб, бирор сўз айтмасдан келаётган Юлька тўсатдан тилга кириб қолди. Ризницага интилиб:

— Мени ксендзнинг олдига қўйинглар! Ксендзга гапим бор!— деб қичқиради.

Ҳар тарафдан:

— Юлька, сенга нима бўлди? Нима керак сенга? Қани, гапир-чи, нима бўлди?— деб сўрашади ундан. У бўлса, ҳеч кимга қулоқ солмай, нуқул:

— Мени ксендзнинг олдига қўйинглар! Ксендзга гапим бор!— деб қичқиргани қичқирган.

Қўйдилар. У ризницага кетди. Мен пан Брониславга ўгирилиб қарадим: бай-бай-бай! Шунқорчамизнинг патлари сўлиб, ранги қути ўчиб қолибди. Букчайиб, кўзини

ерга тикиб турибди. Қанийди энди сичқоннинг инини минг тангага сотиб олса-я! Иложи қанча!

Хийла вақт кутдик, ниҳоят, ризницанинг эшиги очилиб, ксендз-капуцин бошини чиқарди-ю, ҳузурига пан Винцентийни, пани Гжехотковани, пан Брониславни ва охирида мени чақирди. Бориб ичкари кирдик. Қарасам, бизнинг Юлькамиз меҳробчанинг олдида тиз чўкиб, ҳиқичоққа тушиб йиғлаб, рўмолчаси билан кўзларини артиб турибди.

— Пан Бронислав,— деди ксендз-капуцин,— мана бу панна, кеча тунда бўлган умумий тўс-тўполондан фойдаланиб, ўзини зўрлаганингизни айтди. Шу гап тўғрими?

— Йўқ!— дея жавоб қилди пан Бронислав дангал туриб.— Мен уни ўрмонда кўрганим йўқ, ҳеч қанақа зўрлик ҳақида ҳеч нарсани билмайман. У ҳушсиз эди... у касал... нима деяётганини ўзи ҳам билмайди.

— Ҳой, йигит, ёлғон гапирилмасин!— дея кескин овоз билан ўшқирди ксендз-капуцин.— Хоҳласанг, ҳозир шу ерга врачни таклиф қиламану агар текширишда унинг гапи ҳақ чиқса, мен ишингни жинойи судга ошираман.

— Маня бўлса, жарга йиқилганимда пан Брониславнинг ортимдан сакраб, мени қўлига кўтариб олганлиги ва йўлга чиқариб қўйиш ўрнига мени ўрмоннинг яна ҳам қалинроқ чакалакзорига элтганлиги ҳақида гувоҳлик бериши мумкин.

Биз ҳайрон қолдик. Бу сўзларни бизнинг Юлькамиз шундай аниқ ва оқилона қилиб айтдики, худди ҳеч қачон ҳушини йўқотмагандай-а!

Пан Бронислав зўрма-зўраки тиржайди. У Юльканинг сўзларига эътибор бермай, ксендз-капуцинга мушоаат қилди.

— Бу паннани врач келиб кўришига мутлақо қарши эмасман. Аммо унинг бирор жойи чатоқроқ бўлса, бу ҳали менинг айбимни исботловчи далил деган гап эмас. Мен ҳеч нарсани билмайман.

Бунни эшитиб, ксендз-капуцин жудаям ғазабланиб кетди. У:

— Бемаза масхарабоз!— дея хитоб қилди-ю, пан Брониславни қулоғидан бураб олиб, Исо пайғамбарнинг қатлий ҳолатидаги сиймоси ёнига судраб кетди:— Мана шу ерда! Тиз чўк! (Ўзи эса йигитни қулоғидан

маҳкам тутиб, ерга эга бошлади.) Ўз жонингдан қасам ичиб, гуноҳсизлигингни айтасан! Қани, менинг сўзларимни такрорла: худованди оламнинг олдида қасам ичиб айтаманки...

Пан Бронислав жим.

— Қани айт: қасам ичиб айтаманки...

Пан Бронислав ҳамон миқ этмасди.

— Қасам ич!— деди ксендз-капуцин қистадини қўймай.— Бўлмаса, мен ҳозир судга маълумот ёзиб, сени драгунларнинг қўлига топшираман. Сен зўрлаш хусусидаги жиноятингдан ташқари яна зиёратгоҳни булғашда ҳам айбланасан. Бунинг учун қандай жазо олишингни биласанми? Шпильберг ва Куфштайн¹ деган жойларни эшитганмисан?

Брониславнинг иродасини нима букканини билолмадим. У қасамдан қўрқдими ё қамалишданми, айтолмайман. Лекин нима бўлса ҳам у қилмишига иқрор бўлди, Юлькага қилган номаъқулчилигини изоҳлаб, ҳеч қандай ёмонликни раво кўрмоқчи эмаслигини ва унга уйланмоқчи бўлганлиги боисидан шундай қилганини айтди.

— Ҳали шундай де!— деди ксендз истехзо билан.— Ундай бўлса, нима учун бу ерда мункир келиб турдинг? Ҳалол йигитлар ҳам шундай қиладими? Уят-е! Ҳа, бун сенга айтиш беҳуда! Сен уятни билмайсан! Сени ҳўкизни тортгандай қилиб, арқонлаб тортиб обориш керак никоҳга. Львовга келишинг биланоқ шу паннага совчи қўйиб уйланишинг ҳақида ҳозирнинг ўзидаёқ оллоҳ сиймоси олдида ва мана бу гувоҳларнинг иштирокида қасамёд қиласан. Бун дарҳол элга ошкор қиласан, черковларингизнинг ксендзидан шу қасамингни бажарганингни тасдиқлаб менга хат юборишини илтимос қиласан, бўлмаса, ишингни судга ошираман. Ай-ай-ай! Бизнинг муқаддас зиёратгоҳимизни шу қадар обрўсизлантирмасанг-а!

Шўрлик Бронислав қасам ичишга мажбур бўлди. Бунинг устига ксендз унга фотиҳа бермади. У шармисор бўлиб, ибодат тугамасданоқ костелдан қочиб чиқди-ю, дафъатан Львовга жўнади. Агар уни кўрсанг

¹ Шпильберг ва Куфштайн — Австриянинг гоят қаттиқ режимли турмалари жойлашган қалъалар.

мендан салом айт, фақат, худо ҳаққи, унга бу воқеадан хабардор бўлганингни айта кўрма!

Ибодатдан сўнг ксендз-капуцин сўзамолликни бошлаб, бизга насиҳатгўйлик қилди, компаниямизда шундай ноҳўя ҳодиса рўй берганлиги учун бизга Самбор орқали қайтиб, у ерда Новосамбор маъбудасини зиёрат қилишни, йўлда учраган ҳар бир черковда дуохонлик буюриб, уни шахсан ўзимиз эшитишимиз ва то Львовгача пиёда юриб боришимиз кераклигини буюрди. Мана, боряпмиз. Ҳозир йўл-йўлакай Фельштинда тунашга қолдик. Эртага Самборда бўлиб, роса бир суткани ўша ерда ўтказмоқчимиз.

Эҳ-ҳей, мен сенга айтсам, жа, пихини ёрган шайтон экан-да, бу Юлька! То Кальвариядан жўнагунигимизга қадар у тинмай йиғлади, ҳеч ким билан гаплашмади, баайни, бу қизни биров сўйиб қўйгандай! Йўлда ҳам шундай қилди. Фельштинга келиб, қўноққа жойлашгач, мен уни юпата бошласам, ё алҳазар, у бирдан хохолаб кулиб, бўйнимни қучоқлаб мени ўпаверса бўладими!

— Хўш, қалай!— дейди у.— Ўша енгилтакни бошлаб қўлга туширдимми? Қўрқма, мен ҳаммасини олдиндан ўйлаб қўйганман! Нима қилаётганимни жуда яхши билганман. У аблаҳ бўлса, қилмишидан тона бошлади! Лекин мен унга ҳали кўрсатиб қўяман. Энди у менинг қўлимда. Энди у менинг ногорамга ўйнайди!

Худонинг қўзичоғидай ювошгина кўринган бу махлуқнинг шунчалар айёр эканини ким ўйлабди дейсан! Бу янгиликдан ҳали ўзимга келмай, туриб, у мени яна қучоқлаб ўпа бошлади...

— Сенга ҳам раҳмат, Манюся!— дейди у менга.— Биламан, сен мени эл олдида шарманда қилишни ёки ҳеч бўлмаса, тақдиримни ўша тутуриқсиз билан боғлашга мажбур этишни ўйлаган эдинг. Ҳечқиси йўқ, худонинг ёрдами билан сенинг ҳамма ғаразларинг менга фойда беради. Ҳозирча сенга раҳмат! Тўй қилганимизда сени биринчи дугонам сифатида таклиф қиламан. Келмай қолмайсан-а, Манюся, шундайми?

Вой, илон-ей! Унинг бунақалигини ким ўйлабди!

Хўп, етар! Мана шунақа ҳодиса бўлди, лекин, ўтаниб илтимос қиламан, бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нарса айтма. Даставвал, зиёратгоҳларнинг иззатини сақлаш нуқтаи назаридан шуни илтимос қиламан. Бобойлари-

миз у ерда нима бўлганини билиб қолишса, ҳамма қизларимизни зиёратга ҳеч қачон юбормай қўйиши ҳам ҳеч гап эмас, тўғриси айтганда, бу чора унча катта наф бермасдику-я. Чунки Святне пятницилик қари дьякон айтганидек, қиз билан йигитда «сурилиш» пайдо бўлгандан кейин, минг муқаддас сув сепиб, дуо ўқисанг ҳам, бари бир, уни тиёлмайсан.

Хайр, соғ бўл! Сени ўпаман

дугонанг Маня.

1908

ҚУШҚУНМАС

Шогирд ғазабидан титраб, юзлари оловдай қизариб, муаллимнинг олдиға келди.

— Устоз,— деди у зўрға нафас олиб.— Сиз мени одамларнинг ҳузурига юбориб, улар орасида ўн йил яшаш, ҳаётларида иштирок этиш ва ишларини ўрганишни буюрдингиз...

Шогирд шундай дея тўхтаб нафасини ростлай бошлади.

— Сен бўлсанг, кўринишингга қараганда, унча мамнун бўлмай, атиги бир йилдан кейин қайтибсан-да,— деди муаллим майин табассум билан. ✓

— Эҳ, мамнуниятни гапирмай қўя қолинг,— деди шогирд ичини ёриб.— Бутун вужудим ёниб қалтираб боряпти. Бир йил ичида кўрганларим ҳатто етти ухлаб тушимга ҳам киргани йўқ эди. Ёлғончилик, майда ғаразгўйлик, бемаънилик ва бахлу риё шунчалар кўпки, уни айтиб тугатиб бўлмайди!

— Ҳа, ўғлим, ғазабинг тошганлиги юрагингнинг тозалигидан далолат бериб турибди. Аммо батафсилроқ айтчи, ўғлим, нималарни кўрдинг, нима сени бунча ғазаблантирди?

— Батафсилроқ дейсизми? Бир йил ичида бошимдан кечирганларимнинг барисини сизга батафсил айтиб бера олармидим? Билсангиз, мен худди каналар бижиб ётган уйга қамалгандай яшадим. Қаёққаки ўгирилмай, ҳамма ерда дарду изтироб чекдим, нафратландим, жиркандим. Мен йиғинларда халқ учун жонларини қурбон қилишга тайёр эканликлари ҳақида айюҳаннос тортиб сўйлаб, ўша ернинг ўзидаёқ минг-минглаб гульденни қартага бой берган ва халқнинг ашаддий душманларидан ялиниб қарз сўраган сиёсатчиларни кўрдим. Мен газеталари саҳифаларидан сотқин одамлар ва айғоқчилар боши-

га яшин ёғдириб, ўзлари эса айни вақтда ўз лагерларида бўлаётган ҳамма гапни оқизмай-томизмай душманларга етказиб турган журналистлардан газабландим. Ёшлар олдида илму фан шаънини топтаб, таҳқирланган ҳамда ташвиш орттириб мактабу маърифатга интилувчи айни ўша ёшларни ҳақоратлаган муаллимларни учратдим. Қамчиликларини лоақал бирор сўз билан салгина қоралаган ҳар қандай кишини халқ олдида дуои бад қиладиган, ўзлари эса тунларини қимору шаробхўрликда ўтказиб туриб, ўзларининг ҳамдину ҳамимон биродарлари устидан куладиган руҳонийларни кўрдим. Мен шундай кимсаларни кўрдимки...

— Уғлим,— деди муаллим унинг сўзини бўлиб,— наҳотки, сенинг фикрингча, шу барча кўрганларинг бундан олдин ҳеч қачон рўй бермаган қандайдир янги ҳодиса бўлса-а?

— Балки рўй бергандиру, лекин бизда бу тарзда, бунақа беҳаё тахлитда бўлмагани. Мен сизга айтсам, мана шунақа разилликларни кўрганда икки қўлинг икки ёнбошингга тушади-ю, юрагинг уришдан тўхтагандай бўласан киши. Ўзингиз бир ўйлаб қаранг-а, атиги масхарабозлик учунгина жоҳил оммага: «Душманларнинг уй ва омборлари ёндирилсин!»— дея чақириқ ташлайдилар. Улар бунинг учун ўзларига ҳеч нима бўлмаслигини, бало эса ўзларининг мана шу чақириқларига амал қилганлар бошига ёғилишини олдиндан биладилар. Агар ўзларига ҳеч ким эргашмаса, улар: «Душман билан икки хил муомала қилиш мумкин: ё уни ёндириб йўқотиш керак, ёинки унинг қўлини ўпиш керак. Биз ёндиришга чақирдик, ҳеч ким қулоқ солмади, баски, шундай бўлгач, энди қарши томонга ўтамиз», дейишади.

— Ҳа, аравани орқага қайтарганда ҳам йўл босиш мумкин,— деди муаллим.— Бу унча ҳам ажабланарли воқелик эмас.

— Ўйлаб қаранг-а, ўзлари бир-бирларини фарқ этишга, бурда-бурда қилиб ташлашга тайёру халқ олдида эса улар ҳаммани ҳамжиҳатлик, аҳилликка чақиришади, бирликнинг фазилатларини тасвирлашади-я! Мана шуларнинг барисини атиги «баланд келсам бўлгани», деган мақсаддагина қилишади, қандайдир бир нарсанинг ўзларида бўлмаганлигини таажжубли тарзда кўр-кўрона бозорга солиб, «на сизгаю на бизга бўлсин», дея аллақандай шайтоний қувонч кетидан қувишади.

Муаллим унга:

— Гапимга қулоқ сол, болам, ма, буни ич!— дея бир стакан совуқ сув узатди.

— Бу нима деганингиз?— деб сўради шогирд ҳайрон бўлиб.

— Сувни ичгину гапимга қулоқ сол. Узоқ ҳикоя қилиб, сени чарчатиб қўймайман. Биласанми, мен ёшлигимда қишлоқда отамнинг уйида яшардим. Уйимиздан сал нарироқда эса мол боқиладиган жамоат ўтлоғи бор эди. Уни гўдаклик чоғимданоқ биламан. У — миёнабўй қалин ўт билан қопланган кенг яйлов эди. Қичкиналигимда бошқа болалар билан бирга тез-тез шу ўтлоқда чопиб, ўтларнинг устига ағанаб, ўйнаб юрардим. Уша шойидай юмшоқ ўтларнинг исини ҳали-ҳали сезиб тургандайман.

Орадан бир неча йил ўтди. Шаҳарга келиб, мактабга кирдим. Отамнинг уйига аҳён-аҳёнда борадиган бўлдим. Аммо бир куни каникулга келиб ҳайрон бўлиб қолдим. Қарасам, яйловимизнинг деярли бутун сатҳида бўлиқ қушқўнмас буталари ўсиб ётибди. У ўтлоқни оч яшил рангли йирик тикан ороллари қоплаб олган. Тиканлар ичида қушқўнмаснинг пуштиранг нуқтачалардай сочилган бошчалари ва у ён-бу ёнда кумушранг пат чиқариб оқариб турган донлари кўринади. Гўё янада кўпроқ жойни забт этиш учун ўзларининг катта полкларидан жангга йўлланган роталардек мана шу ороллардан турли томонларга қушқўнмас галалари ўрмалаб кетган. Яшиллик оламининг мана шу қуролли, шиддаткор зараркунандалари яккабута, гоҳи тўдача бўлишиб, ҳатто яйлов ўртасидан ўтадиган йўлга ва ўтлоқни улкан бир илмоқ шаклида икки томонидан ўраб олган дарё қирғоғига ҳам чиқиб олишиб, баъзи жойларда аллақай сафга тизилган солдатлардай тифизқатор бўлиб ўсяпти. Қаердаки шунақа текинхўрнинг биттаси ўрнашиб олдим, дарров унинг атрофида бир гала майда тупларни кўрасиз (афтидан, булар унинг илдизидан турли томонга тарқалган томирлардан ўсиб чиққан бўлса керак). Қушқўнмаснинг кенг чамбар бўлиб ерга ёйилган дағал барглари остида юмшоққина ўтлар салгина ўсмасданоқ сийраклаша бошлайди, оппоқ тангадай дасторгуллар йўқ бўлиб кетади, ҳатто хушбўй зиранинг чайир поялари ҳам мана шу найзадор мағрур текинхўрлар олдида чекинишга мажбур бўлади.

— Дада, бу нима ўзи?— деб сўрадим отамдан севимли ўтлоғимизда пайдо бўлган шу балони кўриб.

— Узинг кўриб турибсан, ўғлим, бу қушқўнмас,— деди отам.

— У қаердан пайдо бўлиб қолди?

— Худо билади, ўзи ўсиб чиқди.

— Уриб ташлаш керак.

— Биз ўрдик, ўғлим, лекин бу кор қилмаяпти. Лаънати ундан баттар ғовлаб ўсяпти.

— Яйловни шудгорлаш керак.

— Бунга рухсат бермайдилар. Яйлов жамоатники. Жамоат эса, лоақал қиттак бўлса ҳам фойда кўрай дейди.

Мен неча марта ўша ерга бориб, шу қушқўнмас дала-сига тикилиб турдим. У гўё шамолсиз шовуллаётганга ўхшарди. Одам бўйдан баланд бўлиб кетган бу ғоят катта ёввойи тиканаклар қалин ўрмондай қад кўтариб туришар ва бошчаларини чайқаб, худди менинг барратўш силлиқ ўтлоқни эслаб, чорасиз ғусса чекаётганлигимдан кулаётгандай бўлишарди. Кузга келиб, қушқўнмаснинг ҳамма бошчалари сертук уруғлар билан лиқ тўлиб, шамолнинг ҳар бир ҳамласи миллионларча мана шундай пахмоқ донларни учириб турли томонларга тўзғита бошлади. Гўё қушқўнмас қўшини ғаллакорларнинг шунчалар машаққат билан оби тобига келтирилган барча унумдор ерларини нобуд қилиб, уларни ҳаттоки эртанги кунга бўлган умидларидан ҳам маҳрум этишини ибратли тарзда кўрсатиб қўймоқчи бўлгандек, бу уруғларнинг баъзилари ҳавода чирпираб, осмони фалакка кўтарилар ва неча-неча чақирим нарига бориб тушар, баъзилари эса ер устида булут бўлиб учиб, четан деворлар ва дарахтларга илиниб қолар, зовурларни тўлдиришар, ҳовузлар ва кўлмакларнинг ипсимон юзини оппоқ патлари билан қоплашар, деҳқонларнинг ҳовлиларига гиламдай ёзилишар, барча далалар, полизлар ва боғларга бало уруғи бўлиб экилар, деразаларга урилишар ва ҳатто уйларга учиб киришарди. Шу тинимсиз қушқўнмас уруғлари қуюнини кўрганимда дилимни даҳшат босар ва мен йиғлагандан баттар бўлиб, уларни отамга кўрсатардим.

— Энди ҳолимиз не кечади-а, дада? Ахир, мана шунақа ҳар бир патли уруғчадан каттакон қушқўнмас бутаси униб чиқиб, бир квадрат фут ерни нобуд қилади-

ку... Бунақа уруғчалар эса, қаранг, неча миллионлаб учиб юрибди!

— Илож қанча, болам! Майли, учаверишин. Уларни ушлаб, бир жойга қамаб бўлмайди-ку!

— Ахир, улар оёғимизнинг остидаги ерни тортиб олди-ю.

— Қўрқма, ўғлим, худованди карим бандасига раҳмдил. Бу уруғчаларнинг ҳар қайсиси ҳам муқаррар униб чиқавермайди. Улар миллионлаб учаётган бўлса, миллионлаб йўқ бўлиб кетади ҳам. Иннайкейин, биз ҳам қараб турмаймиз. Уларнинг еримизга жудаям хўжайин бўлиб олмаслиги учун қўлимиздан келган чорани кўра-миз.

Кузда отамнинг уйидан яна мактабга жўнаб кетдим. Шундан сўнг ўн йилдан ортиқ вақт давомида уйга келолмадим. Мана, ниҳоят, киндик қоним томган ошиёнга келяпман. Жонажон қишлоғимга яқинлаша туриб, яйловни эсладиму қушқўнмас қўшинининг шу вақт ичида нақадар кўпайганини жуда кўргим келди. Эҳтимол, ўша яйлов энди ўртасидан атиги биттагина йўл кесиб ўтган бепоев қушқўнмас денгизига айлангандир. Негадир ўша жойга етмасдан олдин бу ҳақда аравакашдан сўрашга ботинолмадим. Мана, кўксидан илонизи йўл ўтган таниш адир, хув ана, тепакал бошига жазирама ёзда ҳам ҳурпайма қўй тери телпагини кийиб юрадиган кекса Панько бобонинг қадоқли қўллари-ла очиладиган эскигина жамоат дарвозаси. Мана, яйлов қучоғига ҳам кирдик. Ажабо! Бу не мўъжиза бўлди? Сону саноқсиз лову лашкардай, орол-орол бўлишиб, бу ерда мағрурона савлат тўкиб турган илгариги улкан қушқўнмасларнинг биронтаси ҳам йўқ, ҳа, мен сенга айтсам, биронтаси ҳам йўғ-е! У ён-бу ёндагина паст бўйли қушқўнмаснинг якка-ярим тупи ерпарчин бўлиб ётибди, лекин булар аввалги мен кўрган хилдан эмас. Яйловнинг ҳаммаёғида худди болалик чоғимдагидек бўлиқ юмшоқ ўтлару миллионларча кумуш танга дасторгуллар яшнаб ётибди, йўл четининг баъзи жойларида эса сариқ гулли ихрожлар кўринади, холос.

Уйга келгач, қизиқишимни тиёлмай, дастлабки саломлашишдан сўнг отамдан дарҳол сўрай қолдим.

— Яйловдаги бегона ўтларимиз нима бўлди, дада?

— Кўряпсан-ку, ўғлим, худонинг қудрати билан улар йўқ бўлиб кетди.

— Кўряпман. Лекин қандай қилиб йўқотдинглар?
Нима, яйловни шудгорлаб чиқдингларми?

— Йўқ.

— Уларни ўриб ташладингларми?

— Йўқ.

— Балки ёндириб юборгандирсизлар?

— Э, ёндирмоқ қайда! Ўзидан-ўзи йўқ бўлиб кетди улар. Унмай қолишди. Бурунги йилларда намгарчилик кўпроқ бўларди, бунинг устига ўтлоқдан сал пастроқда пан тегирмон қуриб сойни дамлаб қўйган эди. Афтидан, ўшанда ер намиқиб қолган бўлса керак, лаънати тиканаклар буни жуда ёқтириб, бўй чўзиб кетди. Аммо орадан бир неча йил ўтгач, баҳор тошқини тўғонни емириб юборди, сой саёзланиб қолди, ер анча қуриди, натижада бало ургур қушқўнмас ҳосилсизликка йўлиқди-ю, қуриб битди. Қандайки ғойибдан пайдо бўлишган бўлса, худди шундай беному нишон гумдон бўлишди. Буталари йил сайин тобора камайиб, охири батамом йўқ бўлди. Уни қараки, шунақа разил шумғиянинг ҳам ўз ҳосили бўлар экан.

— Отам шу гап билан ҳикоясини тугатган эди, мен ҳам ўз ҳикоямни шунинг билан тамомлайман,— деди муаллим.— Хўш, ўғлим, тушундингми?

Шогирд ўз муаллимига қандайдир инонмагандай бўлиб қаради:

— Хўш, нима қилиш керак? То бало ўз-ўзидан йўқолгунча кутиб туриш керакми?

— Сен тўғон ҳақидаги гапни унутма! Ҳа, дарёнинг эркин оқимини тўхтатиб, чириндию ахлатни тирбанд қилиб, шумғиянинг ўсишига ёрдам берадиган тўғонни унутма! Даставвал, тўғонни емириш керак, ўғлим, тўғонни! Сен чиринди-ю, ахлатларни кўрибсану, лекин уларни вужудга келтирган сабабни бартараф этиш кераклигига эътибор бермабсан!

— Гапингизни тушундим!— деди шогирд ўрнидан қўзғалиб.— Бориб, қўлимдан келгунча ҳаракат қиламан.

[1905]

МҲНДАРИЖА

Ишда	3
Бало излаган пан	26
Русининг нариги дунёдаги саргузаштлари	55
Бир мусодара тарихи	69
Чўчқа	82
Добробит ҳақида эртак	88
Пўстин тарихи	97
Паннинг нони	104
Соф ирқ	115
Чўчқалар конституцияси	135
Ўта қаттиққўл бошлиқ	144
Ҳайвонлар бюджети	167
Менинг жиноятим	173
Згоданинг уй қургани	182
Odiprogafanum vulgus	194
Чўпон	222
Темирчилик устaxonасида	230
Дурадгорлик устaxonасида	246
«Кушандалар»	269
Қушқўнмас	296

На узбекском языке

Иван Франко

РЕЗУНЫ

Рассказы, сатирические сказки, воспоминания

Перевод с издания Государственного издательства
художественной литературы, Москва, 1956

Редактор *Н. Аминов* (жамоатчилик асосида)

Рассом *Т. Шумская*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Қорректор *З. Ганиев*

ИБ № 1848

Босмахонага берилди 26.01.82. Босилга рухсат этилди 30.05.82.
Формати 84×108^{1/2} мм. Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитура.
Юқори босма. Шартли босма л. 15,96. Нашр л. 15,66. Тиражи 15000.
Заказ № 611. Ваҳоси 1с. 40 т. Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
Давлат Комитетининг Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасига қарашли 1-босмахонаси. Тошкент, Ҳамза
кўчаси, 21.

Франко, Иван.

Кушандалар: Ҳикоялар, сатирик эртаклар, хотиралар/Русчадан
Ғ. Исмоилов тарж.—2-нашри.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти
1982. — 304 б.

Жаҳон маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшган буюк адиб Иван Франко XIX аср украин адабиёти ва санъати тарихида ўчмас из қолдирди. Бу улуғ сиймоннинг йирик-йирик роман, пьесаларидан тортиб, ҳикоя, дoston, эртакларигача халқ турмуши, изтироблари, өзгу ниятларига бағишланган.

Мазкур китобга ёзувчининг ҳикоя, сатира, эртакларидан энг характерли саралаб киритилди.

Франко, Иван, Резуны. Рассказы, сатирические сказки, воспоминания.

С. (Укр)